

Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних наук України
Українська Асоціація організаційних психологів
та психологів праці

ОРГАНІЗАЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ ЕКОНОМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Науковий журнал

№ 1 (28) / 2023

**За науковою редакцією
С.Д. Максименка та Л.М. Карамушки**

**Київ
2023**

DOI (Issue): <https://doi.org/10.31108/2.2023.1.28>

Рецензенти:

В.Л. Злишков – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України

В.О. Васютинський – доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

*Друкується за ухвалою Вченої ради
Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України
(Протокол № 5 від 27.03.2023 року)*

**За науковою редакцією
С.Д. Максименка та Л.М. Карамушки**

Міжнародна редакційна колегія:

Максименко Сергій Дмитрович, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, директор Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (*головний редактор*); **Карамушка Людмила Миколаївна**, дійсна членкиня НАПН України, докторка психологічних наук, професорка, заступниця директора Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (*заст. головного редактора*); **Чепелева Наталія Василівна**, дійсна членкиня НАПН України, докторка психологічних наук, професорка, заступниця директора Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України; **Коқун Олег Матвійович**, член-кор. НАПН України, доктор психологічних наук, професор, заступник директора Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України; **Креденцер Оксана Валеріївна**, докторка психологічних наук, доцентка, провідна наукова співробітниця лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (*відповідальний секретар*); **Бондарчук Олена Іванівна**, докторка психологічних наук, професорка, завідувачка кафедри психології управління Університету менеджменту освіти НАПН України; **Терещенко Кіра Володимирівна**, докторка психологічних наук, старша наукова співробітниця лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (*координаторка*); **Івкін Володимир Миколайович**, кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (*координатор*); **Кожушнік Барбара**, докторка психологічних наук, професорка Сілезького університету в Катовіце (Республіка Польща); **Коростеліна Карина Валентинівна**, докторка психологічних наук, професорка Школи аналізу та розв'язання конфліктів Університету Джорджа Месона (США); **Латам Гері**, доктор психологічних наук, професор Університету Торонто (Канада); **Тейхманн Маре**, доктор психологічних наук, професор Таллінського технічного університету (Естонія); **Фурманов Ігор Олександрович**, доктор психологічних наук, професор; **Янчук Володимир Олександрович**, доктор психологічних наук, професор.

Засновники: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, Українська Асоціація організаційних психологів та психологів праці.

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 9340 від 15.11.2004 р.*

*Журнал внесено до Переліку наукових фахових видань України з психології (категорія Б)
(Наказ № 409 МОН України від 17 березня 2020 р.)*

Науковий журнал «Організаційна психологія. Економічна психологія» проіндексовано в міжнародних наукометричних базах: INDEX COPERNICUS (IC) (з 2015 р.), Academic Resource Index (ResearchBib) (з 2016 р.), GOOGLE SCHOLAR (з 2016 р.), World Catalogue of Scientific Journals (з 2019 р.), CROSSREF (з 2018 р.)

Веб-сайт журналу <http://orgpsy-journal.in.ua/>

DOI (Issue): <https://doi.org/10.31108/2.2023.1.28>

Reviewers:

V.L. Zlyvko - PhD, Associate Professor, Head of the Laboratory of Methodology and Theory of Psychology, G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine

V.O. Vasyutynskyi - Dr of Psychological Sciences, Professor, Chief Researcher of the Laboratory of Mass and Community Psychology, Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine

*Published by the decision of the Scientific Council of G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine
(Proceedings № 5 of 27.03.2023)*

Scientific editor: S.D. Maksymenko and L.M. Karamushka

International Editorial Board:

Maksymenko, Sergiy, academician of the NAES of Ukraine, Dr., Prof., Director, G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine (editor-in-chief); *Karamushka, Liudmyla*, academician of the NAES of Ukraine, Dr., Prof., Deputy Director, G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine (deputy editor-in-chief); *Chepeleva, Natalia*, academician of the NAES of Ukraine, Dr., Prof., Deputy Director, G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine; *Kokun, Oleg*, corresponding member of the NAES of Ukraine, Dr., Prof., Deputy Director, G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine; *Kredentser, Oksana*, Dr., Assoc. Prof., senior researcher, Laboratory of Organizational and Social Psychology, G.S. Kostiuk Institute of Psychology of NAES of Ukraine (executive secretary); *Bondarchuk, Olena*, Dr., Prof., Head, Department. of Psychology of Management, University of Educational Management of NAES of Ukraine; *Tereshchenko, Kira*, PhD, senior researcher, Laboratory of Organizational and Social Psychology, G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine(*coordinator*); *Ivkin, Vladimir*, PhD, Assoc. Prof., senior researcher, Laboratory of Organizational and Social Psychology of G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine(*coordinator*); *Kożusznik, Barbara*, Dr., Professor of Work and Organizational Psychology, University of Silesia in Katowice (Poland); *Korostelina, Karina*, Dr., Prof., School for Conflict Analysis and Resolution, George Mason University (USA); *Latham, Gary*, Dr., Professor, University of Toronto (Canada); *Teichmann, Mare*, Dr., Professor, Tallinn University of Technology (Estonia); *Furmanov, Igor*, Dr., Prof.; *Yanchuk, Vladimir*, Dr., Prof.

Founders: G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine, Ukrainian Association of Organizational and Work Psychologists.

*Certificate of State Registration of the Mass Media Publication
KB № 9340 of 15.11.2004*

*The Journal is on the List of specialized scientific editions of Ukraine on psychology
(Order № 408 of the Ministry of Education and Science of Ukraine, 17 March, 2020)*

Scientific Journal «Organizational Psychology. Economic Psychology» is indexed in International scientometric bases: INDEX COPERNICUS (IC) (2015), Academic Resource Index (ResearchBib) (2016), GOOGLE SCHOLAR (2016), World Catalogue of Scientific Journals (since 2019), CROSSREF (since 2018)

The Journal's website: <http://orgpsy-journal.in.ua/>

ЗМІСТ

ПСИХОЛОГІЯ ВІЙНИ

Дембицька Наталія, Рябчич Ярослав. Стратегії матеріального забезпечення українців, вимушених шукати прихистку в інших країнах	6
Карамушка Людмила. Суб'єктивне благополуччя персоналу освітніх та наукових організацій в умовах війни: рівень вираженості та зв'язок з копінг-стратегіями	17
Карамушка Людмила, Креденцер Оксана, Терещенко Кіра, Карамушка Тарас, Трофімов Андрій, Вісіч Олександр, Полівко Лариса, Трофімова Дар'я, Роман Зварич. Зв'язок копінг-стратегій у кризових ситуаціях у військових, які зазнали ампутації, з їх освітньо-професійними характеристиками	26
Кононець Марія. Психологічні особливості економічної поведінки громадян України під час війни: гендерний аспект	37
Креденцер Оксана. Емпіричне дослідження психологічних проблем українців, що перебувають в Німеччині у зв'язку з війною	45
Терещенко Кіра, Івкін Володимир. Толерантність до невизначеності та її зв'язок із психологічним здоров'ям освітнього персоналу в умовах воєнного часу	56

ОРГАНІЗАЦІЙНА ТА ЕКОНОМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Бахмутова Лариса, Мірошніченко Олена. Діагностика вікової диференціації мотиваційної складової професійної діяльності в екстремальних умовах антарктичних експедицій	64
Візнюк Інесса, Долинна Анна, Долинний Сергій, Паламарчук Ольга. Формування інформаційної компетентності в освітньо-професійній сфері діяльності аспірантів	76
Довгань Наталія. Технологія розвитку психологічної готовності громадян до конструктивної поведінки у надзвичайних ситуаціях	85
Каплуненко Ярина, Кучина Валерія. Адаптація та валідація короткого п'ятифакторного опитувальника майндфулнес (ПОМ-15)	95
Клименко Наталія. Типи грошових переконань та поведінки жінок і їх зв'язок з соціально-демографічними, соціально-економічними та організаційно-професійними чинниками	106
Паньковець Віталій. Розробка електронних курсів для навчання працівників у бізнес-організаціях	116
Черушева Галина. Концептуальні підходи до визначення «soft skills» у сучасних моделях управлінської компетентності	128

CONTENTS

PSYCHOLOGY OF WAR

- Dembytska, Nataliia, Riabchych, Yaroslav.** Financial support strategies of Ukrainians forced to seek refuge in other countries 6
- Karamushka, Liudmyla.** Subjective well-being of staff of educational and scientific organizations in the conditions of war: level and relationship with coping strategies 17
- Karamushka, Liudmyla, Kredentser, Oksana, Tereshchenko, Kira, Karamushka, Taras, Trofimov, Andrii, Visich, Oleksandr, Polivko, Larysa, Trofimova, Daria, Zvarych, Roman.** The relationship between military amputees' coping strategies and their educational and professional characteristics 26
- Kononets, Maria.** Psychological features of the economic behaviour of Ukrainian citizens during the war: gender aspect 37
- Kredentser, Oksana.** Empirical study of psychological war-related problems of Ukrainians living in Germany 45
- Tereshchenko, Kira, Ivkin, Volodymyr.** Educational staff's tolerance for uncertainty and its relationship with psychological health in wartime conditions 56

ORGANIZATION AND ECONOMIC PSYCHOLOGY

- Bakhmutova, Larysa, Miroschnyenko, Olena.** Diagnosis of age-related differences in the motivational component of professional activity in extreme conditions of Antarctic expeditions 64
- Vizniuk, Inessa, Dolynna, Anna, Dolynnyi, Serhii, Palamarchuk, Olha.** Development of post-graduate students' information competence in educational and professional field 76
- Dovgan, Nataliia.** A technology of developing individuals' psychological readiness for constructive behavior in emergency situations 85
- Kaplunenko, Yaryna, Kuchyna, Valeria.** Adaptation and validation of the short five-factor mindfulness questionnaire (POM-15) 95
- Klymenko, Nataliia.** Women's money beliefs and money behaviors and their relationship with socio-demographic, socio-economic and organizational-professional factors 106
- Pankovets, Vitalii.** Development of electronic courses for training employees in business organizations 116
- Cherusheva, Galyna.** Conceptual approaches to defining "soft skills" in modern models of managerial competence 128

ПСИХОЛОГІЯ ВІЙНИ

<https://doi.org/10.31108/2.2023.1.28.1>

УДК 159.923.2:316.613-5

Наталія Дембицька

Ярослав Рябчич

СТРАТЕГІЇ МАТЕРІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УКРАЇНЦІВ, ВИМУШЕНИХ ШУКАТИ ПРИХИСТКУ В ІНШИХ КРАЇНАХ

Дембицька Наталія, Рябчич Ярослав. Стратегії матеріального забезпечення українців, вимушених шукати притулку в інших країнах.

Вступ. Статтю присвячено проблемі чинників вибору стратегій матеріального забезпечення українцями, що перебувають за кордоном під тимчасовим укриттям, яка загострюється в умовах продовжаного воєнного стану в країні.

Мета. Аналіз результатів пілотажного дослідження стратегій додання економічних негараздів тими українцями, які внаслідок воєнних дій змушені шукати притулок за кордоном.

Методи: метод семантичного диференціалу та методика діагностики коупінг-механізмів (E. Heim). Для обробки емпіричних даних використовувались методи математичної статистики із застосуванням програми SPSS Statistics 26.0 (факторний, регресійний аналіз). У дослідженні взяли участь 296 українців, які з початком воєнних дій в Україні евакуювались за кордон. Опитування проводилось он-лайн із застосуванням сервісу Google Form.

Результати. Виокремлено емпіричну модель способів економічного забезпечення українцями, які в період війни перебувають за кордоном під тимчасовим укриттям, впорядковану суперечливими кластерами: поряд зі стратегією самозмін з пошуком зовнішньої підтримки і переглядом життєвих цілей виражене песимістичне сприйняття економічної дійсності.

Висновки. У статті проаналізовано особливості забезпечення економічного благополуччя українцями, які перебувають за кордоном під тимчасовим укриттям.

Ключові слова: особистість, українці за кордоном під тимчасовим укриттям, економічне благополуччя, задоволеність життям, стратегії додання, коупінг-механізми.

Dembytska, Nataliia, Riabchych, Yaroslav. Financial support strategies of Ukrainians forced to seek refuge in other countries.

Introduction. The article deals with the factors behind the choice of material support strategies by Ukrainians staying abroad under temporary shelter, which is exacerbated by the ongoing war in the Ukraine.

Aim. To analyze the results of a pilot study on strategies for overcoming economic difficulties by the Ukrainians who, as a result of hostilities, are forced to seek refuge abroad.

Methods: the survey was conducted on a sample of 296 Ukrainians who fled abroad as the war started using Google Form service and the method of semantic differential and E. Heim Coping Mechanisms. The empirical data were analyzed using mathematical statistics (SPSS Statistics 26.0, factorial and regression analyses).

Results. An empirical model of economic support methods used by the Ukrainians who were staying abroad as a result of war was constructed. The model had contradictory clusters: along with the strategy of self-change and the search for external support and revision of life goals, there was a pessimistic perception of economic reality.

Conclusions. The article analyzes the features of ensuring economic well-being by Ukrainians who fled abroad from the war.

Keywords: personality, Ukrainians who fled abroad from the war, economic well-being, life satisfaction, coping strategies, coping mechanisms.

Вступ. Після 24 лютого 2022 року було зруйновано психологічні основи стабільного процесу соціалізації українства. Не винятком став цей процес у сфері економіки. Під час війни руйнуванню підлягають не просто критично важливі виробничі, обслуговуючі потужності та нищаться природні ресурси. Втрачається трудовий капітал країни як через втрати військових на фронті чи вилучення їх із виробничого процесу, так і через переміщення за кордон працездатного населення. Але навіть стан більшої чи меншої захищеності останніх в умовах тимчасового укриття не знімає проблеми неубезпеченості від будь-яких негараздів, які можуть спіткати співвітчизників на чужині. В її основі, на наш погляд, може лежати переживання особистої позбавленості (Новосядла, 2021), коли базові життєві цінності українців опинилися під загрозою через проголошену путінську ідею денацифікації, отже геноциду, та її негайне впровадження російськими солдатами в практику колонізації Української держави.

В економічному відношенні йдеться про позбавлення українства особистої власності – власного життя, здоров'я, особистої території, особистих речей, майна. Все це стає об'єктами примусового відчуження (Дембицька, 2020). Але чи можна відчужити особистісні ресурси для виживання і забезпечення психологічного благополуччя навіть в умовах позбавленості усіх матеріальних благ? Йдеться про особистісні якості, цінності та життєві пріоритети, здатності і досвід справлятися з життєвими негараздами. Всі вони є атрибутами особистісної суб'єктності (Дембицька, 2020), основою життєстійкості в умовах крайньої невизначеності, зокрема в умовах евакуації за кордон.

Тому доволі актуальною для психологічної науки і практики постає проблема психологічних чинників вибору співвітчизниками способів забезпечувати життя своє і сім'ї в умовах перебування за кордоном під тимчасовим укриттям.

Одним з важливих напрямів наукового пошуку в царині економічної соціалізації особистості в умовах воєнного стану є з'ясування особливостей додання нею труднощів, які спіткають її в екстремальних обставинах економічного життя. Об'єктивними умовами виникнення цих труднощів в економічній сфері стали сьогодні загальна економічна криза в країні внаслідок війни, інфляція, втрата роботи через зупинку виробництва чи перенесення виробничих потужностей в інші місця розташування, через зміну місця проживання і пошук прихистку від життєвих, у тому числі економічних небезпек, потребу додання індивідуальної кризи зайнятості. Про гостроту цієї проблеми для тих українців, хто змушений шукати за кордоном способів захистити життя своє і сім'ї, свідчать автори наукових розвідок щодо стану справ на європейському ринку праці (Migrant integration statistics, 2022), розроблені Європейською комісією документи з перспектив міграційних процесів і надання притулку (Action plan, 2022; Lipsky, 2013), соціологічного та психологічного доробку з питань економічного позбавлення і малозабезпеченості (Overall figures of immigrants in European society, 2021; Shibulal, 2014; Дембицька, 2020; Новосядла, 2021). Проливають світло на досліджувану проблему і наукові концепції психології щастя (Benjamin et al., 2014; Diener & Seligman, 2004), зокрема економічного благополуччя (Graham, 2005; 2014; Aurelie, Dongxu & Zhongmin, 2019; Сергеева, 2009), а також численні дослідження чинників (Dumont & Lauren, 2022; Зливков, Лукомська & Федан, 2016) та заходів додання складних життєвих ситуацій (Action plan, 2022; Гусак, 2017; Cerna & Jameson, 2022).

Попри існуючий в науці доробок щодо особливостей додання українцями життєвих негараздів в умовах війни, недостатньо вивченими залишаються особливості прояву та чинники вибору українцями, що перебувають за кордоном під тимчасовим укриттям, способів забезпечення індивідуального і сімейного економічного благополуччя.

Метою дослідження є аналіз попередніх результатів пілотажного дослідження особливостей стратегій додання економічних негараздів тими українцями, які внаслідок воєнних дій змушені шукати прихисток за кордоном.

Методи та організація дослідження. Для вивчення способів забезпечення українцями економічного благополуччя в умовах перебування під тимчасовим укриттям за кордоном використовувався метод семантичного диференціалу. Додатково розглянуто психологічні ресурси-чинники таких способів, для чого використано методіку діагностики коупінг-механізмів Е. Нейм (Зливков, Лукомська & Федан, 2016, с. 170).

Для первинної та вторинної обробки емпіричних даних використовувались методи математичної статистики із застосуванням програми SPSS Statistics 26.0 (факторний, регресійний аналіз).

Вибірка дослідження. У дослідженні взяли участь 296 українців, які з початком воєнних дій в Україні евакуювались за кордон (Польща, Нідерланди, Чеська Республіка, Італія) і перебувають там під тимчасовим укриттям. Опитування проводилось он-лайн із застосуванням сервісу Google Form.

Результати дослідження та їх обговорення. На сьогодні можемо констатувати достатньо високий інтерес дослідників до проблеми психологічного благополуччя українців і, зокрема економічного, в тому числі – тих, хто зараз перебуває за кордоном. Описується щонайперше об'єктивний стан забезпечення матеріальних та духовних потреб мігрантів з України. За документами Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, внаслідок війни росії проти України станом на середину листопада 2022 р. понад 7,8 млн. українців перебувають у Європі (UNCHR, 2022), серед яких близько 4,7 мільйона українців офіційно зареєструвались для тимчасового захисту в країнах Євросоюзу (Dumont et al., 2022). Більшу частину дорослих мігрантів становлять жінки з рівнем освіти вищим за середній, переважна більшість яких мала постійну зайнятість на початок війни. Цікавим є той факт, що доволі високу частку (більше 40%) зареєстрованих під укриттям українців становлять ті, хто зміг працевлаштуватись в новій країні (йдеться про Нідерланди, Литву, Естонію, Велику Британію, Польщу, Чеську Республіку). Моделі зайнятості різні, але переважає працевлаштування на посадах, які не потребують високої кваліфікації через їх доступність для українських працівників. Також констатується практикована українцями часткова зайнятість через необхідність догляду за дітьми.

На фоні об'єктивних оцінок якості життя актуальним постає питання суб'єктивного його переживання – психологічного стану переміщених осіб, що зокрема включає і переживання себе як суб'єкта забезпечення власного і сімейного економічного благополуччя. Суть феномену економічного благополуччя побіжно розкривають концепції щастя (Benjamin et al., 2014; Diener & Seligman, 2004), етико-економічні концепції благополуччя (Маслікова, 2017) і задоволення життям (Lucas, Diener & Suh, 1996), оскільки включають психологічні критерії в оцінці рівня матеріального достатку. Суть економічного благополуччя як суб'єктивно переживаного порівняння фактичного статусу особи з її економічними домаганнями, потребами та сприйняттям власної позиції (Strümpel, 1974) чи з фінансовою ситуацією у референтних осіб (Campbell, Converse & Rodgers, 1976). Погоджуючись з розумінням суб'єктивного економічного благополуччя як складової загального переживання психологічного благополуччя особистості, що проявляється в цілісному сприйнятті нею матеріальних аспектів свого життя (Новосядла, 2021; Graham, 2005; 2014; Aurelie, Dongxu & Zhongmin, 2019; Сергєєва, 2009), зробимо таке уточнення. У контексті руйнування психологічних границь життєвого простору українців внаслідок війни економічне благополуччя доцільно вивчати в аспекті переживання себе як суб'єкта свого економічного життя та відновлення меж економічного простору (Дембицька, 2020; Pierce & Peck, 2018) шляхом самозабезпечення економічного достатку згідно з індивідуальними його стандартами. Дослідимо емпіричну модель таких способів забезпечення економічного благополуччя.

Уявлення опитаних про способи забезпечення економічного благополуччя в період воєнного стану в країні вивчались із застосуванням методу семантичного диференціалу. Факторизація матриці оцінок таких способів за 25 дескрипторами методом головних компонент з веримакс-обертанням дозволила виокремити 5 наймогутніших факторів, що спільно обіймають 73,1% загальної дисперсії ознак і зміст яких проливає світло на емпіричну модель смислових інваріантів усього розмаїття способів забезпечувати власне і сімейне економічне благополуччя (табл. 1).

Через те, що семантичний диференціал дозволяє перейти від опису ознак економічної поведінки до опису образного переживання, яке лежить в основі конотативного значення, ми можемо виокремити генетично більш ранню форму значення.

Таблиця 1

Пояснена сукупна дисперсія ознак способів забезпечити власне економічне благополуччя українцями, які перебувають за кордоном під тимчасовим укриттям

Ком - понент	Початкові власні значення			Вилучення суми квадратів навантажень			Ротація суми квадратів навантажень		
	Всього	% дисперсії	Сумарний %	Всього	% дисперсії	Сумарний %	Всього	% дисперсії	Сумарний %
1	3,385	26,040	26,040	3,385	26,040	26,040	2,396	18,429	18,429
2	2,797	21,517	47,557	2,797	21,517	47,557	2,068	15,907	34,336
3	1,236	9,510	57,067	1,236	9,510	57,067	1,952	15,018	49,354
4	1,058	8,140	65,207	1,058	8,140	65,207	1,741	13,390	62,744
5	1,028	7,904	73,111	1,028	7,904	73,111	1,348	10,367	73,111
6	0,903	6,945	80,056						
7	0,592	4,556	84,612						
8	0,537	4,133	88,745						
9	0,465	3,576	92,321						
10	0,390	3,004	95,325						
11	0,270	2,075	97,400						
12	0,180	1,384	98,784						
13	0,158	1,216	100,000						

Метод виокремлення факторів: метод головних компонент.

Застосування таким чином цього методу дозволяє визначити емоційне ставлення досліджуваних до шляхів і способів задоволення економічних потреб не як до знання про них, а як до особистісних смислів, що лежать в їх основі, соціальних настановлень, стереотипів та інших емоційно насичених і водночас мало усвідомлюваних форм узагальнення. Виокремлювані факторні структури інтерпретуються водночас як категоріальна мережа найвісного повсякденного знання досліджуваних, вузловими пунктами в якій є конотативні значення. Саме крізь призму цих вузлових категорій вони сприймають себе та інших. Ці категорії і єднають в собі поділювані усіма досліджуваними засоби усвідомлення і сприйняття економічних подій мережевим змістом повсякденного економічного знання. А відображуючи спільні тенденції бачення і діяння представників однієї економічної культури в одному ключі, ці категорії-фактори впливають на породження мовленнєвого висловлювання про події та зумовлюють поведінку в цілому.

Перший, найбільш могутній фактор (26 % загальної дисперсії ознак, табл. 2), пов'язаний переважно з позитивним трактуванням теперішнього стану справ (4.«життя втратить сенс, якщо припинить випробовувати мене на міцність» - 0,806; 7.«у економічній скруті думки про мої успіхи і досягнення підтримують мене» - 0,795) і орієнтованості на самозміни (11.«аби управляти обставинами і досягти успіху, спочатку слід змінити себе» - 0,613). Водночас наявність у факторі тверджень, що відображують фаталістичну позицію (9. «для досягнення успіху я не проти мати поряд талісман – людину, якій за будь-яких обставин усміхається доля» - 0,517), зумовлює неоднозначний і дещо суперечливий зміст фактора та свідчить про потребу у додатковій підтримці тимчасово евакуйованих за кордон українців.

Другий фактор (21,5% загальної дисперсії) пов'язаний з песимістичним сприйняттям економічного життя (12. «зі мною нічого поганого не станеться» - 0,805) і водночас - з осмисленням способів підготувати себе до більших економічних негараздів (8. «я міркував над тим, що буду робити далі в разі ускладнення життєвої ситуації» - 0,724), свідченням імпульсивності власних дій (1. «в ситуації, пов'язаній з економічними ризиками, перш ніж прийняти рішення, я ретельно продумую свої дії» - (-0,635)) та захисним узагальненням (6. «будь-хто може потрапити у важкі і трагічні обставини» - 0,567).

Третій фактор (9,5%) пов'язаний з конструктивними способами уникнення економічних негараздів шляхом перегляду цілей (2. «за грошової безвиході я найчастіше за все відмовляюсь від попередніх цілей і ставлю перед собою менш складні задачі» - 0,745), у тому числі – шукаючи опори в оточенні (10. «вважаю, що для успіху доцільно шукати удачливих партнерів» - 0,608).

Таблиця 2

Повернута матриця компонентів^а

Змінні	Компонент				
	1	2	3	4	5
4.«життя втратить сенс, якщо припинить випробовувати мене на міцність»	0,806				
7.«у економічній скруті думки про мої успіхи і досягнення підтримують мене»	0,795				
11.«аби управляти обставинами і досягти успіху, спочатку слід змінити себе»	0,613				
9.«для досягнення успіху я не проти мати поряд талісман – людину, якій за будь-яких обставин усміхається доля»	0,517				
12.«зі мною нічого поганого не станеться»		0,805			
8.«я міркував над тим, що буду робити далі в разі ускладнення життєвої ситуації»		0,724			
1.«в ситуації, пов'язаній з економічними ризиками, перш ніж прийняти рішення, я ретельно продумую свої дії»		-0,635			
6.«будь-хто може потрапити у важкі і трагічні обставини»		0,567			
2.«за грошової безвиході я найчастіше за все відмовляюсь від попередніх цілей і ставлю перед собою менш складні задачі»			0,745		
10.«вважаю, що для успіху доцільно шукати удачливих партнерів»			0,608		
3.«у випадках крайньої нестачі грошей людям властиво згадувати про менш успішних знайомих, які не мають і найменшого»				0,871	
5.«коли ти в програші, уяви собі, якими є твої проблеми порівняно зі стихійним лихом»				0,644	
13.«трапляється так, що лише відмова повірити у те, що сталося, допомагає вижити»					0,915

Метод виокремлення факторів: метод головних компонент.

Метод обертання: варимакс з нормалізацією Кайзера.

а. Обертання зійшло за 18 ітерацій.

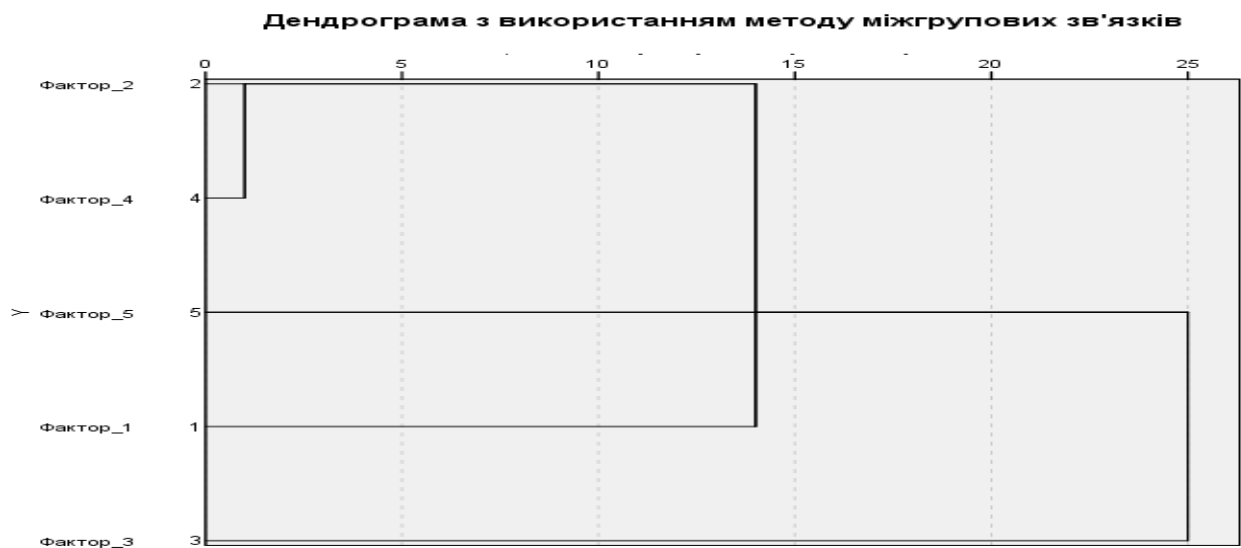
Четвертий фактор (8,1%) пов'язаний, на наш погляд, з компенсаторними механізмами економічного коупінгу, оскільки відображає орієнтації опитаних на порівняння з менш вдалими зразками економічної поведінки (3. «у випадках крайньої нестачі грошей людям властиво згадувати про менш успішних знайомих, які не мають і найменшого» - 0,871; 5. «коли ти в програші, уяви собі, якими є твої проблеми порівняно зі стихійним лихом» - 0,644).

Зміст п'ятого фактора (7,9% загальної дисперсії ознак) цілковито відображає неконструктивні способи розв'язання економічних негараздів, що полягають у відмові тверезо оцінювати життєву ситуацію (13. «трапляється так, що лише відмова повірити у те, що сталося, допомагає вижити» - 0,915).

Отже, емпірична модель долання економічних негараздів в українців, які перебувають за кордоном під тимчасовим укриттям (рис. 1), структурована майже наполовину (35,5% загальної дисперсії ознак) стратегіями впливу на складні економічні ситуації шляхом самозмін з пошуком зовнішньої підтримки, опори на успішний досвід оточення (фактор 1) та розвитку таких конструктивних практик уникнення економічних негараздів як перегляд життєвих цілей (фактор 3). Водночас вагому частку моделі (див. рис. 1) (37,5% загальної дисперсії ознак) становлять способи оцінки економічної ситуації (песимістичне сприйняття економічної

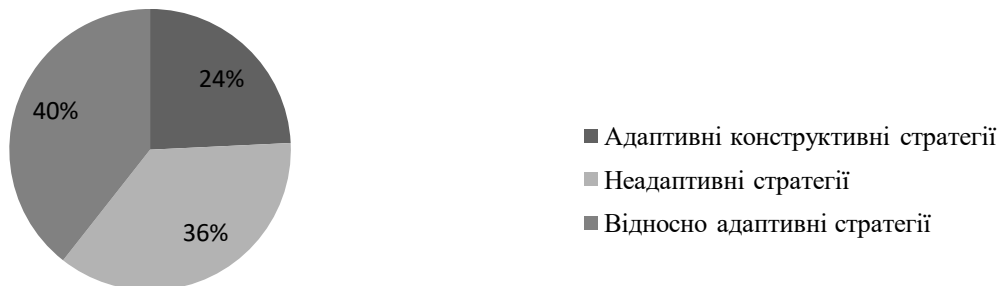
дійсності і готовність до більших негараздів (фактор 2) разом з відмовою тверезо її оцінювати та раціонально осмислювати (фактор 5) та неконструктивні компенсаторні зусилля по зняттю емоційної напруги шляхом порівняння з чийось менш вдалим досвідом розв'язання економічних проблем (фактор 4).

Зрозуміти чинники вибудовування особистістю стратегій і способів забезпечення економічного благополуччя в умовах війни дозволить, на нашу думку, вивчення їх в контексті досвіду долання складної життєвої ситуації (Зливков Лукомська & Федан, 2016; Кокун та ін., 2011). Припускаючи наявність у досліджуваних окремих особистісних ресурсів, які підвищують ймовірність вибудовування інтегрованої економічної поведінки, співмірно враховувати власні потреби в матеріальних ресурсах та вимоги нового оточення, ми дослідили в якості таких когнітивні, емоційні та поведінкові коупінг-механізми. Для цього проаналізуємо результати психологічної діагностики за методикою Е. Неім (Зливков, Лукомська & Федан, 2016, с. 170-173).

Рис. 1. Групування категорій-факторів семантичного простору способів забезпечення економічного благополуччя українців, які перебувають за кордоном під тимчасовим укриттям

Методика дозволяє досліджувати 26 ситуаційно-специфічних варіантів реагування на складну ситуацію, розподілених на три основні сфери психічної діяльності – когнітивні, емоційні і поведінкові коупінг-механізми (табл. 3-5). Виявлене переважання відносно адаптивних когнітивних механізмів (рис. 2), пов'язаних з оцінкою власних труднощів у порівнянні з труднощами інших людей (становлять 21% когнітивних механізмів) та надання особливого сенсу процесові їх самостійного подолання, який полягає в можливості розвиватись і самовдосконалюватись (12%).

Рис. 2. Співвідношення когнітивних економічних коупінг-механізмів

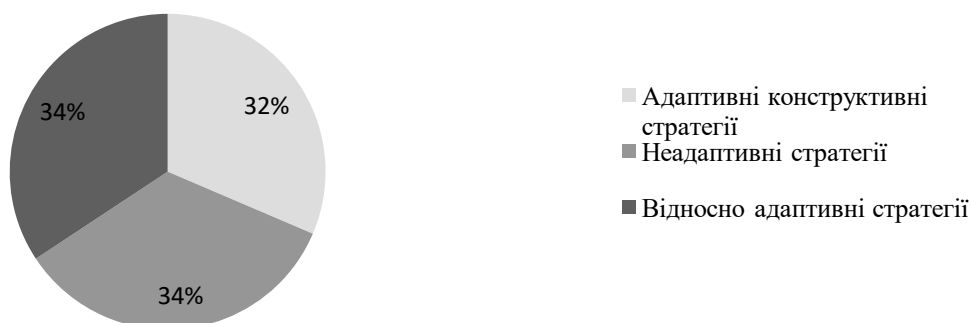
На другому місці серед когнітивних коупінг-механізмів є неадаптивні. (див. табл. 3), пов'язані з пасивною відмовою долати труднощі: розгубленість (15%) та диссимуляція (12%).

Таблиця 3

Когнітивні коупінг-механізми українців, які перебувають під тимчасовим укриттям за кордоном

Адаптивні:	
проблемний аналіз	12%
установка на власні цінності	6%
збереження самовладання	6%
Відносно адаптивні:	
відносність надання смислів	21%
надання сенсу	12%
релігійність	6%
Неадаптивні:	
смиренність	3%
розгубленість	15%
диссимуляція	12%
ігнорування	6%

З рисунка 3 можемо судити про суперечливий характер емоційних коупінг-механізмів опитаних: однаково представлені і адаптивні (становлять 43% в цій групі механізмів за рахунок впевненості у наявності виходу із будь-якої, навіть найскладнішої, ситуації) і неадаптивні (41%, завдяки відсутності дозволу виражати свої емоції) (див. табл. 4).

Рис. 3. Співвідношення поведінкових економічних коупінг-стратегій

Таблиця 4

Емоційні коупінг-механізми українців, які перебувають під тимчасовим укриттям за кордоном

Адаптивні:	
протест	0%
оптимізм	41%
Неадаптивні:	
придушення емоцій	24%
покура	6%
самозвинувачення	6%
агресивність	3%
Відносно адаптивні:	
емоційна розрядка	9%
пасивна кооперація	6%
всього відносно адаптивних емоційних	15%

На рисунку 4 продемонстровано відносно однакову представленість усіх трьох груп поведінкових коупінг-механізмів.

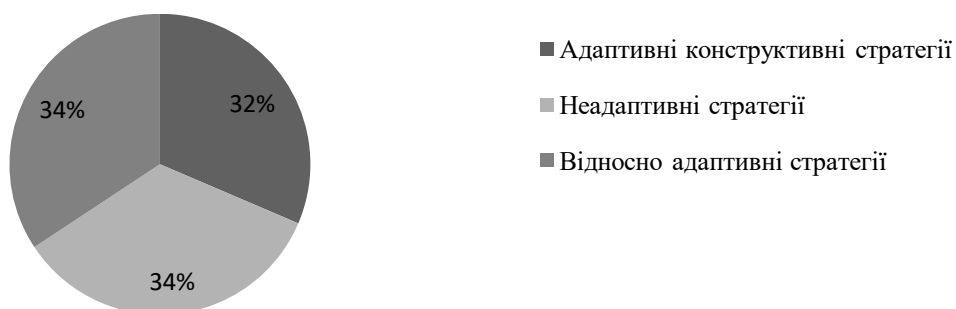

Рис. 4. Співвідношення поведінкових економічних коупінг-механізмів

Водночас серед адаптивних коупінг-механізмів переважають (див. табл. 5) альтруїстична турбота про інших та співпраця, а серед відносно адаптивних – компенсаторна поведінка, проявлена в зануренні в улюблену справу, аби забути про труднощі, та відволікання і розслаблення через прийом їжі чи алкоголю.

Таблиця 5

Поведінкові коупінг-механізми українців, які перебувають під тимчасовим укриттям за кордоном

Адаптивні:	
альтруїзм	15%
співробітництво	12%
звернення	6%
Неадаптивні:	
активне уникнення	15%
відступ	21%
Відносно адаптивні:	
компенсація	18%
відволікання	12%
конструктивна активність	6%

Перевірка детермінованості тими чи іншими коупінг-механізмами організації в свідомості українців семантичної структури стратегій забезпечення ними економічного благополуччя здійснена шляхом регресійного аналізу (табл. 6). У результаті виявлено переважаючий вплив емоційних коупінг-механізмів на формування, з одного боку, позитивних орієнтацій на самозміни і водночас песимістичного сприйняття економічної дійсності. Отже, емпірично доведено вплив ірраціональних емоційних чинників на вибір способів економічного забезпечення в умовах евакуації за кордон.

Виявлено, що схильність до компенсаторного порівняння себе з іншими людьми в ситуаціях економічних труднощів зумовлена нерозвиненістю рефлексивних когнітивних механізмів, а також зануренням в улюблену справу, аби забути про труднощі, відволіканням і розслабленням шляхом розвитку адиктивної поведінки.

Висновки. Нами виокремлено емпіричну модель способів економічного забезпечення українцями, які в період війни перебувають за кордоном під тимчасовим укриттям, яка впорядкована суперечливими кластерами: з одного боку, пов'язаними зі стратегіями впливу на складні економічні ситуації шляхом самозмін з пошуком зовнішньої підтримки і переглядом життєвих цілей; а з іншого боку, песимістичним сприйняття економічної дійсності і готовністю до ще більших негараздів, відмовою тверезо її оцінювати й раціонально осмислювати та

неконструктивними компенсаторними зусиллями по зняттю емоційної напруги шляхом порівняння з чимось менш вдалим досвідом розв'язання економічних проблем. Показано, що суперечливе емоційне тло виявлених способів зумовлено емоційними коупінг-механізмами, неконструктивний характер способів забезпечення – невключенням рефлексивних когнітивних механізмів коупінгу, натомість вираженою зникаючою та адиктивною поведінкою.

Таблиця 6

Вага незалежних змінних в організації семантичної структури стратегій забезпечення економічного благополуччя українців, які перебувають під тимчасовим укріттям (регресійні коефіцієнти)

Модель				Стандартизовані коефіцієнти	т	Значущість
				Бета		
1	(Константа)	-0,692	0,932		-0,742	0,004
	Когнітивні КС	-0,231	0,249	-0,186	-0,928	0,003
	Емоційні КС	0,404	0,263	0,290	1,535	0,001
	Поведінкові КС	0,106	0,222	0,086	0,479	0,006
2	(Константа)	0,470	0,915		0,514	0,006
	Когнітивні КС	0,170	0,244	0,138	0,697	0,004
	Емоційні КС	-0,448	0,258	-0,322	-1,736	0,009
	Поведінкові КС	0,126	0,218	0,102	0,580	0,005
3	(Константа)	0,155	0,996		0,155	0,008
	Когнітивні КС	-0,013	0,266	-0,011	-0,050	0,009
	Емоційні КС	-0,198	0,281	-0,143	-0,706	0,004
	Поведінкові КС	0,173	0,237	0,140	0,729	0,004
4	(Константа)	0,539	0,899		0,599	0,005
	Когнітивні КС	-0,549	0,240	-0,443	-2,287	0,002
	Емоційні КС	-0,214	0,254	-0,154	-0,845	0,004
	Поведінкові КС	0,524	0,214	0,423	2,448	0,002
5	(Константа)	-0,128	0,984		-0,130	0,008
	Когнітивні КС	-0,015	0,263	-0,012	-0,056	0,009
	Емоційні КС	-0,158	0,278	-0,114	-0,569	0,005
	Поведінкові КС	0,275	0,234	0,222	1,175	0,000

Перспективним для подальших досліджень є вивчення динаміки економічного коупінгу досліджуваної категорії українців, порівняння виявлених особливостей і механізмів забезпечення економічного благополуччя з відповідними феноменами в українців, які є внутрішньо переміщеними особами, та тих, хто не полишав місць свого постійного проживання. Цікавим також є вплив більш широкого спектру психологічних чинників на особливості забезпечення економічного благополуччя особистості в період воєнного стану в країні.

Література

1. Гусақ, Н. (Ред.). (2017). *Психосоціална підтримка в умовах надзвичайних ситуацій: підхід резилієнс: посібник з проведення тренінгу*. Київ: НаУКМА.
2. Дембицька, Н.М. (2020). *Психологія економічної соціалізації школярів*. Київ: Видавець Позднішев.
3. Зликов, В.Л., Лукомська, С.О., & Федан, О.В. (2016). *Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях*. Київ: Педагогічна думка.
4. Кокун, О.М., Пішко, І.О., Лозінська, Н.С., Копаниця, О.В., & Малхазов, О.Р. (2011). *Збірник методик для діагностики психологічної готовності військовослужбовців військової служби за контрактом до діяльності у складі миротворчих підрозділів: Методичний посібник*. Київ: НДЦ ГП ЗСУ.
5. Маслікова, І. (2017). Етико-економічні концепції якості життя в оцінці добробуту та благополуччя. *Університетська кафедра*, 6, 75-86. Відновлено з <https://core.ac.uk/download/pdf/84323128.pdf>

6. Новосядла, О.М. (2021). Соціально-психологічні особливості економічної соціалізації школярів з малозабезпечених сімей. *Дис. канд. психол. наук*. Київ. Відновлено з http://psychology-naes-ua.institute/files/pdf/disertaciya_novosyadla_o.m._12_03_2021-2_1615639518.pdf
7. Сергеева, А.В. (2009). *Суб'єктивне економічне благополуччя та його роль у ситуації кризи менеджерів*. Відновлено з https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2009/5_2009/32.pdf.pdf
8. Action plan on the integration and inclusion. European Commission : Migration and Home Affairs. (2022). Retrieved from https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/migration-and-asylum/legal-migration-and-integration/integration/action-plan-integration-and-inclusion_en
9. Aurelie, Ch., Dongxu, Wu, & Zhongmin, Wu (2019). Economic Shocks on Subjective Well Being: Reassessing the Determinants of Life Satisfaction After the 2008 Financial Crisis. *Journal of Happiness Studies*, 20(4), 1041–1055 DOI: 10.1007/s10902-018-9986-y
10. Benjamin, D. J., Kimball, M. S., Heffetz, O., & Szembrot, N. (2014). Beyond Happiness and Satisfaction: Toward Well-Being Indices Based on Stated Preference. *The American economic review*, 104(9), 2698–2735. DOI: <https://doi.org/10.1257/aer.104.9.2698>
11. Campbell, A., Converse, P., & Rodgers, W. (1976). *The Quality of American Life: Perceptions, Evaluations, and Satisfactions*. N. Y.
12. Cerna, L., & Jameson, S. (2022). Supporting the social and emotional well-being of refugee students from Ukraine in host countries. OECD. *Policy Responses: Ukraine. Talking the policy challenges*. Retrieved from <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/af1ff0b0-en.pdf?expires=1679695755&id=id&acname=guest&checksum=7FB8551909A9EAEBCAEF4FE9D524B75D>
13. Diener, E., & Seligman, M. E. P. (2004). Beyond Money: Toward an Economy of Well-Being. *Psychological Science in the Public Interest*, 5(1), 1–31. Retrieved from <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1111/j.0963-7214.2004.00501001.x>
14. Dumont, J.-Ch., & Lauren, A. (2022). The potential contribution of Ukrainian refugees to the labour force in European host countries. OECD. *Policy Responses: Ukraine. Talking the policy challenges*. Retrieved from <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/e88a6a55-en.pdf?expires=1679696141&id=id&acname=guest&checksum=457CDEDD74A5D3C518A284537E935980>
15. Dumont, J.-Ch., Liebig, T., Winter, A., & Lauren, A. (2022). What we know about the skills and early labour market outcomes of refugees from Ukraine. OECD. *Policy Responses: Ukraine. Talking the policy challenges*. Retrieved from <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/c7e694aa-en.pdf?expires=1679695318&id=id&acname=guest&checksum=198D8BA7F8983F68F818153C10B07613>
16. Graham, C. (2005). The Economics of Happiness. *World economix*, 6(3), 41-55. Retrieved from <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/200509.pdf>
17. Graham, C. (2014). Subjective Well-Being in Economics. *The Oxford Handbook of Well-Being and Public Policy*. Oxford University PressEditors. 424-452. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/305637130_Subjective_Well-Being_in_Economics
18. Lipsky, J. (2013). Diminishing confidence in economic policies. *Outlook on the Global Agenda*. 18-21. Retrieved from https://www3.weforum.org/docs/WEF_GAC_GlobalAgendaOutlook_2014.pdf
19. Lucas, R.E., Diener, E., & Suh, E.M. (1996). Discriminant validity of well-being measures. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 616–628. Retrieved from https://www.academia.edu/60635068/Discriminant_validity_of_well_being_measures
20. Migrant integration statistics – labour market indicators (2022). *Eurostat. Statistics Explained*. Retrieved from <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/SEPDF/cache/35409.pdf>
21. Overall figures of immigrants in European society (2021). *Statistics on migration to Europe*. Retrieved from https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-life/statistics-migration-europe_en
22. Pierce, J. L., & Peck, J. (2018). The History of Psychological Ownership and its Emergence in Consumer Psychology. In: *Psychological Ownership and Consumer Behavior* / ed. Peck, J., & Shu, S.B. Springer. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/324902563_The_History_of_Psychological_Ownership_and_Its_Emergence_in_Consumer_Psychology
23. Shibulal, S.D. (2014). Persistent structural unemployment. *Outlook on the Global Agenda*. (2014). 18-21. Retrieved from https://www3.weforum.org/docs/WEF_GAC_GlobalAgendaOutlook_2014.pdf
24. Strümpel, B. (1974). Economic well-being as an object of social measurement. *Subjective Elements of Well-Being*. Paris: Organization for Economic Cooperation and Development. 75–122.
25. UNCHR Operational Data Portal (2022). Ukraine Refugee Situation. Retrieved from <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>

References

1. Gusak, N. (Ed.). (2017). *Psykhosotsialna pidtrymka v umovakh nadzvychainykh sytuatsii: pidkhid rezyl'yens: posibnyk z provedennya treningu [Psychosocial support in emergency situations: a resilience approach: a training guide]*. NaUKMA. [In Ukrainian]
2. Dembytska, N.M. (2020). *Psykhologia ekonomichnoi sotsializatsii shkolyariv [Psychology of economic socialization of schoolchildren]*. Vydavets Pozdnyshch. [In Ukrainian]
3. Zlyvkov, V. L., Lukomska, S. O., & Fedan, O. V. (2016). *Psykhodiagnostyka osobystosti u kryzovykh zhyttyevykh sytuatsiakh [Psychodiagnostics of personality in life crisis situations]*. Pedagogichna dumka. [In Ukrainian]
4. Kokun, O. M., Pishko, I. O., Lozinska, N. S., Kopanytsya, O. V., & Malkhazov, O. R. (2011). *Zbirnyk metodyk dlya diagnostyky psykhologichnoi gotovnosti viiskovosluzhbovtiv viiskovoi sluzhby za kontraktom do dialnosti u skladi myrotvorchykh pidrozdiliv: Metodychnyi posibnyk [Collection of methods for diagnosing the psychological readiness of servicemen under contract to work as part of peacekeeping units: methodological manual]*. NDTs GP ZSU. [In Ukrainian]

5. Maslikova, I. (2017). Etyko-ekonomichni kontseptsii yakosti zhyttya v otsyntsi dobrobutu ta blagopoluchchya [Ethical and economic concepts of quality of life in assessing well-being]. *Universytetska kafedra*, 6, 75-86. <https://core.ac.uk/download/pdf/84323128.pdf> [In Ukrainian]
6. Novosyadla, O. M. (2021). *Sotsialno-psykhologichni osoblyvosti ekonomichnoi sotsializatsii shkolnyariv z malozabezpechenykh simi* [Socio-psychological features of economic socialization of schoolchildren from low-income families]. PhD thesis. <https://tinyurl.com/mtec69vj> [In Ukrainian]
7. Sergyeyeva, A. V. (2009). *Subyektivne ekonomichne blagopoluchchya ta iogo rol u sytuatsii kryzy menedzheriv* [Managers' subjective economic well-being and its role in the situation of crisis]. <https://tinyurl.com/2pn4aucy> [In Ukrainian]
8. *Action plan on the integration and inclusion. European Commission : Migration and Home Affairs.* (2022). <https://tinyurl.com/54s9txp2>
9. Aurelie, Ch., Dongxu, Wu, & Zhongmin, Wu (2019). Economic Shocks on Subjective Well Being: Reassessing the Determinants of Life Satisfaction After the 2008 Financial Crisis. *Journal of Happiness Studies*, 20(4), 1041–1055. <https://doi.org/10.1007/s10902-018-9986-y>
10. Benjamin, D. J., Kimball, M. S., Heffetz, O., & Szembrot, N. (2014). Beyond Happiness and Satisfaction: Toward Well-Being Indices Based on Stated Preference. *The American economic review*, 104(9), 2698–2735. <https://doi.org/10.1257/aer.104.9.2698>
11. Campbell, A., Converse, P., & Rodgers, W. (1976). *The Quality of American Life: Perceptions, Evaluations, and Satisfactions*. N. Y.
12. Cerna, L., & Jameson, S. (2022). Supporting the social and emotional well-being of refugee students from Ukraine in host countries. OECD. *Policy Responses: Ukraine. Talking the policy challenges*. <https://tinyurl.com/4rf6c784>
13. Diener, E., & Seligman, M. E. P. (2004). Beyond Money: Toward an Economy of Well-Being. *Psychological Science in the Public Interest*, 5(1), 1–31. <https://tinyurl.com/mten2fhc>
14. Dumont, J-Ch., & Lauren, A. (2022). The potential contribution of Ukrainian refugees to the labour force in European host countries. OECD. *Policy Responses: Ukraine. Talking the policy challenges*. <https://tinyurl.com/34ehsmc>
15. Dumont, J-Ch., Liebig, T., Winter, A., & Lauren, A. (2022). What we know about the skills and early labour market outcomes of refugees from Ukraine. OECD. *Policy Responses: Ukraine. Talking the policy challenges*. <https://tinyurl.com/yc2rt6xh>
16. Graham, C. (2005). The Economics of Happiness. *World economic*, 6(3), 41-55. <https://tinyurl.com/2p8vwke3>
17. Graham, C. (2014). Subjective Well-Being in Economics. *The Oxford Handbook of Well-Being and Public Policy*. Oxford University Press Editors. 424-452. <https://tinyurl.com/44cc7jj7>
18. Lipsky, J. (2013). Diminishing confidence in economic policies. Outlook on the Global Agenda. 18-21. <https://tinyurl.com/nzpzfy42>
19. Lucas, R.E., Diener, E., & Suh, E.M. (1996). Discriminant validity of well-being measures. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 616–628. <https://tinyurl.com/583vfuh4>
20. Migrant integration statistics – labour market indicators (2022). *Eurostat. Statistics Explained*. <https://tinyurl.com/3n8ubsv9>
21. Overall figures of immigrants in European society (2021). *Statistics on migration to Europe*. <https://tinyurl.com/3578b9ks>
22. Pierce, J.L., & Peck, J. (2018). The History of Psychological Ownership and its Emergence in Consumer Psychology. In: *Psychological Ownership and Consumer Behavior* / ed. Peck, J., & Shu, S. B. Springer. <https://tinyurl.com/ycy3ty2d>
23. Shibulal, S. D. (2014). Persistent structural unemployment. *Outlook on the Global Agenda*, 18-21. <https://tinyurl.com/nzpzfy42>
24. Strümpel, B. (1974). Economic well-being as an object of social measurement. *Subjective Elements of Well-Being*. Paris: Organization for Economic Cooperation and Development. 75–122.
25. UNCHR Operational Data Portal (2022). Ukraine Refugee Situation. <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>

Відомості про авторів

Дембицька Наталія Миколаївна, докторка психологічних наук, старша наукова співробітниця, доцентка кафедри психології розвитку Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.

Dembytska, Nataliia, Dr. Sc. (Psychology), Senior Research Fellow, Assistant Professor, Developmental Psychology Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.

E-mail: dembytska@knu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6978-7655>

Рябчич Ярослав Євгенович, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології розвитку Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.

Riabchych, Yaroslav, PhD (Psychology), Assistant Professor, Developmental Psychology Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.

E-mail: riabchych@knu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3216-5059>

Отримано 1 березня 2023 р.
Рецензовано 9 березня 2023 р.
Прийнято 14 березня 2023 р.

<https://doi.org/10.31108/2.2023.1.28.2>

УДК 613.86-049.34.364

Людмила Карамушка

СУБ'ЄКТИВНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ПЕРСОНАЛУ ОСВІТНІХ ТА НАУКОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УМОВАХ ВІЙНИ: РІВЕНЬ ВИРАЖЕНОСТІ ТА ЗВ'ЯЗОК З КОПІНГ-СТРАТЕГІЯМИ

Карамушка Людмила. *Суб'єктивне благополуччя персоналу освітніх та наукових організацій в умовах війни: рівень вираженості та зв'язок з копінг-стратегіями.*

Вступ. Забезпечення суб'єктивного благополуччя персоналу освітніх та наукових організацій в умовах війни є важливою науковою та практичною проблемою. Це потребує, зокрема, вивчення особистісних чинників, що впливають на цей феномен.

Мета: дослідити рівень суб'єктивного благополуччя персоналу освітніх та наукових організацій в умовах війни та його зв'язок з копінг-стратегіями.

Методи: «Модифікована шкала суб'єктивного благополуччя БіБіСі» (*The Modified BBC Subjective Well-being Scale (BBC-SWB)*) (P. Pontin, M. Schwannauer, S. Tai, & M. Kinderman; адаптація Л. Карамушки, К. Терещенко, О. Креденцер); методика «*The Coping Inventory for Stressful Situations (CISS)*» (N.S. Endler, J.D. Parker); статистичні методи (описові статистики, кореляційний аналіз (коефіцієнт кореляції Пірсона)).

Результати. У процесі дослідження виявлено помірний рівень суб'єктивного благополуччя персоналу освітніх та наукових організацій в умовах війни. Водночас показник «фізичне здоров'я та благополуччя» є майже вдвічі нижчим, порівняно з показниками «психологічне благополуччя» та «благополуччя в стосунках». Доведено наявність статистично значущого, позитивного та негативного зв'язку між всіма показниками суб'єктивного благополуччя персоналу освітніх та наукових організацій в умовах війни та більшістю копінг-стратегій («орієнтація на вирішення завдання», «соціальне відволікання», «спрямованість на емоції» та «унікнення»), що свідчить про те, що копінг-стратегії виступають суттєвим психологічним чинником суб'єктивного благополуччя цієї категорії персоналу.

Висновки. Отримані результати можуть бути використані в процесі управління освітніми та науковими організаціями з метою забезпечення ефективності їх діяльності в умовах війни, задоволеності персоналу роботою та іншими сферами життєдіяльності.

Ключові слова: російсько-українська війна, суб'єктивне благополуччя, психологічне благополуччя, благополуччя в стосунках, фізичне здоров'я та благополуччя, копінг-стратегії, освітні та наукові організації, персонал.

Karamushka, Liudmyla. *Subjective well-being of staff of educational and scientific organizations in the conditions of war: level and relationship with coping strategies.*

Introduction. Promotion of educational and scientific organization staff's subjective well-being in the conditions of war is an important research and applied problem, which requires, in particular, the study of its personality-related factors.

Aim: to investigate the level of subjective well-being of the staff of educational and scientific organizations in the conditions of war and the relationship between well-being and coping strategies.

Methods: The Modified BBC Subjective Well-being Scale (BBC-SWB) (P. Pontin, M. Schwannauer, S. Tai, & M. Kinderman; adapted by L. Karamushka, K. Tereshchenko, & O. Kredentser); The Coping Inventory for Stressful Situations (CISS) (N.S. Endler, J.D. Parker); statistical methods (descriptive statistics, correlation analysis (Pearson's correlation coefficient)).

Results. In the conditions of war, staff of educational and scientific organizations was found to have subjective well-being at a moderate level. At the same time, the "physical health and well-being" indicator was almost half the level of the "psychological well-being" and "well-being in relationships" indicators. All subjective well-being indicators of educational and scientific organization staff's subjective well-being in the conditions of war had statistically significant, both positive and negative, relationship with the majority of coping strategies ("orientation towards problem solving", "social distraction", "orientation towards emotions", and "avoidance"), which suggests that coping strategies are a significant psychological factor in staff's subjective well-being.

Conclusions. The obtained results can be helpful in improving performance of educational and scientific organizations in war conditions.

Keywords: Russian-Ukrainian war, subjective well-being, psychological well-being, well-being in relationships, physical health and well-being, coping strategies, educational and scientific organizations, staff

Вступ. Проблема благополуччя як важливої складової життєдіяльності людини знайшла відображення в роботах зарубіжних С.Д. Ryff & С.Л.М. Keyes, (1995), М. McGillivray (2007) та вітчизняних (М. Dvornyk (2020), Т. Титаренко (2018), Г. Чайка (2020)) авторів. У цих роботах зазначається, що благополуччя є багатовимірним феноменом, який охоплює різні сфери людського функціонування, такі як задоволеність життям, успішність соціального функціонування, автономія, особистісне зростання, якість життя в цілому та відчуття щастя життя.

Одним із підходів до вивчення благополуччя, якого ми дотримуємося в своїй роботі, є підхід, що полягає у виділенні феномену *суб'єктивного благополуччя* (Diener, 2008; Kahneman et al. & Krueger, 2006; Kashdan, 2004; Pontin et al., 2013). Під суб'єктивним благополуччям розуміється самооцінка людьми власного благополуччя; оцінка навколишнього середовища людини, поведінкової реакції людини та суб'єктивних наслідків цього процесу (New Economic Foundation, 2012; Pontin et al., 2013). Водночас дослідники виділяють такі дві групи показників благополуччя: а) суб'єктивні показники (стосуються почуттів особистості, її досвіду та оцінки свого життя в цілому); б) об'єктивні показники (рівень освіти, здоров'я та зайнятість). Наголошується, що дослідження об'єктивних показників є більш традиційним в дослідженнях благополуччя (Office for National Statistics, 2010; Pontin et al., 2013), які не враховують особливості людського сприйняття, що є фундаментальним для дослідження благополуччя (Easterlin, 2004). Дослідження суб'єктивного благополуччя, поряд з об'єктивним, є важливою складовою розробки економічних та соціальних стратегій функціонування сучасного суспільства (New Economic Foundation, 2012). Водночас зазначимо, що це стосується як «звичайних», так і кризових ситуацій розвитку суспільства, зокрема в умовах війни, як однієї із найбільш гострих кризових ситуацій.

Що стосується дослідження *психологічного благополуччя особистості в умовах війни*, то Т. Титаренко (2018) розглядає війну як джерело перманентної травматизації, яка змінює ціннісні орієнтації, життєві перспективи, стосунки з оточенням, ставлення до себе і свого життя. Тому, на думку авторки, підтримка та підвищення психологічного благополуччя особистості є одним із суттєвих аспектів посттравматичного зростання особистості в умовах війни. Як наголошує авторка, важливим є те, що благополуччя розглядається не тільки і не стільки як гедоністичні задоволення, а як стимулювання до нового, більш глибокого розуміння значущих цінностей, до усвідомлення власної ролі у всьому, що відбувається, передбачається, планується подальшим розвитком особистості, досягненням нею більш високого рівня відповідальності за власне теперішнє і майбутнє (Титаренко, 2018). Тобто мова йде про значущість *евдемонічного підходу* до аналізу благополуччя особистості в умовах війни, який детально розкрито в літературі (Niemiec, 2014).

Близьким до розробок Т. Титаренко (2018) є дослідження М. Дворник (2020), яке стосується змісту та основних складників психологічного благополуччя в умовах переходу від війни до миру, в якому йдеться про те, що транзитивний період являє собою не лише тло для особистих криз, нестабільності, безпорадності, підвищеної тривожності, але і час можливостей для розробки нових адаптаційних стратегій та переінтерпретації психологічного благополуччя.

Особлива увага, ще з 2014 року, дослідниками приділена психологічному благополуччю учасників та ветеранів АТО як особливої і достатньо вразливої, з урахуванням отриманого бойового досвіду, категорії військовослужбовців. Так, А.Б. Коваленко & Ю.А. Вишняговою (2017) проведено дослідження психологічного благополуччя військовослужбовців, що отримали поранення в зоні АТО. С.О. Лукомська & О.В. Мельник (2018) досліджували психологічне благополуччя як чинник соціальної адаптації учасників АТО. В.І. Осьодло (2017) аналізував вплив спорту та фізичної активності на психологічне благополуччя ветеранів бойових дій.

Що стосується *вивчення благополуччя особистості в умовах повномасштабної війни рф проти України*, то українськими вченими проведено ряд досліджень з цієї проблеми. Так, здійснено емпіричний аналіз особливостей психологічного благополуччя студентів у період війни, встановлено відмінності між різними групами студентів, які виділені за особливостями їхніх психологічних та гендерних характеристик (Kostruba & Polischuk, 2022). Нами зі

співавторами проведено дослідження виявів суб'єктивного благополуччя різних категорій населення України в період повномасштабного вторгнення РФ в Україну, виділених за такими характеристиками, як: соціально-демографічні (стать, вік, сімейний стан респондентів), соціально-професійні (соціальною сферою, де працюють респонденти, посадою, яку вони обіймають), а також характеристиками місця проживання респондентів (територіальне розміщення, рівень безпеки) (Karatushka et al., 2022). Також досліджено роль домашніх тварин у емоційному та духовному благополуччі українців, що змушені виїхати за кордон під час російської агресії (Miliutina et al., 2023).

Водночас важливою проблемою залишається дослідження основних виявів суб'єктивного благополуччя персоналу освітніх та наукових організацій в умовах війни, оскільки саме персонал цих організацій є відповідальним за навчання та розвиток підростаючих поколінь в цей важкий період, визначення напрямків повоєнного відновлення суспільства. Суттєвим також є аналіз особистісних ресурсів, які можуть впливати на підвищення благополуччя, про що наголошує ряд авторів (Чайка, 2022).

Одним із таких ресурсів можуть виступати *копінг-стратегії особистості*, під якими розуміються когнітивні, емоційні та поведінкові зусилля особистості, спрямовані на подолання труднощів у процесі взаємодії людини з довкіллям (Lazarus & Folkman, 1984). Суттєвим є також врахування класифікації копінг-стратегій, яка здійснена за двома критеріями («активність-пасивність», «продуктивність-непродуктивність») (Карамушка & Снігур, 2020). Проблема дослідження основних виявів суб'єктивного благополуччя персоналу освітніх та наукових організацій в умовах війни, наскільки нам відомо, не виступала предметом спеціального дослідження.

Виходячи з актуальності та недостатнього вивчення проблеми, нами визначено **мету дослідження**: дослідити рівень вираженості суб'єктивного благополуччя персоналу освітніх та наукових організацій в умовах війни та його зв'язок з копінг-стратегіями.

Завдання дослідження:

1. Визначити рівень вираженості показників суб'єктивного благополуччя персоналу освітніх та наукових організацій в умовах війни.
2. Проаналізувати зв'язок показників суб'єктивного благополуччя персоналу освітніх та наукових організацій в умовах війни з копінг-стратегіями.

Методика та організація дослідження. Дослідження здійснювалось за допомогою комплексу методик «Психічне здоров'я в умовах війни», який включав діагностичні методики, спрямовані на вивчення різних аспектів психічного здоров'я персоналу освітніх та наукових організацій. Опитування здійснювалось за допомогою Google Forms.

Для вивчення суб'єктивного благополуччя персоналу освітніх та наукових організацій використовувалась методика «Модифікована шкала суб'єктивного благополуччя БіБіСі» (The Modified BBC Subjective Well-being Scale (BBC-SWB) (P. Pontin, M. Schwannauer, S. Tai & M. Kinderman; адаптація Л. Карамушки, К. Терещенко, О. Креденцер), яка включала 24 запитання, що відносились до трьох субшкал («психологічне благополуччя»; «фізичне здоров'я та благополуччя»; «стосунки») (Pontin, Schwannauer, Tai, & Kinderman, 2013). Окрім того, обраховувався загальний показник благополуччя.

Дослідження *копінг-стратегій* персоналу освітніх та наукових організацій здійснювалось за допомогою методики «The Coping Inventory for Stressful Situations (CISS)» N.S, Endler, J.D. Parker (Endler & Parker, 1990). Методика дає можливість дослідити такі копінг-стратегії: 1) «орієнтація на вирішення завдання» (стратегія, яка проявляється в тому, що людина прагне використовувати особистісні ресурси для пошуку можливих способів ефективного розв'язання проблеми); 2) «соціальне відволікання (стратегія, зміст якої полягає в тому, що людина для ефективного розв'язання проблеми звертається за допомогою і підтримкою до оточуючого її середовища: сім'ї, друзів, колег»); 3) «спрямованість на емоції» (стратегія, яка пов'язана з виникненням негативних емоцій, що стосуються певної ситуації, та зосередженість на таких емоціях); 4) «унікнення» (стратегія, застосовуючи яку людина прагне уникнути контакту з оточуючим світом, витісняє необхідність розв'язання проблеми); 5) «відволікання» (стратегія, що передбачає відволікання на інші види діяльності, які дають

можливість забути про проблему). За результатами обробки даних визначаються копінг-стратегії, які є найбільш пріоритетними для респондентів, а які – найменш.

Обробка результатів здійснювалась методами математичної статистики (описові статистики та кореляційний аналіз) за допомогою програми SPSS (22 версія). Дослідження проводилось в травні 2022 року.

Дослідження проведено в рамках виконання науково-дослідної теми лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України «Технології забезпечення психологічного здоров'я та благополуччя освітнього персоналу в умовах соціальної напруженості» (2022-2024 рр., номер державної реєстрації 0122U000303).

Вибірка дослідження. У дослідженні взяли участь 112 працівників освітніх та наукових організацій переважно з м. Києва, м. Дніпра та Київської обл. Із них: 11,8% – чоловіки, 88,4% – жінки; 61,8% – одружених, 38,4% – неодружених. За віком опитані розподілились так: 37,6 % – до 30 років, 18,8% – від 31 до 40 років, 20,5% – від 41 до 50 років, і 23,2% – понад 50 років. 43,8% опитаних не мали дітей, 26,8% мали одну дитину і 29,5% мали більше однієї дитини.

За освітою учасники дослідження були розподілені так: мали середню-спеціальну та незакінчену вищу освіту 13,4% опитаних, вищу освіту – 63,4%, мали науковий ступінь або навчались в аспірантурі (докторантурі) – 23,2%. За посадовим складом вибірка мала такий розподіл: 77,7% – працівники освітніх та наукових організацій; 22,3% – керівники освітніх та наукових організацій.

Переважна більшість опитуваних (65,2%) під час опитування відповіли, що знаходяться у своєму місті (селі), 22,3% переїхали у більш безпечне місце в межах України і 12,5% переїхали у більш безпечне місце за кордоном.

Результати дослідження.

Спочатку проаналізуємо результати, що стосуються *першого завдання* дослідження, спрямованого на визначення рівня вираженості показників суб'єктивного благополуччя персоналу освітніх та наукових організацій в умовах війни.

Дані, які представлено в табл.1, свідчать про те, що рівень суб'єктивного благополуччя персоналу освітніх та наукових організацій в умовах війни є помірним.

Таблиця 1

Рівень вираженості показників суб'єктивного благополуччя персоналу освітніх та наукових організацій в умовах війни (у % від загальної кількості опитаних)

Шкали суб'єктивного благополуччя	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Психологічне благополуччя	28,6	43,8	27,7
Стосунки (благополуччя в стосунках)	29,5	34,8	35,7
Фізичне здоров'я та благополуччя	16,1	34,8	49,1
Загальний показник суб'єктивного благополуччя	23,9	41,2	35,9

Так, показник «психологічного благополуччя», як здатності особистості контролювати своє життя, відчувати оптимізм з приводу майбутнього, впевненість у своїх власних думках і переконаннях, рости і розвиватися як особистість (Pontin et al., 2013), виражений так: 28,6% опитаних мають високий рівень його вираженості, 43,8% – середній рівень і 27,7% – низький рівень.

Показник «стосунки», як комфортність у ставленні та спілкуванні з іншими людьми, наявність щасливих дружніх і особистих взаємин, здатність звернутись за допомогою до інших, задоволеність своїм сексуальним життям (Pontin et al., 2013), представлена на приблизно такому

ж рівні: високий рівень вираженості – 29,5%, середній – 34,8%, низький – 35,7%. Водночас звертає увагу на себе той факт, що кількість осіб, які мають низький рівень за цим показником, є дещо вищою, порівняно із показником «психологічне благополуччя».

Що стосується такого показника, як *«фізичне здоров'я та благополуччя»*, задоволеність фізичним здоров'ям, якістю сну, здатність працювати та здійснювати свою повсякденну життєву активність, займатись спортом і відпочивати, відсутність депресії, тривоги (Pontin et al., 2013), то цей показник є вираженим значно менше, порівняно з попередніми показниками, майже вдвічі. Високий рівень вираженості цього показника представлено лише у 16,1%, середній – у 34,8%, низький – у 49,1%. Особливу увагу звертає увагу на себе той факт, що низький рівень цього показника представлено майже у половини опитаних.

Отримані дані можна оцінити в двох площинах. З одного боку, можна *позитивно* оцінити те, що майже третина опитаних мають високий рівень вираженості «психологічного благополуччя» та «благополуччя в стосунках», що свідчить, на наш погляд, про активну життєву позицію, оптимізм персоналу освітніх та наукових організацій, здатність управляти своїм життям та налагоджувати ефективну соціальну взаємодію, і тут особливо важливо, що персонал цієї категорії працює з дітьми і значною мірою визначає перспективні напрямки розвитку нашого суспільства. З іншого боку, як *негативно* можна оцінити те, що «рівень фізичного здоров'я та благополуччя» є дуже низьким у значної частини персоналу освітніх та наукових організацій, що обумовлено великим стресовим навантаженням, негативними емоціями, переживаннями за своїми близькими, відсутністю нормального сну під час війни тощо. Тому ознайомлення персоналу з різними правилами самопомогі та проведення тренінгових програм для подолання стресу, зниження тривожності, розвитку резильєнтності може позитивно впливати на його суб'єктивне благополуччя. Окремі підходи до вирішення цієї проблеми представлено в наших попередніх публікаціях (Карамушка, 2022).

Отримані дані щодо психологічного благополуччя персоналу освітніх та наукових організацій в умовах війни частково співпадають з даними дослідження, що стосуються емпіричного аналізу особливостей психологічного благополуччя українських студентів у період війни, які свідчать про те, що у більшості опитаних зафіксовано середній рівень благополуччя, який проявляється у цілісному, реалістичному погляді на життя, відкритості до нового досвіду, безпосередності і природності переживань. Це, на думку авторів, свідчить про задоволеність студентами життям в цілому, їх оптимістичне світовідчуття, незважаючи на умови військових дій у країні (Kostruba & Polischuk, 2022).

Далі представимо результати дослідження *другого завдання*, спрямованого на те, щоб проаналізувати зв'язок показників суб'єктивного благополуччя персоналу освітніх та наукових організацій в умовах війни з копінг-стратегіями.

Результати дослідження показали, що існує *виражений та сильно виражений статистично значущий кореляційний зв'язок* між більшістю копінг-стратегіями й складовими суб'єктивного благополуччя та його загальним показником, і цей зв'язок має як позитивну, так і негативну спрямованість (табл. 2).

Що стосується *позитивного статистично значущого кореляційного зв'язку*, то він виявлений насамперед між активними та продуктивними/напівпродуктивними копінг-стратегіями.

Так, стосовно такої активної та продуктивної *копінг-стратегії* як *«орієнтація на вирішення завдання»*, то, як видно із табл. 3, у процесі дослідження встановлено позитивний, сильно виражений статистично значущий кореляційний зв'язок між цією копінг-стратегією і такими складовими суб'єктивного благополуччя, як: «психологічне благополуччя» ($r=0,573$; $p<0,001$), «стосунки» ($r=0,445$; $p<0,001$), «фізичне здоров'я та благополуччя» ($r=0,331$; $p<0,001$), а також «загальним показником» ($r=0,535$; $p<0,001$). Суть виявленої закономірності полягає в тому, що з підвищенням використання освітнім та науковим персоналом цієї копінг-стратегії, спрямованої на подолання проблемної ситуації, всі показники суб'єктивного благополуччя підвищуються.

Таблиця 2

Зв'язок між копінг-стратегіями та рівнем вираженості складових суб'єктивного благополуччя персоналу освітніх та наукових організацій (r)

Показники суб'єктивного благополуччя	Копінг-стратегії				
	Орієнтація на вирішення завдання	Соціальне відволікання	Спрямованість на емоції	Уникнення	Відволікання
Психологічне благополуччя	0,573***	0,304**	-0,448***	0,369***	0,159
Стосунки	0,445***	0,305**	-0,317***	0,306***	0,082
Фізичне здоров'я та благополуччя	0,313***	0,381***	-0,273**	0,399***	0,174
Загальний показник благополуччя	0,535***	0,373***	-0,420***	0,416***	0,166

*p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001

Така ж закономірність простежується і стосовно такої активної та напівпродуктивної копінг-стратегії як «соціальне відволікання» (пошук соціальної підтримки), однак цей зв'язок є менше вираженим. Дані, наведені в табл. 3, свідчать про наявність позитивного, вираженого та сильно вираженого статистично значущого кореляційного зв'язку між цією копінг-стратегією та всіма такими складовими суб'єктивного благополуччя, як: «психологічне благополуччя» ($r=0,304$; $p<0,01$), «стосунки» ($r=0,305$; $p<0,01$), «фізичне здоров'я та благополуччя» ($r=0,381$; $p<0,001$), а також «загальним показником» ($r=0,373$; $p<0,001$). Це проявляється в тому, що з підвищенням використання освітнім та науковим персоналом копінг-стратегій, які спрямовані на взаємодію з людьми, показники суб'єктивного благополуччя зростають, але менш виражено, ніж у ситуації із копінг-стратегією «орієнтація на вирішення завдання».

Дещо несподіваними, на перший погляд, є дані, що стосуються такої пасивної та непродуктивної копінг-стратегії як «уникнення» (табл.3). Як свідчать отримані дані, має місце позитивний, сильно виражений статистично значущий кореляційний зв'язок між цією копінг-стратегією і такими складовими суб'єктивного благополуччя, як: «психологічне благополуччя» ($r=0,369$; $p<0,001$), «стосунки» ($r=0,306$; $p<0,001$), «фізичне здоров'я та благополуччя» ($r=0,399$; $p<0,001$), а також «загальним показником» ($r=0,416$; $p<0,001$). Мова йде про те, що з підвищенням частоти використання цієї стратегії підвищуються всі складові суб'єктивного благополуччя і його загальний показник. Це свідчить про те, що підвищення рівня вираженості копінг-стратегії «уникнення», яка є «пасивною» та «непродуктивною» з точки зору вирішення існуючої проблеми, позитивно впливає на підвищення вираженості показників суб'єктивного благополуччя.

Отримані дані співпадають з отриманими нами раніше даними, що стосуються зв'язку копінг-стратегії «уникнення» зі складовими психічного здоров'я (Карамушка, 2022). Відповідно до цих даних існує позитивний статистично значущий кореляційний зв'язок ($p<0,01$) між цією копінг-стратегією і трьома компонентами психологічного здоров'я: рефлексивно-особистісним та двома складовими операційно-функціонального компоненту (локус контролю здоров'я «внутрішній контроль» і локус контролю здоров'я «контроль «могутніми» іншими»).

Що стосується *негативного статистично значущого кореляційного зв'язку*, то він виявлений між такою пасивною та непродуктивною копінг-стратегією як «спрямованість на емоції» та всіма складовими суб'єктивного благополуччя («психологічне благополуччя» ($r=-0,448$; $p<0,001$), «стосунки» ($r=-0,317$; $p<0,001$), «фізичне здоров'я та благополуччя» ($r=-0,273$; $p<0,01$), а також «загальним показником» ($r=-0,420$; $p<0,001$). Зміст виявленого зв'язку полягає в тому, що з підвищенням використання освітнім та науковим персоналом цього типу копінг-стратегії всі показники суб'єктивного благополуччя персоналу в умовах війни знижуються.

Зазначимо, що майже всі коефіцієнти кореляції мають високий рівень вираженості. Отже, це свідчить про те, що навчання навичкам саморегуляції є одним із важливих аспектів забезпечення суб'єктивного благополуччя освітнього та наукового персоналу в умовах війни.

Щодо копінг-стратегії «відволікання», то дані, наведені в табл. 2, свідчать про те, що у дослідженні не виявлено статистично значущого кореляційного зв'язку між цією копінг-стратегією і показниками суб'єктивного благополуччя персоналу освітніх та наукових організацій.

Висновки.

1. У процесі дослідження виявлено помірний рівень таких показників суб'єктивного благополуччя персоналу освітніх та наукових організацій в умовах війни як «психологічне благополуччя» та «благополуччя в стосунках», а також загального показника суб'єктивного благополуччя. Однак показники «фізичного здоров'я та благополуччя» є майже вдвічі нижчими, порівняно з показниками «психологічного благополуччя» та «благополуччя в стосунках».

2. Доведено наявність статистично значущого, позитивного та негативного зв'язку між всіма показниками суб'єктивного благополуччя персоналу освітніх та наукових організацій в умовах війни та більшістю копінг-стратегій. Такі активні та продуктивні або напівпродуктивні копінг-стратегії як «орієнтація на вирішення завдання» та «соціальне відволікання» сприяють підвищенню вираженості суб'єктивного благополуччя персоналу освітніх та наукових організацій в умовах війни, в той час, як використання такої пасивної та непродуктивної копінг-стратегії як «спрямованість на емоції» знижує його вираженість. Водночас встановлено, що така пасивна та непродуктивна копінг-стратегія як «уникнення» також сприяє підвищенню суб'єктивного благополуччя, що свідчить, імовірно, про те, що персонал освітніх та наукових організацій потребує час від часу «відходу» від вирішення проблеми, потрібного для відновлення сил та просто насолоджування «звичайними», повсякденними моментами життя, навіть в умовах війни.

3. Отримані результати можуть бути використані в процесі управління освітніми та науковими організаціями з метою забезпечення ефективності їх діяльності в умовах війни, задоволеності персоналу роботою та іншими сферами життєдіяльності.

До перспектив дослідження відноситься розробка тренінгової програми для підготовки персоналу освітніх та наукових організацій для оволодіння різноманітними копінг-стратегіями як одного із особистісних чинників забезпечення суб'єктивного благополуччя в умовах війни.

Література

1. Карамушка, Л.М. (2022). Копінг-стратегії персоналу освітніх та наукових організацій під час війни: рівень вираженості та зв'язок з психічним здоров'ям. *Журнал сучасної психології*, 4(27). 31-41. DOI: <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2022-4-4>
2. Карамушка, Л.М. (2022). Тренінгова програма «Як зберегти та підтримати психічне здоров'я освітнього персоналу в умовах війни»: зміст, структура, процедура проведення. *Київський журнал психології та психотерапії*, 4, 24-45. DOI: <https://doi.org/10.48020/mpj.2022.02.03>
3. Карамушка, Л. М., & Снігур, Ю. С. (2020). Копінг-стратегії: сутність, підходи до класифікації, значення для психологічного здоров'я особистості та організації. *Актуальні проблеми психології*. Т. I. *Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія*, 55, 23-30.
4. Карамушка, Л., Терещенко, К., & Креденцер, О. (2022). Адаптація на українській вибірці методик «The Modified BBC Subjective Well-being Scale (BBC-SWB)» та «Positive Mental Health Scale (PMH-scale)». *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 3-4(27), 85-94. <https://doi.org/10.31108/2.2022.3.27.8>
5. Коваленко, А. Б., & Вишнягова, Ю. А. (2017). Психологічне благополуччя військовослужбовців, що отримали поранення в зоні АТО. *Український психологічний журнал*, 3, 124–134.
6. Лукомська, С.О., & Мельник, О.В. (2018). Психологічне благополуччя як чинник соціальної адаптації учасників АТО. *Актуальні проблеми психології*, 1(14), 233–242.
7. Осьодло, В. І. (2017). Вплив спорту та фізичної активності на психологічне благополуччя ветеранів бойових дій: систематичний огляд. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку фізичної підготовки та спорту Збройних сил України, правоохоронних органів, рятувальних та інших спеціальних служб на шляху євроатлантичної інтеграції України: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (с. 279–281). Київ: НУОУ.
8. Титаренко, Т. (2018). Психологічне благополуччя особистості у контексті посттравматичного життєтворення. *Особистість та її історія*. За ред. Н. В.Чепелевої, М. В.Папучі (с. 102-112). НДУ ім. Миколи Гоголя.

9. Чайка, Г. (2020). Психологічні характеристики, що впливають на особисту автономію, як чинник психологічного благополуччя. *Психологічний часопис*, 6(1), 18–28.
10. Diener, E. (2008). *Assessing well-being: defining and measuring subjective well-being (social indicators research series)*. Springer.
11. Dvornyk, M. (2020). Personality's psychological well-being during the transition from war to peace. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, 45(48), 79–87. [https://doi.org/10.33120/ssj.vi45\(48\).144](https://doi.org/10.33120/ssj.vi45(48).144)
12. Easterlin, R. (2004). The economics of happiness. *Daedalus*, 133, 26–33
13. Endler, N. S., & Parker, J. D. (1990). Multidimensional assessment of coping: A critical evaluation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58(5), 844–854. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.58.5.844>
14. Kahneman, D., & Krueger, A.B. (2006). Developments in the measurement of subjective well-being. *Journal Economic Perspective*, 20, 3–24.
15. Karamushka, L. M. et al. (2022). Study on subjective well-being of different groups of population during the 2022 war in Ukraine. *Wiad. Lek.* 75(8 pt 1), 1854–1860.
16. Kashdan, T. B. (2004). The assessment of subjective well-being (issues raised by the Oxford happiness questionnaire). *Personality and Individual Differences*, 36, 1225–1232.
17. Kostruba, N., & Polischuk, Z. (2022). Students' psychological well-being during the war: an empirical analysis. *Psychological Prospects Journal*, 40, 51–61. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2022-40-kos>.
18. Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. New York.
19. McGillivray, M. (2007). Human well-being: issues, concepts and measures. *Human well-being: concept and measurement*. (Eds. McGillivray M. Basingstoke, pp.1-23). Palgrave Macmillan.
20. Miliutina, K. (2023) The Role of Pets in Preserving the Emotional and Spiritual Wellbeing of Ukrainian Residents During Russian Hostilities. *Journal of Religion and Health*, 62, 500-509. <https://doi.org/10.1007/s10943-022-01669-4>.
21. New Economic Foundation. *Measuring well-being: a guide for practitioners (2012)*. New Economic Foundation.
22. Niemiec, C. P. (2014). Eudaimonic Well-Being. A. C. Michalos (Eds.), *Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research*. Springer, Dordrecht.
23. Office for National Statistics: *Spotlight on subjective well-being*. (2010). Office for National Statistics.
24. Pontin, P. (2013). A UK validation of a general measure of subjective well-being: the modified BBC subjective well-being scale (BBC-SWB). *Health and Quality of Life Outcomes*, 11:150. <https://doi:10.1186/1477-7525-11-150>
25. Ryff, C.D., & Keyes, C.L.M. (1995). The structure of psychological well-being revisited. *Journal of personality and Social Psychology*, 69, 719–727.

References

1. Karamushka, L. M. (2022). Koping-strategii personalu osvithnikh ta naukovykh organizatsii pid chas viiny: riven vyrazhenosti ta zvyazok z psikhichnym zdorov'ям [Coping strategies of staff of educational and research organizations during the war: level and relationship with mental health]. *Zhurnal suchasnoi psikhologii*, 4(27). 31-41. <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2022-4-4> [In Ukrainian]
2. Karamushka, L. M. (2022). Training program «How To Preserve and Maintain psikhichne zdorov'ya osvitnogo personalu v umovakh viiny»: zmist, struktura, protsedura provedennya [Training program "How To Preserve and Maintain Mental Health of Educational Staff in Wartime": Content, Structure, Procedure]. *Kyivskiy zhurnal psikhologii ta psykhoterapii*, 4, 24-45. <https://doi.org/10.48020/mppj.2022.02.03> [In Ukrainian]
3. Karamushka, L. M., & Snigur, Yu. S. (2020). Koping-strategii: sutnist, pidkhody do klasyfikatsii, znachennya dlya psikhologichnogo zdorov'ya osobystosti ta organizatsii [Coping strategies: essence, classification, significance for the psychological health of the individual and the organization]. *Aktualni problemy psikhologii*. V. I. *Organizatsiina psikhologia. Ekonomichna psikhologia. Sotsialna psikhologia*, 55, 23-30. [In Ukrainian]
4. Karamushka, L., Tereschenko, K., & Kredentser, O. (2022). Adaptatsiia na ukraïnskii vybirsi metodyk «The Modified BBC Subjective Well-being Scale (BBC-SWB)» ta «Positive Mental Health Scale (PMH-scale)» [Adaptation on the Ukrainian sample of The Modified BBC Subjective Well-being Scale (BBC-SWB) and Positive Mental Health Scale (PMH-scale)]. *Organizatsiina psikhologia. Ekonomichna psikhologia*, 3-4(27), 85-94. <https://doi.org/10.31108/2.2022.3.27.8> [In Ukrainian]
5. Kovalenko, A. B., & Vyshnyagova, Yu. A. (2017). Psikhologichne blagopoluchchya viiskovosluzhbovtziv, scho otrymaly poranennya v zoni ATO [Psychological well-being of servicemen wounded in the war zone]. *Ukrainskyy psikhologichnyi zhurnal*, 3, 124-134. [In Ukrainian]
6. Lukomska, S. O., & Melnyk, O. V. (2018). Psikhologichne blagopoluchchya yak chynnyk sotsialnoi adaptatsii uchasykiv ATO [Psychological well-being as a factor in social adaptation of war veterans]. *Aktualni problemy psikhologii*, 1(14), 233-242. [In Ukrainian]
7. Osodlo, V. I. (2017). Vplyv sportu ta fizychnoi aktyvnosti na psikhologichne blagopoluchchya veteraniv boiovykh dii: systematychnyi oglyad [The impact of sports and physical activities on the psychological well-being of war veterans: a systematic review]. *Suchasni tendentsii ta perspektyvy rozvytku fizychnoi pidgotovky ta sportu Zbroinykh syl Ukrainy, pravoohoronnykh organiv, ryatuvalnykh ta inshykh spetsialnykh sluzhb na shlyakhu yevroatlantychnoi integratsii Ukrainy: materialy Mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi konferentsii* (Pp. 279-281). NUOU. [In Ukrainian]
8. Tytarenko, T. (2018). Psikhologichne blagopoluchchya osobystosti u konteksti postravmatychnogo zhyt'tyvetvorennya [Psychological well-being of the individual in the context of post-traumatic life]. *Osobystist ta yiyi istoria*. Eds. N. V. Chepelyeva, M. V. Papuchi (Pp. 102-112). NDU im. Mykoly Gogolya. [In Ukrainian]

9. Chaika, G. (2020). Psykhologichni kharakterystyky, scho vplyvayut na osobystu avtonomiyu, yak chynnyk psykhologichnogo blagopoluchchya [Psychological characteristics of personal autonomy as a psychological well-being factor]. *Psykhologichni chasopys*, 6(1), 18-28. [In Ukrainian]
10. Diener, E. (2008). *Assessing well-being: defining and measuring subjective well-being (social indicators research series)*. Springer.
11. Dvornyk, M. (2020). Personality's psychological well-being during the transition from war to peace. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, 45(48), 79-87. [https://doi.org/10.33120/ssj.vi45\(48\).144](https://doi.org/10.33120/ssj.vi45(48).144)
12. Easterlin, R. (2004). The economics of happiness. *Daedalus*, 133, 26-33
13. Ender, N. S., & Parker, J. D. (1990). Multidimensional assessment of coping: A critical evaluation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58(5), 844-854. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.58.5.844>
14. Kahneman, D., & Krueger, A.B. (2006). Developments in the measurement of subjective well-being. *Journal Economic Perspective*, 20, 3-24.
15. Karamushka, L. M. et al. (2022). Study on subjective well-being of different groups of population during the 2022 war in Ukraine. *Wiad. Lek.* 75(8 pt 1), 1854-1860.
16. Kashdan, T. B. (2004). The assessment of subjective well-being (issues raised by the Oxford happiness questionnaire). *Personality and Individual Differences*, 36, 1225-1232.
17. Kostruba, N., & Polischuk, Z. (2022). Students' psychological well-being during the war: an empirical analysis. *Psychological Prospects Journal*, 40, 51-61. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2022-40-kos>.
18. Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. New York.
19. McGillivray, M. (2007). Human well-being: issues, concepts and measures. *Human well-being: concept and measurement*. (Eds. McGillivray M. Basingstoke, pp.1-23). Palgrave Macmillan.
20. Miliutina, K. (2023) The Role of Pets in Preserving the Emotional and Spiritual Wellbeing of Ukrainian Residents During Russian Hostilities. *Journal of Religion and Health*, 62, 500-509. <https://doi.org/10.1007/s10943-022-01669-4>.
21. New Economic Foundation. *Measuring well-being: a guide for practitioners (2012)*. New Economic Foundation.
22. Niemiec, C. P. (2014). Eudaimonic Well-Being. A. C. Michalos (Eds.), *Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research*. Springer, Dordrecht.
23. Office for National Statistics: *Spotlight on subjective well-being*. (2010). Office for National Statistics.
24. Pontin, P. (2013). A UK validation of a general measure of subjective well-being: the modified BBC subjective well-being scale (BBC-SWB). *Health and Quality of Life Outcomes*, 11:150. <https://doi:10.1186/1477-7525-11-150>
25. Ryff, C.D., & Keyes, C.L.M. (1995). The structure of psychological well-being revisited. *Journal of personality and Social Psychology*, 69, 719-727.

Відомості про автора

Карамушка Людмила Миколаївна, дійсна членкиня НАПН України, докторка психологічних наук, професорка, завідувачка лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, Київ, Україна.

Karamushka, Liudmyla, Academician of the NAES of Ukraine, Dr., Prof., Head, Laboratory of organizational and social psychology, G.S. Kostyuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0622-3419>

E-mail: LKARAMA01@gmail.com

Отримано 1 лютого 2023 р.
Рецензовано 20 лютого 2023 р.
Прийнято 27 лютого 2023 р.

<https://doi.org/10.31108/2.2023.1.28.3>
УДК 159.88:351.74

**Людмила Карамушка, Оксана Креденцер, Кіра Терещенко,
Тарас Карамушка, Андрій Трофімов, Олександр Вісіч,
Лариса Полівко, Дар'я Трофімова, Роман Зварич**

ЗВ'ЯЗОК КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ У КРИЗОВИХ СИТУАЦІЯХ У ВІЙСЬКОВИХ, ЯКІ ЗАЗНАЛИ АМПУТАЦІЇ, З ЇХ ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНИМИ ХАРАКТЕРИСТИКАМИ

Карамушка Людмила, Креденцер Оксана, Терещенко Кіра, Карамушка Тарас, Трофімов Андрій, Вісіч Олександр, Полівко Лариса, Трофімова Дар'я, Роман Зварич. Зв'язок копінг-стратегій у кризових ситуаціях у військових, які зазнали ампутації, з їх освітньо-професійними характеристиками.

Вступ. Вивчення копінг-стратегій у подоланні кризових ситуацій є важливою складовою проблеми, яка стосується стрес-долаючої поведінки або копінг-поведінки особистості.

Мета: емпірично дослідити зв'язок копінг-стратегій у військових, які зазнали ампутації, з їх освітньо-професійними характеристиками.

Методи: Методика «Шкала COPE» (Carver, Scheier & Weintraub), анкета-паспортника, статистичні методи (описові статистики, кореляційний аналіз (коефіцієнт кореляції Пірсона)).

Результати. Визначено, що більшість опитаних використовує такі активні та продуктивні копінг-стратегії як «планування подолання» та «позитивне переформулювання й особистісне зростання», а майже половина опитаних використовує копінг-стратегії «прийняття» та «активний копінг». Констатовано значне використання військовими різноманітних пасивних та непродуктивних копінг-стратегій, спрямованих на уникнення вирішення проблеми. Доведено наявність статистично значущого зв'язку копінг-стратегій у кризових ситуаціях у військових, які зазнали ампутації, та їхніми освітньо-професійними характеристиками.

Висновки. Отримані результати можуть бути використані для розробки технології психосоціальної реабілітації військових, які зазнали ампутації.

Ключові слова: копінг-стратегії, військовослужбовці, поранені, військові, які зазнали ампутації, освітньо-професійні характеристики військових.

Karamushka, Liudmyla, Kredentser, Oksana, Tereshchenko, Kira, Karamushka, Taras, Trofimov, Andrii, Visich, Oleksandr, Polivko, Larysa, Trofimova, Daria, Zvarych, Roman. The relationship between military amputees' coping strategies and their educational and professional characteristics.

Introduction. Coping strategies used in overcoming crisis situations is an important component of stress-overcoming behavior, or coping behavior of the individual.

Aim: to empirically investigate the relationship between coping strategies used by military amputees and their educational and professional characteristics.

Methods: the COPE scale (Carver, Scheier, & Weintraub), passport questionnaire, statistical methods (descriptive statistics, correlation analysis (Pearson's correlation coefficient)).

Results. It was found that the majority of respondents used active and productive coping strategies such as «coping planning» and «positive reformulation and personal growth», and almost every second respondent used «acceptance» and «active» coping strategies. A significant number of the military used various passive and unproductive coping strategies to avoid solving problems. There was a statistically significant relationship between the coping strategies used by military amputees and their educational and professional characteristics.

Conclusions. The obtained results can be helpful in developing military amputees' psychosocial rehabilitation technology.

Keywords: coping strategies, military personnel, wounded, military amputees, educational and professional characteristics of military personnel.

Вступ. Повномасштабне вторгнення росії в Україну, що сталося 24 лютого 2022 року, призвело до виникнення в суспільстві різноманітних соціальних, політичних, економічних та психологічних змін. У психологічному контексті зміни стосуються насамперед психічного здоров'я військовослужбовців. Адже ведення військовослужбовцями бойових дій під час повномасштабного вторгнення рф в Україну відбувається в екстремальних умовах, які характеризуються високим рівнем стресу, наявністю великої кількості травмуючих чинників, небезпекою для життя та здоров'я (Коkun та ін., 2022; Коkun та ін., 2022).

Окрім того, негативною стороною такої діяльності є те, що військовослужбовці отримують поранення. Поряд з фізичною реабілітацією поранених військовослужбовців важливе місце займає їх психологічна реабілітація (Блінов & Степаненко, 2015; Блінов & Тімкін, 2021; Блінов, 2022). О.П. Ковальчук (2015) зазначає, що у разі поранення військовослужбовці починають страждати психічними розладами та відчувати труднощі у процесі адаптації до подальшого життя: їх уявлення про себе, як правило, характеризуються низькою самооцінкою, відкиданням і неприйняттям себе, високою тривожністю, зосередженням на обмеженнях, пов'язаних із процесом лікування у військовому медичному закладі. У такий період, зазначає дослідник, особливо гостро постає питання психологічної безпеки військовослужбовців, які переживають стан невизначеності, розгубленості, дискомфорту через поранення, і виникає потреба у їх соціально-психологічній адаптації до наслідків поранення. Аналіз літератури показує, що з 2014 року в Україні є певний досвід надання такої допомоги, зокрема за допомогою біо-психо-соціо-онтологічної моделі допомоги пораненим (Кісарчук, Омельченко, Лазос & Литвиненко, 2015).

Особливої уваги в цьому контексті потребують поранені військовослужбовці, що зазнали ампутації (Блінов & Тімкін, 2021). Адже ампутанти переживають фізичний біль високого ступеня і психологічні страждання, пов'язані з втратою цілісності тіла, довгим періодом адаптації до життя в нових тілесних кордонах тощо. У ситуаціях кризи психіка опиняється в стані стресу, який допомагає вижити, але може призводити до негативних наслідків. Досвід зарубіжних країн показує, що у випадку належної інтенсивної фізичної та психологічної реабілітаційної допомоги ампутувани мають високі показники ефективної інтеграції у суспільне життя (Ladlow et al., 2015).

Тому, на нашу думку, важливого значення набувають питання, пов'язані з дослідженням копінг-стратегій у кризових ситуаціях. Адже аналіз літератури показує, що вивчення копінг-стратегій у подоланні кризових ситуацій є важливою складовою проблеми, яка стосується стрес-долаючої поведінки або копінг-поведінки особистості (Карамушка, 2020; Карамушка, Креденцер & Терещенко, 2021; Lazarus & Folkman, 1984).

Дослідження копінг-стратегій у військовослужбовців, зокрема під час бойових дій, раніше виступали предметом спеціальних досліджень вітчизняних науковців (Мушкевич & Пасічник, 2022; Турецька & Штольцель, 2016; Ярмольчик, 2021).

Що стосується аналізу копінг-стратегій у військовослужбовців, котрі зазнали ампутації, то аналіз літератури показує, що певні аспекти цієї проблеми досліджувались зарубіжними вченими (Bates & Mason, 2014; Ferguson, Sperber & Gomez, 2004; Desmond & MacLachlan, 2006; Tuncaу & Musabak, 2015).

Так, наприклад, Т. Tuncaу & І. Musabak (2015), досліджуючи взаємозв'язок між посттравматичним зростанням та копінг-стратегіями у турецьких військових ветеранів, що поранені в бойових діях з ампутаціями нижніх кінцівок, показали, що копінг-стратегії, орієнтовані на вирішення проблеми, є важливими предикторами посттравматичного зростання. Зокрема, спостерігались сприятливі впливи стратегій релігія, прийняття, планування та активне подолання, і негативні наслідки інших стратегій подолання, таких як заперечення та поведінкове уникнення.

Аналізуючи копінг-стратегії людей, що втратили руку, в часовій перспективі, Е. Bates & R. Mason (2014) виявили, що стратегії подолання з часом змінюються. У короткостроковій перспективі використовували стратегії включали уникнення, переробку досвіду травми, пошук допомоги та збереження контролю. У довгостроковій перспективі стратегії включали прийняття/звільнення, поновлення на роботі та коригування професійних ролей.

Вплив копінг-стратегій на психосоціальну адаптацію ветеранів похилого віку з втраченими кінцівками дослідили D. Desmond & M. MacLachlan (2006). Результати їхніх досліджень показали, що копінг-стратегії були важливими предикторами психосоціальної адаптації. Уникнення було тісно пов'язане з психологічним стресом і поганою адаптацією. Навпаки, вирішення проблем було негативно пов'язане з депресивною та тривожною симптоматикою, в той час як пошук соціальної підтримки був негативно пов'язаний із симптомами депресії та позитивно пов'язаний із соціальною адаптацією.

Щодо досліджень українськими дослідниками копінг-стратегій у військових, що зазнали ампутації, то, наскільки нам відомо, це не виступало предметом спеціальних досліджень.

Мета дослідження: емпірично дослідити зв'язок копінг-стратегій у кризових ситуаціях у військових, які зазнали ампутації, з їхніми освітньо-професійними характеристиками.

Завдання дослідження:

1. Дослідити вираженість копінг-стратегій у кризових ситуаціях у військових, які зазнали ампутації.
2. Проаналізувати зв'язок копінг-стратегій у кризових ситуаціях у військових, які зазнали ампутації, із їхніми освітньо-професійними характеристиками.

Методика та організація дослідження.

Для дослідження копінг-стратегій у кризових ситуаціях у військових використовувалась методика «Шкала COPE» (Carver, Scheier & Weintraub, 1989). Методика дає можливість діагностувати 15 копінг-стратегій, які відображають широкий спектр продуктивних і непродуктивних копінг-стратегій у кризових ситуаціях, включаючи кілька типів уникнення подолання, схильність до вживання психоактивних речовин, схильність звертатися до релігії в стресових життєвих ситуаціях і схильність покладатися на соціальну підтримку у двох формах – інструментальній та емоційній.

Для з'ясування зв'язку копінг-стратегій у кризових ситуаціях у військових з їхніми освітньо-професійними характеристиками використовувалася авторська *анкета-паспортника*.

Статистична обробка даних здійснювалась за допомогою програми SPSS (версія 22). Використовувались описові статистики, кореляційний аналіз (коефіцієнт кореляції Пірсона).

У дослідженні взяли участь військові, котрі зазнали ампутації та перебували на лікуванні у таких медичних закладах: Науково-дослідний інститут реабілітації осіб з інвалідністю (навчально-науково-лікувальний комплекс) Вінницького національного медичного університету ім. М. І. Пирогова, Житомирський базовий військовий госпіталь на базі Військової частини А1065 Міністерства оборони України (м. Житомир), Державне некомерційне підприємство «Центр комплексної реабілітації «Галичина» (м. Львів).

Діагностична робота проводилась у відділеннях лікарень за безпосередньою участю психологів-дослідників. Всього було роздано 212 комплектів методик. Опитування проводилось за добровільною згодою.

Отримано відповідей від 169 військових. 43 військових відмовились брати участь у дослідженні. Основні причини відмови: відсутність бажання в цілому брати участь у дослідженні (23 особи); у зв'язку з проблемами з фізичним здоров'ям (18 осіб), психологічні методики можна заповнювати тільки за згоди командира (2 особи).

За соціально-демографічними характеристиками учасники дослідження розподілялись у такий спосіб. За *статтю*: у дослідженні взяли участь тільки чоловіки. За *віком* опитані розподілились так: 17,3% – до 27 років, 29,3% – від 28 до 35 років, 33,3% – від 36 до 45 років, і 20,0% – від 46 до 55 років.

Щодо **освітньо-професійних характеристик**, то учасники опитування були розподілені таким способом (табл. 1). За *рівнем освіти* респонденти розподілились так: базова середня – 18,9%, середня технічна – 38,5%, незакінчена вища – 8,3%, вища – 29,6%, декілька вищих освіт – 4,7%. *Щодо професійної сфери до війни*, то 21,3% респондентів були у військовій сфері, 11,8% – на державній службі, 39,6% – у виробництві та ІТ, 10,7% – у підприємстві та бізнесі, 16,6% – у сфері послуг та торгівлі.

Освітньо-професійні характеристики досліджуваних

Характеристики	Категорії	Частота (у %)
Рівень освіти	базова середня	18,9
	середня технічна	38,5
	незакінчена вища	8,3
	вища	29,6
	маю кілька вищих освіт або науковий ступінь	4,7
Професійна сфера до війни	військова сфера	21,3
	державна служба та освітньо-культурна сфера	11,8
	виробництво, ІТ-технології	39,6
	підприємництво та бізнес	10,7
	сфера послуг та торгівлі	16,6
Посада	працівник	70,4
	лінійний менеджер	8,3
	менеджер середнього рівня	11,8
	топ-менеджер	9,5

Результати дослідження та їх обговорення.

Відповідно до *першого завдання дослідження* нами було визначено вираженість копінг-стратегій у кризових ситуаціях у військових, котрі зазнали ампутації.

Спочатку проаналізуємо особливості використання військовими *активних, продуктивних копінг-стратегій у кризових ситуаціях*. Дані, наведені на рис. 1, свідчать про те, що значна частина військових, які зазнали ампутації, використовують активні, продуктивні копінг-стратегії. Так, понад двох третин опитаних (75,1%) мають високий рівень вираженості такої копінг-стратегії як «планування подолання». Більше половини опитаних (60,4%) використовують «позитивне переформулювання та особистісне зростання». Приблизно така ж кількість військових (58,6%) мають високий рівень вираженості копінг-стратегії «прийняття». І значно меншій частині опитаних (45,6%) характерний високий рівень вираженості копінг-стратегії «активний копінг».

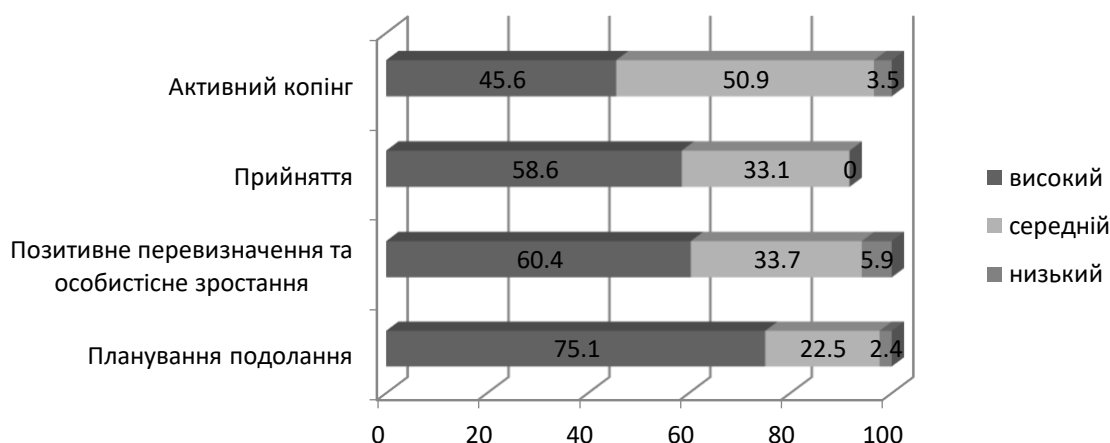

Рис. 1. Вираженість активних, продуктивних копінг-стратегій у кризових ситуаціях у військових, які зазнали ампутації (у % від загальної кількості опитаних)

Позитивно, без сумніву, можна оцінити наявність у значної кількості військових, які зазнали ампутації, копінг-стратегій, спрямованих на прийняття дійсності і важкої стресової ситуації, реалізацію спроби переосмислити стресову ситуацію у позитивному ключі та

обмірковування того, як діяти для подолання трудової життєвої ситуації, розробки стратегій поведінки. Водночас можна говорити про те, що існує деякий *розрив* між названими стратегіями і активними кроками або прямими діями військових, спрямованими на подолання вираженої стресової ситуації, які реалізуються за допомогою копінг-стратегії «активний копінг».

Що стосується використання військовими, які отримали тяжке поранення, зазнали ампутації, **активних, непродуктивних копінг-стратегій у кризових ситуаціях**, то тут спостерігається така ситуація (рис. 2). Позитивно можна оцінити той факт, що досить значна частина опитаних (47,9%) мають високий рівень вираженості стратегії «гумор», тобто використовує жарти та сміх з приводу ситуації. Також майже у чверті опитаних (23,7%) спостерігається високий рівень вираженості такої стратегії поведінки як «відгальмовування всіх інших занять», яка спрямована на придушення конкуруючої діяльності, тобто ігнорування інших видів активності, для того щоб активніше впоратися зі стресовою ситуацією. Окрім того, досить великій кількості учасників дослідження (20,7%) притаманний високий рівень вираженості стратегії поведінки «релігійний копінг», тобто звернення за допомогою до Бога, віри, релігії.

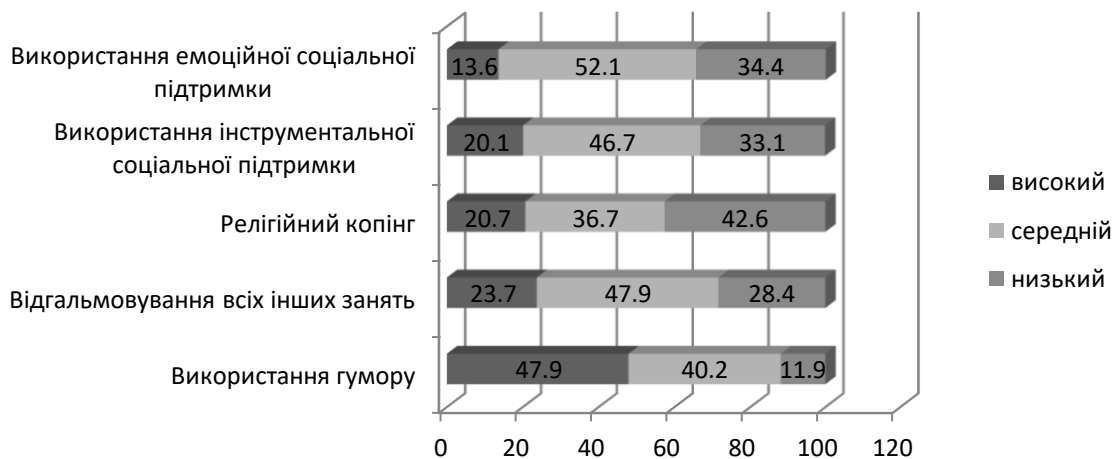

Рис. 2. Вираженість активних, непродуктивних копінг-стратегій у кризових ситуаціях у військових, які зазнали ампутації (у % від загальної кількості опитаних)

Водночас звертає на себе увагу той факт, що використання стратегій поведінки, які мають відношення до отримання соціальної підтримки, в опитаних військових є не дуже високим і значно нижчим, порівняно із попередньо названими стратегіями поведінки. Мова йде про такі стратегії як «використання інструментальної соціальної підтримки» та «використання емоційної соціальної підтримки», високий рівень вираженості яких зафіксовано у 20,1% та 13,6% відповідно. Також суттєвим є те, що низький рівень вираженості таких стратегій зафіксовано у досить великій кількості опитаних (відповідно у 33,1% та 33,4%). Зазначимо, що вказані стратегії поведінки спрямовані на прагнення знайти як емоційну, моральну підтримку, співчуття та розуміння, так і підходи до вирішення проблеми, з якою зустрілися військові.

Далі звернемося до аналізу вираженості у військових **пасивних, непродуктивних копінг-стратегій у кризових ситуаціях**. Як свідчать дані, наведені на рис. 3, незначна частина опитаних (усього кілька відсотків) за більшості копінг-стратегій має високий рівень вираженості копінг-стратегій цієї групи. Але при поєднанні опитаних з високим та середнім рівнями вираженості цих копінг-стратегій число військових, які використовують цей тип копінг-стратегій, значно зростає.

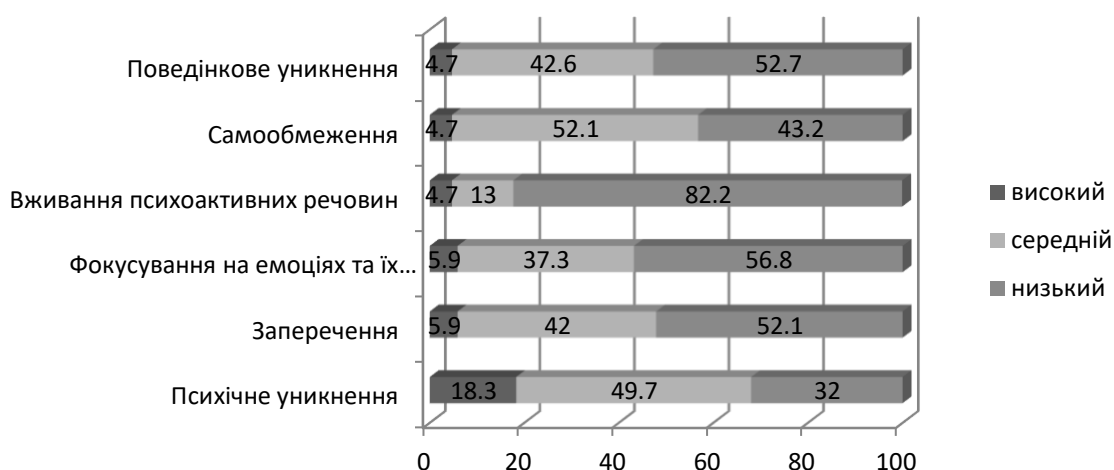

Рис. 3. Вираженість пасивних, непродуктивних копінг-стратегій у кризових ситуаціях у військових, які зазнали ампутації (у % від загальної кількості опитаних)

Так, на першому місці за кількістю опитаних за цим об'єднаним показником (68,0%) знаходиться копінг-стратегія «психічне уникнення», сутність якої полягає в «думковому» підході до уникнення проблеми, тобто використання різних видів активності для відволікання від неприємних думок, пов'язаних з проблемою, наприклад фантазування, сон. Далі слідує копінг-стратегія «самообмеження» (56,8%), яка полягає у стримуванні подолання, тобто очікування придатного для дій моменту і утримання від надто поспішних, імпульсивних дій. На наступному місці знаходяться копінг-стратегія «заперечення» (47,9%), сутність якої полягає в запереченні того, що трапилось. Близькою до неї є копінг-стратегія «поведінкове уникнення» (47,3%), яка полягає у відмові від досягнення мети, регулюванні зусиль, спрямованих на взаємодію зі стресором. Дещо менш вираженою є копінг-стратегія «фокусування на емоціях та їх вентильовання» (43,2%), яка полягає в концентрації на неприємних емоціях та їх активному вираженні, та копінг-стратегія «вживання психоактивних речовин» (17,7%), тобто використання алкоголю, лікарських засобів або наркотиків як спосіб уникнення проблеми та покращення самопочуття.

Отже, *опора на досягнення та подолання обмежень* в поведінці військових є суттєвою у процесі надання психологічної допомоги військовим, які зазнали ампутації, щодо використання копінг-стратегій у кризових ситуаціях.

Отримані дані певним чином корелюють з результатами емпіричного дослідження В. Мушкевич та Л. Пасічник (2022) щодо копінг-поведінки військовослужбовців. Дослідники встановили, що у військовослужбовців домінує проблемно-орієнтований копінг, когнітивні відносно адаптивні копінг-стратегії та поведінкові відносно адаптивні копінг-стратегії. Вони демонструють високий рівень адаптивного його копінгу, з чого випливає наявність погляду на життя з позитивної точки зору та впевненість, що з будь-якої ситуації можна знайти вихід. Переважній більшості досліджуваних притаманне достатнє усвідомлення власної життєстійкості, що підвищує адаптивність, здатність пристосовуватися до складних ситуацій, непередбачуваних життєвих змін в умовах бойових дій, а також високий рівень відкритого, вільного планування, яке дає можливість щоразу використовувати нові, відповідно до актуальної ситуації, способи постановки життєвих завдань (Мушкевич & Пасічник, 2022).

Друге завдання дослідження полягало у дослідженні зв'язку копінг-стратегій у військових, котрі зазнали ампутації, із їхніми освітньо-професійними характеристиками. До освітньо-професійних характеристик військових, як уже зазначалось раніше, нами було віднесено «довоєнні» характеристики військових: *рівень освіти, посада, професійна сфера до війни*.

У процесі дослідження констатовано наявність статистично значущого зв'язку – як позитивного, так і негативного, між освітньо-професійними характеристиками військових, які зазнали ампутації, та рядом їхніх копінг-стратегій у подоланні кризових ситуацій (табл. 2).

Зв'язок копінг-стратегій у кризових ситуаціях у військових, які зазнали ампутації, з їхніми освітньо-професійними характеристиками (r)

	Види копінг-стратегій	Освіта	Посада в організації	Професійна сфера до війни
Активні, продуктивні копінг-стратегії у кризових ситуаціях				
1	Позитивне перевизначення та особистісне зростання			
2	Планування подолання			
3	Прийняття	0,202**		
4	Активний копінг	0,185*		-0,198**
Активні, напівпродуктивні копінг-стратегії у кризових ситуаціях				
5	Використання гумору			
6	Релігійний копінг			
7	Відгальмовування всіх інших занять			
8	Використання інструментальної соціальної підтримки			
9	Використання емоційної соціальної підтримки			
Пасивні, непродуктивні копінг-стратегії у кризових ситуаціях				
10	Психічне уникнення	-0,155*		0,188*
11	Заперечення			
12	Вживання психоактивних речовин			0,201**
13	Самообмеження			
14	Фокусування на емоціях та їх вентилування			
15	Поведінкове уникнення	-0,152*	-0,191*	

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Аналіз отриманих даних, які стосуються такої характеристики військових як «*рівень освіти*», показав таке (табл. 2). Встановлено наявність позитивного статистично значущого зв'язку між рівнем освіти і такими активними та продуктивними копінг-стратегіями як «прийняття» ($p < 0,01$) та «активний копінг» ($p < 0,05$), а також негативного статистично значущого зв'язку між рівнем освіти та такими пасивними та непродуктивними копінг-стратегіями як «психічне уникнення» ($p < 0,05$) та «поведінкове уникнення» ($p < 0,05$).

Виявлені зв'язки свідчать про те, що військові, які мають більш високий рівень освіти, порівняно із військовими, які мають нижчий рівень освіти, частіше використовують стратегії поведінки, що сприяють прийняттю ситуації та використанню активних дій для подолання кризової ситуації. Також військові з більш високим рівнем освіти менше орієнтовані на використання пасивних та непродуктивних стратегій поведінки, які мають відношення до психологічного та поведінкового уникнення. Пояснити це, імовірно, можна глибоким розумінням військовими, в силу вищого рівня освіти, сутності кризової ситуації та проблеми, яку необхідно вирішити.

Стосовно такої характеристики як «*посада в організації*», то в процесі дослідження виявлено негативний статистично значущий зв'язок між посадою в організації до війни та такою пасивною та непродуктивною копінг-стратегією як «поведінкове уникнення» ($p < 0,05$). Зміст цього зв'язку полягає в тому, що чим вищою була посада військових в організації до війни (від працівника до топ-менеджера), тим менше вони використовують названі стратегії поведінки. Очевидно, це пов'язано з тим, що набутий попередній менеджерський досвід до

війни зменшує орієнтацію військових на стратегію поведінки, яка не дає значущого результату у подоланні кризової ситуації.

Щодо такої характеристики як *«професійна сфера до війни»*, то тут виявлено негативний статистично значущий зв'язок між цією характеристикою військових та активною і продуктивною копінг-стратегією «активний копінг» ($p < 0,01$). Водночас зафіксовано позитивний статистично значущий зв'язок між названою характеристикою військових та рядом копінг-стратегій, які є пасивними та непродуктивними: «психічне уникнення» ($p < 0,05$), «вживання психоактивних речовин» ($p < 0,01$).

Суть виявлених зв'язків полягає в тому, що опитувані, які до війни працювали у військовій сфері, більше, порівняно із військовими, які працювали до війни в інших професійних сферах (державна служба, виробництво та ІТ технології, підприємництво та бізнес, освіта тощо), використовують активну та продуктивну копінг-стратегію «активний копінг» і менше використовують пасивні, непродуктивні копінг-стратегії. Очевидно, це пов'язано з тим, що структурованість та чітка організація військової діяльності вимагає більшої зібраності військових, готовності до подолання проблемних ситуацій, які можуть виникнути у будь-який момент.

Загалом, можна стверджувати, що чим вищий рівень освіти військових, їхня посада в організації до війни, тим більше вони використовують активні продуктивні/напівпродуктивні копінг-стратегії, та менше використовують пасивні, напівпродуктивні копінг-стратегії для подолання вираженої кризової ситуації, з якою вони зустрілись під час війни. Такі ж тенденції у використанні копінг-стратегій характерні і для військових, які до війни працювали у військовій сфері. Це, на наш погляд, свідчить про те, що психологічної підтримки у подоланні важкого стресу, пов'язаного з ампутацією, більше потребують особи з нижчим рівнем освіти, нижчою посадою в організації та ті, хто до війни не працював у військовій сфері.

Висновки:

1) В середньому дві третини опитаних використовують активні та продуктивні копінг-стратегії «планування подолання» та «позитивне переформулювання та особистісне зростання», а майже половина опитаних використовують копінг-стратегії «прийняття» та «активний копінг», які спрямовані на продуктивне вирішення вираженої кризової ситуації, з якою вони зустрілись під час війни. Досить значна частина опитаних, майже половина, використовує таку активну, напівпродуктивну копінг-стратегію як «використання гумору», яка зменшує негативний вплив важкої ситуації, з якою зустрілись військові.

2) Водночас спостерігаються певні «проблемні» закономірності. Так, існує наявність певного «розриву» між використанням активних, продуктивних копінг-стратегій, спрямованих на осмислення проблеми та підходів до її вирішення, та стратегій, спрямованих на активну реалізацію визначених підходів. Окрім того, встановлена недооцінка військовими таких активних та напівпродуктивних копінг-стратегій як стратегії соціальної підтримки (як на емоційному, так і на інструментальному рівнях), які мають відношення до соціальної взаємодії. Констатовано значне використання військовими різноманітних *пасивних та непродуктивних копінг-стратегій*, спрямованих на уникнення вирішення проблеми, у тому числі і використання психоактивних речовин.

3) Констатовано статистично значущий зв'язок копінг-стратегій у кризових ситуаціях у військових, які зазнали ампутації, та їхніми *освітньо-професійними характеристиками* (освіта, посада в організації, професійна сфера до війни). Це знайшло відображення в тому, що чим вищий рівень освіти військових, їхня посада в організації до війни, тим більше вони використовують активні продуктивні/напівпродуктивні копінг-стратегії та менше використовують пасивні, напівпродуктивні копінг-стратегії для подолання вираженої кризової ситуації, з якою вони зустрілись під час війни. Такі ж тенденції у використанні копінг-стратегій характерні і для військових, які до війни працювали у військовій сфері.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробці технологій психосоціальної реабілітації військових, які зазнали ампутації, з урахуванням отриманих результатів дослідження.

Література

1. Блінов, О.А., & Степаненко, А.А. (2015). Основні напрямки психологічної реабілітації поранених військовослужбовців. *Перспективи розвитку озброєння та військової техніки Сухопутних військ. Збірник тез доповідей Міжнародної науково-технічної конференції*, (с. 234–235). Львів: АСВ.
2. Блінов, О.А., & Тімкін, І.Ф. (2021). Соціальна робота з пораненими військовослужбовцями в військовому госпіталі. *Соціальна та освітня інклюзія: історія, сучасність, перспективи розвитку: колективна монографія у 2-х частинах. Частина 1. Інституційні та особистісні аспекти впровадження в Україні*. (с. 266-279). За ред. С. П. Миронової, Л. Б. Платаш. Чернівці : Технодрук.
3. Блінов, О. (2022). Організаційні ресурси психологічної реабілітації військовослужбовців. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 1(25), 16-22. <https://doi.org/10.31108/2.2022.1.25.2>
4. Карамушка, Л.М. (2020). Вплив копінг-стратегій на структурні компоненти психологічного здоров'я персоналу освітніх організацій. *Актуальні проблеми психології: Т. І. Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія*, 57, 12-21.
5. Карамушка, Л.М. (Ред.) (2021). *Психолого-організаційні детермінанти забезпечення психологічного здоров'я персоналу освітніх організацій в умовах соціальної напруженості* : монографія. Київ – Львів : Видавець Вікторія Кундельська. Retrieved from: [http://psychology-naes-ua.institute/userfiles/files/Karamushka%20\(1\).pdf](http://psychology-naes-ua.institute/userfiles/files/Karamushka%20(1).pdf)
6. Кісарчук, З.Г. (Ред.). (2015). Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій: методичний посібник. Київ : ТОВ «Видавництво «Логос».
7. Ковальчук, О.П. (2015). Динамічні особливості психологічної адаптації військовослужбовців – учасників антитерористичної операції до наслідків поранень. *Вісник Національного університету оборони України*, 2 (45), 106-109.
8. Кокур, О. М., Клочков, В.В., Мороз, В.М., Пішко, І. О., & Лозінська, Н.С. (2022). *Забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців в умовах бойових дій* : метод. посіб. Київ-Одеса : Фенікс.
9. Кокур, О. М., Мороз, В. М., Пішко, І. О., & Лозінська, Н. С. (2022). *Теорія і практика управління страхом в умовах бойових дій* : метод. посібник. Київ-Одеса : Фенікс. Retrieved from: <https://lib.iitta.gov.ua/730971>
10. Мушкевич, В., & Пасічник, Л. (2022). Психологічні особливості копінг-поведінки військовослужбовців та цивільного населення в умовах бойових дій. *Психологічні перспективи*, 40, 104–120. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2022-40-mus>.
11. Турецька, Х.І., & Штольцель, Ю.В. (2016). Особливості копінг-стратегій учасників бойових дій в зоні АТО. *Психологія і особистість*, 2(10), 136-146.
12. Ярмольчик, М., Семененко, Л., Добровольський, Ю., & Побережець, Т. (2021). Взаємозв'язок особистісних рис з копінг-стратегіями в учасників операції об'єднаних сил. *Journal of Scientific Papers «Social Development and Security»*, 4, 140–148.
13. Ярмольчик, М.О. (2021). Особливості копінг-стратегій у військовослужбовців Збройних Сил України під час заходів декомпресії. *Габітус*, 22, 111–115.
14. Bates, E., & Mason, R. (2014). Coping Strategies Used by People with a Major Hand Injury: A Review of the Literature. *British Journal of Occupational Therapy*, 77(6), 289-295. doi:10.4276/030802214X14018723137995
15. Desmond, D., & MacLachlan, M. (2006). Coping strategies as predictors of psychosocial adaptation in a sample of elderly veterans with acquired lower limb amputations. *Social Science & Medicine*, 1(62), 208-216. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2005.05.011>.
16. Ferguson, A., Sperber, B., & Gomez, M. (2004). Psychological factors after traumatic amputation in landmine survivors: The bridge between physical healing and full recovery. *Disability and Rehabilitation*, 26, 931-938, DOI: 10.1080/09638280410001708968
17. Ladlow, P., Rhodri, P., Etherington, J., Coppack, R. and all (2015). Functional and Mental Health Status of United Kingdom Military Amputees Postrehabilitation. *Archives of Physical Medicine and Rehabilitation*, 11(96), 2048-2054. <https://doi.org/10.1016/j.apmr.2015.07.016>.
18. Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). Stress, appraisal, and coping. New York, 1984.
19. Tuncay, T., & Musabak, I. (2015). Problem-Focused Coping Strategies Predict Posttraumatic Growth in Veterans With Lower-Limb Amputations. *Journal of Social Service Research*, 41, 466-483. DOI: 10.1080/01488376.2015.1033584

References

1. Blinov, O. A., & Stepanenko, A. A. (2015). Osnovni napryamky psykholoichnoi reabilitatsii poranenykh viiskovosluzhbovtziv [Main directions of psychological rehabilitation of wounded servicemen]. *Perspektyvy rozvytku ozbroynnyia ta viiskovoi tekhniky Sukhoputnykh viisk. Zbirnyk tez dopovidei Mizhnarodnoi naukovo-tekhnichnoi konferentsii*, (pp. 234–235). ASV. [In Ukrainian]
2. Blinov, O. A., & Timkin, I. F. (2021). Sotsialna robota z poranenyi viiskovosluzhbovtziamy v viiskovomu hospitali [Social work with wounded servicemen in a military hospital]. In S. Myronova & L. Platash (Eds.), *Sotsialna ta osvityna inklyuzia: istoria, suchasnist, perspektyvy rozvytku: kolektyvna monografia u 2-kh chastynakh. Chastyina 1. Instytutsiini ta osobystisni aspekty vprovadzhennia v Ukraini* (pp. 266-279). Tekhnodruk. [In Ukrainian]
3. Blinov, O. (2022). Organizatsiini resursy psykholoichnoi reabilitatsii viiskovosluzhbovtziv [Organizational resources for psychological rehabilitation of servicemen]. *Organizatsiina psykholoia. Ekonomichna psykholoia*, 1(25), 16-22. <https://doi.org/10.31108/2.2022.1.25.2> [In Ukrainian]
4. Karamushka, L. M. (2020). Vplyv koping-strategii na struktturni komponenty psykholoichnogo zdorovya personalu osvitynykh organizatsii [The impact of coping strategies on the components of mental health of staff of educational organizations]. *Aktualni problemy psykholoii: V. I. Organizatsiina psykholoia. Ekonomichna psykholoia. Sotsialna psykholoia*, 57, 12-21 [In Ukrainian]

5. Karamushka, L. M. (Ed.). (2021). *Psykhologo-organizatsiini determinanty zabezpechennya psykhologichnogo zdorovya personalu osvitynikh organizatsii v umovakh sotsialnoi napruzhenosti [Psychological and organizational determinants of promoting the mental health of the staff of educational organizations in conditions of social tension: monograph]*. Vydavets Viktoriya Kundelska. [http://psychology-naes-ua.institute/userfiles/files/Karamushka%20\(1\).pdf](http://psychology-naes-ua.institute/userfiles/files/Karamushka%20(1).pdf) [In Ukrainian]
6. Kisarchuk, Z. G. (Ed.). (2015). *Psykhologichna dopomoga postrazhdalym vnaslidok kryzovykh travmatychnykh podii: metodychnyi posibnyk [Psychological help to victims of traumatic events: methodological guide]*. Vydavnytstvo «Logos». [In Ukrainian]
7. Kovalchuk, O. P. (2015). Dynamichni osoblyvosti psykhologichnoi adaptatsii viiskovosluzhbovtziv–uchasnykiv antyterorystychnoi operatsii do naslidkiv poranen [Dynamic features of the psychological adaptation of the anti-terrorist operation military personnel to being wounded]. *Visnyk Natsionalnogo universytetu oborony Ukrainy*, 2(45), 106-109. [In Ukrainian]
8. Kokun, O. M., Klochkov, V. V., Moroz, V. M., Pishko, I. O., & Lozinska, N. S. (2022). *Zabezpechennya psykhologichnoyi stitkosti viiskovosluzhbovtziv v umovakh boiovykh dii [Promoting psychological stability of military personnel in the conditions of hostilities]*. Feniks. [In Ukrainian]
9. Kokun, O. M., Moroz, V. M., Pishko, I. O., & Lozinska, N. S. (2022). *Teoria i praktyka upravlinnya strakhom v umovakh boiovykh dii [Theory and practice of fear management in the conditions of hostilities]*. Feniks. <https://lib.iitta.gov.ua/730971> [In Ukrainian]
10. Mushkevych, V., & Pasichnyk, L. (2022). Psykhologichni osoblyvosti koping-povedinky viiskovosluzhbovtziv ta tsyvilnogo naseleennya v umovakh boiovykh dii [Psychological features of coping behavior of military personnel and civilians in the conditions of hostilities]. *Psykhologichni perspektyvy*, 40, 104-120. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2022-40-mus>. [In Ukrainian]
11. Turetska, Kh. I., & Shtoltsel, Yu. V. (2016). Osoblyvosti koping-strategii uchasnykiv boiovykh dii v zoni ATO [Features of coping strategies of combatants in the ATO zone]. *Psykhologia i osobystist*, 2(10), 136-146. [In Ukrainian]
12. Yarmolchuk, M., Semenenko, L., Dobrovolskyi, Yu., & Poberezhets, T. (2021). Vzayemozvyazok osobystisnykh rys z koping-strategiami v uchasnykiv operatsii obyednanykh syl [The relationship between joint forces operation personnel's personal traits and coping strategies]. *Journal of Scientific Papers «Social Development and Security»*, 4, 140–148. [In Ukrainian]
13. Yarmolchuk, M. O. (2021). Osoblyvosti koping-strategii u viiskovosluzhbovtziv zbroinykh syl Ukrainy pid chas zakhodiv dekompresii [Features of coping strategies of servicemen of the armed forces of Ukraine during decompression]. *Gabitus*, 22, 111–115. [In Ukrainian]
14. Bates, E., & Mason, R. (2014). Coping Strategies Used by People with a Major Hand Injury: A Review of the Literature. *British Journal of Occupational Therapy*, 77(6), 289-295. <https://doi.org/10.4276/030802214X14018723137995>
15. Desmond, D., & MacLachlan, M. (2006). Coping strategies as predictors of psychosocial adaptation in a sample of elderly veterans with acquired lower limb amputations. *Social Science & Medicine*, 1(62), 208-216. <https://doi.org/10.1016/j.soescimed.2005.05.011>.
16. Ferguson, A., Sperber, B., & Gomez, M. (2004). Psychological factors after traumatic amputation in landmine survivors: The bridge between physical healing and full recovery. *Disability and Rehabilitation*, 26, 931-938. <https://doi.org/10.1080/09638280410001708968>
17. Ladlow, P., Rhodri, P., Etherington, J., Coppack, R. (2015). Functional and Mental Health Status of United Kingdom Military Amputees Postrehabilitation. *Archives of Physical Medicine and Rehabilitation*, 11(96), 2048-2054. <https://doi.org/10.1016/j.apmr.2015.07.016>.
18. Lazarus R. S., & Folkman S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. New York, 1984.
19. Tuncay, T., & Musabak, I. (2015). Problem-Focused Coping Strategies Predict Posttraumatic Growth in Veterans With Lower-Limb Amputations. *Journal of Social Service Research*, 41, 466-483. <https://doi.org/10.1080/01488376.2015.1033584>

Відомості про авторів

Карамушка Людмила Миколаївна, дійсна членкиня НАПН України, докторка психологічних наук, професорка, завідувачка лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна.

Karamushka, Liudmyla, Academician of the NAES of Ukraine, Dr., Prof., Head, laboratory of organizational and social psychology, G.S. Kostiuk Institute of psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0622-3419>

E-mail: LKARAMA01@gmail.com

Креденцер Оксана Валеріївна, докторка психологічних наук, доцентка, провідна наукова співробітниця лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна.

Kredentser, Oksana, Dr., Assoc. Prof., leading researcher, Laboratory of organizational and social psychology, G.S. Kostiuk Institute of psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4119-190X>

E-mail: okred278@gmail.com

Терещенко Кіра Володимирівна, докторка психологічних наук, старша наукова співробітниця лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна.

Tereshchenko, Kira, Dr., senior researcher, Laboratory of organizational and social psychology, G.S. Kostyuk Institute of psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1149-2704>

E-mail: kteresh75@gmail.com

Карамушка Тарас Вікторович, кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Київського інституту сучасної психології та психотерапії, м. Київ, Україна.

Karamushka, Taras, Candidate of Psychological Sciences (PhD), Assoc. Prof., the Department of Social Psychology, Kyiv Institute of Modern Psychology and Psychotherapy, Kyiv, Ukraine.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4813-8327>

E-mail: Tkarama90@gmail.com

Трофімов Андрій Юрійович, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології розвитку Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна.

Trofimov, Andrii, Candidate of Psychological Sciences (PhD), Assoc. Prof., the Department of Psychology, Taras Shevchenko Kyiv National University, Kyiv, Ukraine.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2207-7100>

E-mail: trofim060468@gmail.com

Вісіч Олександр Юрійович, фахівець з питань соціальної роботи та психології, проєктний менеджер, Благодійна організація «Благодійний фонд «Внутрішня сила нації», Київ, Україна.

Visich, Oleksandr, specialist in social work and psychology, project manager, Charitable organization Charitable foundation «Inner power of nation», Kyiv, Ukraine.

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0003-3180-8301>

E-mail: visicharity@gmail.com

Полівко Лариса Юріївна, кандидатка психологічних наук, асистентка кафедри соціальної роботи Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна.

Polivko, Larysa, Candidate of Psychological Sciences (PhD), assistant at the Department of Social Work, Taras Shevchenko Kyiv National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9102-2779>

E-mail: polivkoly@gmail.com

Трофімова Дар'я Олександрівна, кандидатка психологічних наук, доцентка кафедри соціальної психології Київського інституту сучасної психології та психотерапії, м. Київ, Україна.

Trofimova, Daria, Candidate of Psychological Sciences (PhD), Assoc. Prof., the Department of Social Psychology, Kyiv Institute of Modern Psychology and Psychotherapy, Kyiv, Ukraine.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7628-1860>

E-mail: dariia.trofimova@gmail.com

Зварич Роман Михайлович, магістр психології, член наглядової ради Благодійної організації «Благодійного фонду «Внутрішня сила нації», м. Київ, Україна.

Zvarych, Roman, MA in Psychology, Member of the Supervisory Board of the Charitable organization Charitable foundation «Inner power of nation», Kyiv, Ukraine.

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0005-3227-5716>

E-mail: zvhr99@gmail.com

Отримано 10 березня 2023 р.
Рецензовано 17 березня 2023 р.
Прийнято 20 березня 2023 р.

<https://doi.org/10.31108/2.2023.1.28.4>

УДК 159.922.1:316.62

Марія Кононець

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВІЙНИ: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ

Кононець Марія. *Психологічні особливості економічної поведінки громадян України під час війни: гендерний аспект.*

Вступ. Повномасштабна війна в Україні призвела до значущих змін в економічній поведінці громадян у багатьох країнах світу, але найбільше це торкнулося резидентів України. Відповідно, актуальним є дослідження психологічних особливостей економічної поведінки громадян під час війни, аналіз їхнього емоційного стану, пов'язаного з нею, і аналіз особливостей економічної поведінки українців залежно від гендерної приналежності.

Мета. Визначити психологічні особливості економічної поведінки громадян України під час війни залежно від підвищення або зниження рівня їхніх доходів, а також залежно від гендерної приналежності. Проаналізувати економічну поведінку громадян України і пов'язаного з нею емоційного стану.

Методи. Використовувались методи: психодіагностичний (авторський опитувальник «Психологічні особливості економічної поведінки громадян України під час війни»), порівняльний, кількісний і якісний аналіз.

Результати. У статті показано, як повномасштабна війна в Україні вплинула на рівень доходів її громадян, залежно від країни їхнього проживання під час війни. Проаналізовано причини підвищення або зниження доходів громадян України під час війни і пов'язаний з цим емоційний стан респондентів та їх економічну поведінку, а також виявлено її особливості залежно від гендерної приналежності.

Висновки. Подана у статті інформація може бути корисною для ідентифікації причин виникнення у особистості певних емоційних станів залежно від збільшення або зниження рівня її доходів й фінансового стану загалом, та аналізу економічної поведінки в умовах повномасштабної війни.

Ключові слова: економічна поведінка, війна, дохід, покупки, емоційний стан, емоції.

Kononets, Maria. *Psychological features of the economic behaviour of Ukrainian citizens during the war: gender aspect.*

Introduction. The full-scale war in Ukraine has led to significant changes in the economic behaviour of citizens in many countries of the world, with Ukraine being affected the most. Accordingly, it is relevant to study the psychological characteristics of the economic behaviour and emotional state of Ukrainians during the war, as well as the economic behaviour of Ukrainians in relation to gender.

Aim. To determine the psychological characteristics of the economic behaviour of Ukrainians during the war in relation to their incomes and gender, as well as to analyze the economic behaviour and emotional states of Ukrainians associated with it.

Methods. Psychodiagnostic (the author's questionnaire «Psychological features of the economic behaviour of citizens of Ukraine during the war»), comparative, quantitative and qualitative analyses.

Results. This article shows how the full-scale war in Ukraine affected its citizens' income in relation to the country of their residence during the war. The author has analyzed the causes for the changes in the income of Ukrainians during the war, their related emotional states and economic behaviours, as well as the gender-related features of their economic behaviour.

Conclusions. The information given in the article can help identify the causes of certain emotional states in a person, depending on their income and general financial situation, as well as analyze economic behaviour of individuals during the war.

Key words: economic behaviour, war, income, purchases, emotional state, emotions.

Вступ. Повномасштабна війна, яку розпочала країна-агресор 24 лютого 2022 року в Україні, призвела до значущих змін в економічній поведінці громадян у багатьох країнах світу, але найбільше це торкнулося громадян України.

У багатьох наукових джерелах зазначається наявність негативного впливу надзвичайних обставин на психічне здоров'я і психологічне благополуччя особистості (Bogic, Njoku & Priebe, 2015; Dutra, Grubbs, Greene, Trego, McCartin, Kloezeman & Morland, 2011; Fazel, Wheeler & Danesh, 2005; Karamushka, Kredentser, Tereshchenko, Delton, Arefniya & Paskevskaya, 2022; Lie, 2002; Murthy & Lakshminarayana, 2006; Tempany, 2009; Карамушка, Креденцер, Терещенко, Івкін, Лагодзінська & Ковальчук, 2022). Зокрема, досліджено особливості економічної поведінки особистості в стресових умовах (війна, пандемія, криза тощо) (Coupe & Obrizan, 2016; Gong, Liu, Zheng, Mei, Que, Yuan & Lu, 2022; Gozgor, Lau & Ma, 2022; Savage, 2016; Kimbrough, Laughren & Sheremeta, 2020; Винославська & Кононець, 2021). Але наразі досліджень, присвячених психологічним особливостям економічної поведінки особистості в екстремальних ситуаціях, зокрема в умовах війни, недостатньо.

Економічною поведінкою називають поведінку, викликану економічними стимулами і діяльністю господарюючого суб'єкта. Економічна поведінка включає роботу, купівлю, заощадження, дарування та азартні ігри тощо (Lea, 2001). Наразі до цього переліку можна додати комп'ютерні ігри з платним контентом.

Загалом, причини економічної поведінки індивідів поділяють на об'єктивні та суб'єктивні. До *об'єктивних причин* економічної поведінки належать: 1) принцип матеріальної основи розвитку суспільства, який полягає в тому, що люди насамперед задовольняють власні матеріальні потреби, які є певним базисом їх життєдіяльності; 2) панування певної економічної системи, яка детермінує іманентні їй економічні інтереси, мотиви, стимули економічної поведінки; 3) залишки попередніх і паростки майбутніх економічних відносин, наприклад, перехідні відносини, які народжують економічну поведінку, що характерна для перехідного періоду; 4) ринок як центр формування, регулювання й задоволення потреб усіх його суб'єктів; 5) економічні коливання, наприклад, фази ділового циклу, що впливають на процес економічної поведінки населення; 6) надзвичайні обставини (війни, революції, екологічна криза, землетруси, повені тощо). До *суб'єктивних причин* економічної поведінки індивідів відносять: 1) економічне мислення, яке виробляє рішення наступної поведінки у формі думки; економічна поведінка є перевіркою, оцінкою, результатом думки і виконання рішення; 2) свобода економічного мислення й економічна поведінка як основа пріоритету прав та свобод особи в демократичному суспільстві, що забезпечує збагачення її потенціалу й процес її саморегуляції; 3) економічні цілі та завдання, наміри й установки, їх реалізація та не реалізація, що консолідується у психологічний фактор, який опосередковує економічну поведінку (Економічна енциклопедія, 2000).

Повномасштабна війна значно вплинула на економічну поведінку та показники благополуччя громадян України – кожен тією чи іншою мірою пережив негативний досвід. До цього призвели й втрата близьких людей, й загроза загибелі, й втрата майна, й падіння курсу гривні до валют класу А тощо. Але гіпотетично громадяни України, які переїхали до країн з більш високим рівнем життя й знайшли там роботу або отримали фінансову допомогу, могли збільшити рівень своїх доходів, змінити свою економічну поведінку, що здійснює вплив на їхній емоційний стан.

Згідно дослідження Т. Coupe & М. Obrizan (2016), незважаючи на те, що з 2014 року війна домінувала на сході України, до повномасштабного вторгнення респонденти в інших регіонах України почувалися щасливими приблизно так само, як і до війни (Coupe & Obrizan, 2016). Зокрема, це стосувалося й відчуття економічного благополуччя.

Економіст Т. Lane (2017) проаналізував десятки досліджень, які розглядали взаємозв'язок між рівнем щастя та економічною поведінкою, зокрема, чи щасливі люди більш схильні бути егоїстами або щедрими. Було зроблено висновки, що особистість відчуває себе щасливою у результаті реалізації нею просоціальної поведінки, включаючи довіру та щедрість. Наприклад, люди, які займаються благодійністю, відчувають таке щастя, ніби їх доходи подвоїлися. Економічні експерименти показують, що ті учасники, які більш щедрі в

лабораторних іграх, зазвичай, повідомляють про вищий рівень щастя. Також переживання щастя позитивно корелює з заняттям волонтерством (Lane, 2017).

До того ж були наведені докази негативного зв'язку між щастям і егоїзмом. Неокласичний підхід, принаймні імпліцитно, визнав особистий інтерес раціональним. Але якщо метою економіки є підвищення добробуту, то останні наукові відкриття свідчать про те, що економісти повинні сприяти просоціальній поведінці, а не власному інтересу. Іншими словами, було виявлено, що для того щоб почуватися щасливим – бути довірливим і щедрим більш «раціонально», ніж бути егоїстом (Goodwin, Harris, Nelson, Rajkarnikar, Roach & Torras, 2018).

У цій статті досліджуються психологічні особливості економічної поведінки громадян України під час війни залежно від підвищення або зниження рівня їхніх доходів, а також залежно від гендерної приналежності. Також здійснено аналіз економічної поведінки громадян України і пов'язаного з нею емоційного стану.

Мета. Визначити психологічні особливості економічної поведінки громадян України під час війни залежно від підвищення або зниження рівня їхніх доходів, а також залежно від гендерної приналежності. Проаналізувати економічну поведінку громадян України і пов'язаного з нею емоційного стану.

Завдання:

1. З'ясувати, як повномасштабна війна в Україні вплинула на рівень доходів її громадян, залежно від країни їхнього проживання під час війни.
2. Проаналізувати причини підвищення або зниження доходів громадян України під час війни.
3. Проаналізувати, як емоційний стан громадян України під час війни пов'язаний з підвищенням або зниженням їхніх доходів.
4. Проаналізувати економічну поведінку громадян України під час війни і виявити її особливості залежно від гендерної приналежності.

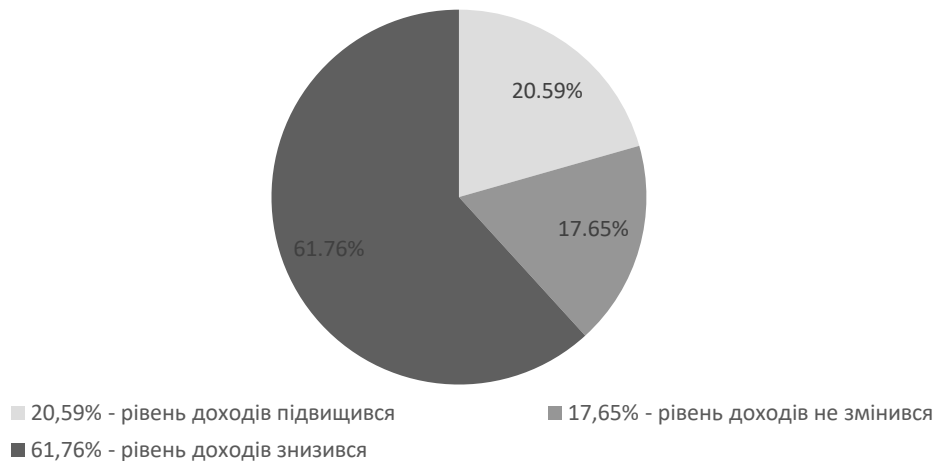
Методи та організація дослідження. За допомогою авторського опитувальника «Психологічні особливості економічної поведінки громадян України під час війни» проаналізовано особливості економічної поведінки резидентів нашої країни, залежно від підвищення або зниження рівня їхніх доходів під час війни, а також залежно від гендерної приналежності. Опитувальник містить 12 запитань, з них на 5 запитань респонденти надавали розгорнуті відповіді, а на 7 запитань обирали одну з відповідей, запропонованих автором.

Зібраний якісний матеріал підлягав контент-аналізу. Емпіричне дослідження було організовано у декілька етапів. На першому етапі було здійснено якісний аналіз відповідей респондентів стосовно впливу повномасштабної війни в Україні на рівень їхніх доходів залежно від країни проживання під час війни, на другому етапі – було здійснено аналіз причин підвищення або зниження доходів громадян України під час війни, на третьому етапі – було проаналізовано емоційний стан громадян України під час війни, пов'язаний з підвищенням або зниженням їхніх доходів, й на четвертому етапі було здійснено аналіз економічної поведінки громадян України під час війни і виявлено її особливості залежно від гендерної приналежності.

Вибірка дослідження. У дослідженні взяло участь 170 респондентів – студентів технічного університету, віком 18-20 років, з них 61,8 % – чоловіки і 38,2 % – жінки. Респонденти зазначали, де вони проживають під час війни, зокрема: 76,5 % респондентів знаходяться в Україні на підконтрольних Україні територіях; 23,5 % респондентів – переїхали в інші країни (з них 17,6 % – проживають в країнах ЄС і 5,9 % – проживають в ОАЕ).

Результати дослідження та їх обговорення. Першим завданням нашого дослідження було з'ясувати, як повномасштабна війна в Україні вплинула на рівень доходів її громадян залежно від країни їхнього проживання під час війни. Як видно з рисунка 1, у 20,59 % громадян України рівень доходів підвищився, у 17,65 % – не змінився і у 61,76 % – знизився.

На рисунку 2 показано, що серед респондентів, рівень доходів яких зріс, 42,9% проживають в Україні, а 57,1% – в інших країнах. З респондентів, які зазначають, що їх рівень доходів не змінився, 83,3% перебувають на території України і 16,7% – в інших країнах. До того ж переважна кількість респондентів які зазначають, що рівень їхніх доходів знизився, проживають в Україні – 85,7% й лише 14,3% – в інших країнах.

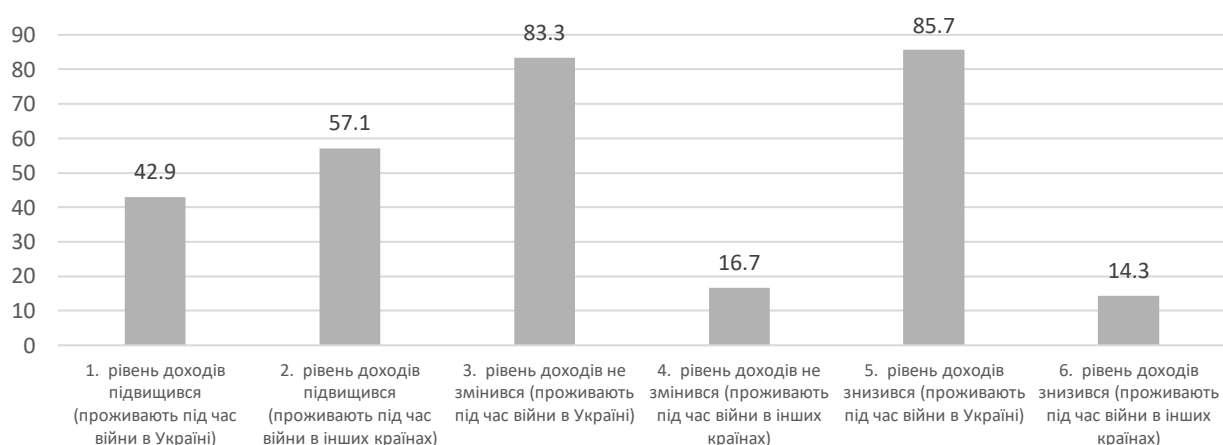
Рис. 1. Вплив війни в Україні на рівень доходів її громадян

Другим завданням нашого дослідження було проаналізувати причини підвищення або зниження доходів громадян України під час війни.

На запитання: «За рахунок чого зріс рівень Ваших доходів під час війни в Україні?» респонденти називали різні чинники.

Так, респонденти, які проживають в Україні, зазначили, що вони стали більше працювати й відповідно більше заробляти, а рівень їхніх доходів зріс на 50-80 відсотків.

Респонденти, які проживають в країнах ЄС, основними чинниками підвищення доходів назвали: 42,9% респондентів працевлаштувалися в країні тимчасового проживання і стали більше заробляти, завдяки цьому рівень їхніх доходів зріс від 10 до 200 відсотків; 28,6% респондентів отримали допомогу від країни тимчасового проживання, що позитивно вплинуло на їхній фінансовий стан, а саме – рівень доходів зріс від 10 до 70 відсотків; 14,3% респондентів отримали допомогу від родичів як резидентів, так і нерезидентів України, а також від знайомих і друзів, які є нерезидентами України, що призвело до зростання рівня доходів в середньому на 10 відсотків; 14,3% респондентів отримали допомогу від України (від держави або від компаній, в яких вони працювали до війни), внаслідок чого зростання рівня їхніх доходів склало в середньому 10 відсотків.

Рис. 2. Зміна фінансового стану громадян України залежно від країни проживання під час війни

Респонденти, які під час війни проживають в Україні й зазначили, що їхній фінансовий стан погіршився, зокрема знизився рівень доходів, назвали такі чинники: 83,3% респондентів зазначили, що на зниження їхнього рівня доходів (в середньому на 30 відсотків) вплинуло

падіння курсу гривні відносно валют класу А (долари США, Євро тощо); 22,2% респондентів стали витратити більше грошей, оскільки підтримують фінансово своїх близьких, така фінансова підтримка складає від 20 до 50 відсотків від загальної суми доходів; 16,7% респондентів втратили майно через військові дії під час повномасштабної війни в Україні, що призвело до погіршення фінансового стану на 30-40 відсотків; 15,6% отримали тимчасовий прихисток в країнах ЄС, але це призвело до збільшення витрат (на 30-40 відсотків), оскільки в країні, де вони тимчасово проживали, ціни на товари і послуги вище ніж в Україні, як результат вони прийняли рішення повернутися в Україну; 11,1% респондентів втратили роботу, що призвело до зниження рівня їхніх доходів на 50 відсотків; 10% респондентів втратили від 30 до 50 відсотків свого доходу через невдалі інвестиції, які призвели до фінансових втрат; 5,6% респондентів визнають, що рівень їхніх доходів знизився на 15-20 відсотків через зниження купівельного попиту у бізнесі під час повномасштабної війни в Україні.

Серед респондентів, які проживають в країнах ЄС і чий рівень доходів знизився, більшість назвали такі чинники: 66,7% респондентів втратили роботу, що призвело до зниження їхніх доходів на 50 відсотків; 60% респондентів стали більше витратити, оскільки тимчасово проживають в країні, де ціни на товари і послуги вище ніж в Україні, внаслідок чого фінансовий стан погіршився в середньому на 20 відсотків; 20% респондентів назвали основним чинником зниження рівня їхніх доходів – збитки через невдалі інвестиції, що в середньому складає 30 відсотків.

Третім завданням нашого дослідження було проаналізувати, як емоційний стан громадян України під час війни пов'язаний з підвищенням або зниженням їхніх доходів.

На запитання «Якими словами Ви змогли б описати свій емоційний стан під час війни, пов'язаний з підвищенням або зниженням Ваших доходів?» респонденти, доходи яких підвищились, дали такі відповіді: переважаюча частина респондентів, які проживають в Україні (68%), зазначили, що відчувають стурбованість щодо стабільності своїх доходів і фінансового стану, тривогу, страх, й загалом переживають депресивні настрої, але при цьому 32% відповіли на це запитання, що почуваються нормально через те, що в них є робота, яка приносить хороший дохід; переважаюча частина респондентів, які проживають в країнах ЄС (79%), зазначили, що відчувають спокій й стабільність, а також можуть відкладати кошти, але на противагу 21% респондентів відповіли, що переживають скутість, залежність, прикрість, приниження, невдоволення та навіть жах.

Респонденти, доходи яких під час війни не змінилися, відповіли: 19% респондентів, які проживають в Україні, зазначили що фінансовий стан їх повністю влаштовує, а 81% респондентів повідомили, що почуваються нормально; респонденти, які проживають за межами України, зазначають, що вони почуваються нормально й шукають можливості більше заробляти.

Респонденти, доходи яких під час війни в Україні знизились, дали такі відповіді: 15% респондентів, які проживають в Україні, зазначили, що почуваються спокійно, 32 % респондентів почуваються нормально й можуть терпіти тимчасові фінансові труднощі, а 53 % респондентів переживають страх, смуток, напругу й занепокоєння; респонденти, які проживають за межами України, зазначають, що вони переживають сум і відчай.

Четвертим завданням нашого дослідження було проаналізувати економічну поведінку громадян України під час війни і виявити її особливості залежно від гендерної приналежності. На рисунку 3 показано зміни фінансового стану громадян України під час війни залежно від гендерної приналежності.

Так, серед респондентів жіночої статі у 23% рівень доходів зріс (33% з них проживає під час війни в Україні, а 67% – у країнах ЄС), у 23% рівень доходів не змінився (67% з них проживає під час війни в Україні, а 33% – в інших країнах) і у 54% респондентів рівень доходів знизився (86% з них проживає під час війни в Україні, а 14% – у країнах ЄС).

Ті респонденти, чий рівень доходів зріс, на запитання: «Чи купуєте Ви зараз приємні, але не дуже потрібні речі? Якщо так, то які?» відповіли, що вони переважно купують одяг, білизну, цигарки, дорожчу, але якіснішу їжу й солодощі і при цьому переживають відчуття безпеки, спокою і прихованої радості, але бояться показати оточуючим, що їм добре.

65% респондентів, рівень доходів яких не змінився, у відповідь на зазначене запитання, повідомили, що вони купують лише найнеобхідніше, й лише 35% дуже рідко дозволяють собі

покупку приємних, але не дуже потрібних речей, але якщо така покупка відбувається, то вони переживають дуже приємні емоції.

Рис. 3. Зміна фінансового стану громадян України під час війни залежно від гендерної приналежності

Серед респондентів жіночої статі, чий рівень доходів знизився, 43% іноді купують одяг та косметичні засоби, 29% – час від часу відвідують кафе, а 28% – майже нічого не купують; ті ж респонденти, які купують одяг, косметику тощо, переживають амбівалентні почуття, а саме – провини й у той самий час радість, а деякі навіть зазначають, що такі покупки дозволяють переживати приємну ілюзію, що у них є гроші й загалом все добре.

Серед респондентів чоловічої статі: у 19% рівень доходів зріс (50% з них проживає під час війни в Україні, а 50% – у країнах ЄС), у 14% респондентів рівень доходів не змінився (всі респонденти проживають під час війни в Україні) і у 67% рівень доходів знизився (93% респондентів проживають під час війни в Україні, а 7% – у країнах ЄС).

Ті респонденти, чий рівень доходів зріс, на запитання: «Чи купуєте Ви зараз приємні, але не дуже потрібні речі? Якщо так, то які?» 50% відповіли, що вони переважно купують одяг і гаджети й водночас переживають почуття радості, але такі покупки відбуваються дуже рідко, 25% відповіли, що вони купують алкоголь і водночас переживають почуття провини, й 25% намагаються не витратити гроші й водночас переживають позитивні емоції, пояснюючи це тим, що наявність заощаджень дає їм варіативність вибору.

35% респондентів, рівень доходів яких не змінився, у відповідь на зазначене запитання, як і респонденти жіночої статі, повідомили, що вони купують лише найнеобхідніші речі, 34% респондентів купують одяг, подарунки, аксесуари й улюблену їжу в ресторанах, а 31% респондентів купують комп'ютерні ігри і водночас переживають недовготривалу радість, яку згодом дуже швидко змінює почуття смутку.

Серед респондентів чоловічої статі, рівень доходів яких знизився, 36% респондентів купують лише найнеобхідніше й водночас переживають порожнечу або негативні емоції, 14% респондентів купують різні дрібниці й солодощі і переживають у такі моменти недовготривале задоволення й почуття спокою, 14% респондентів купують значно менше приємних, але не дуже потрібних речей ніж раніше, й здебільшого це якісь невеликі покупки, при цьому, як і у попередній підгрупі респонденти відчують спокій й загалом отримують від цього приємні емоції, 29% респондентів купують гаджети і комп'ютерні ігри, одяг і відвідують ресторани і кафе, й водночас переживають позитивні емоції, вони розглядають подібні витрати як можливість відволіктися, хоча респонденти, які проживають зараз за межами України, визнають, що подібні витрати стають проблемою.

Цікаво, що лише 14,7% респондентів реалізують просоціальну економічну поведінку під час війни – допомагають близьким, займаються благодійністю тощо. Серед них: 80% – чоловіки, а жінки – 20%. У 80% респондентів з просоціальною поведінкою спостерігається емоційний фон, забарвлений у негативну модальність, й лише у 20% респондентів, переважна більшість яких чоловіки, спостерігається радість від того, що вони можуть комусь допомагати. Натомість респонденти, які витрачають гроші на себе, зазначили, що вони відчують задоволення і спокій, але водночас намагаються приховати свої позитивні емоції від оточуючих.

Висновки. Отже, у статті проаналізовано причини підвищення або зниження доходів українських громадян під час війни в Україні, їхній емоційний стан, пов'язаний з підвищенням або зниженням їхніх доходів, а також особливості їхньої економічної поведінки, зокрема залежно від гендерної приналежності.

З'ясовано, що у більшості респондентів доходи знизилися, і більшість респондентів з цієї категорії перебувають під час війни в Україні; щодо емоційного стану, то переважно позитивні емоції виявлено у частини респондентів, рівень доходів яких підвищився і які тимчасово знаходяться за межами України, у решти – емоційний фон переважно забарвлений у негативну модальність; купівля товарів більш притаманна жінкам, а чоловіки демонструють більш ощадливу поведінку. Водночас лише невелика частина респондентів реалізує просоціальну економічну поведінку, з них більшість – чоловіки. Але у багатьох респондентів при реалізації просоціальної поведінки виникають негативні емоції, й лише деякі респонденти чоловічої статі відчують радість від того, що вони можуть комусь допомагати. Натомість респонденти, які витрачають гроші на себе, відчують стан задоволення і спокій, але водночас намагаються приховати свої позитивні емоції.

Подана у статті інформація може бути корисною для ідентифікації причин виникнення у особистості певних емоційних станів, залежно від збільшення або зниження рівня її доходів й фінансового стану загалом, та аналізу економічної поведінки в умовах повномасштабної війни.

Перспективи подальших досліджень. Ми вбачаємо перспективи подальших досліджень в розробці ефективних методів психологічної підтримки громадянам України, націленої на формування оптимальної економічної поведінки, яка супроводжуватиметься позитивними емоціями.

Література

1. Винославська, О., & Кононець, М. (2021). Основні загрози економічній безпеці особистості в умовах пандемічних обмежень. *Сучасні проблеми управління*, 35-40.
2. Карамушка, Л., Креденцер, О., Терещенко, К., Івкін, В., Лагодзінська, В., & Ковальчук О. (2022). Особливості психічного здоров'я персоналу освітніх та наукових організацій в умовах війни. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 1(25), 62-74. doi: <https://doi.org/10.31108/2.2022.1.25.7>
3. Мочерний, С. В. (відп. ред.) та ін. (2000). *Економічна енциклопедія*. У трьох томах. Т. 1. Київ: Академія.
4. Bogic, M., Njoku, A., & Priebe, S. (2015). Long-term mental health of war-refugees: a systematic literature review. *BMC Int Health Hum Rights*, Oct 28, 15:29. doi: 10.1186/s12914-015-0064-9. PMID: 26510473; PMCID: PMC4624599.
5. Coupe, T., & Obrizan, M. (2016). The impact of war on happiness: The case of Ukraine. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 132, 228-242.
6. Dutra, L., Grubbs, K., Greene, C., Trego, L. L., McCartin, T. L., Kloezeman, K., & Morland, L. (2011). Women at war: implications for mental health. *J Trauma Dissociation*, 12(1), 25-37. doi: 10.1080/15299732.2010.496141. PMID: 21240736.
7. Fazel, M., Wheeler, J., & Danesh, J. (2005). Prevalence of serious mental disorder in 7000 refugees resettled in Western countries: A systematic review. *Lancet*, 365, 1309-1314. doi: 10.1016/S0140-6736(05)61027-6.
8. Gong, Y., Liu, X., Zheng, Y., Mei, H., Que, J., Yuan, K., ... & Lu, L. (2022). COVID-19 Induced Economic Slowdown and Mental Health Issues. *Frontiers in Psychology*, 13.
9. Goodwin, N., Harris, J. M., Nelson, J. A., Rajkarnikar, P. J., Roach, B., & Torras, M. (2018). *Macroeconomics in context*. Routledge.
10. Gozgor, G., Lau, C. K. M., & Ma, J. (2022). Effects of economic shocks on human behavior, mental life and the environment: Implications for the post-COVID-19 crisis era. *Frontiers in psychology*, 4477.
11. Karamushka, L. M., Kredentser, O. V., Tereshchenko, K. V., Delton, Y., Arefniya, S. V., Paskevskaya, I. A. (2022). Study on subjective well-being of different groups of population during the 2022 war in Ukraine. *Wiad Lek*, 75(8 pt 1), 1854-1860. doi: <https://doi.org/10.36740/WLek202208107>. PMID: 36089869.
12. Kimbrough, E. O., Laughren, K., & Sheremeta, R. (2020). War and conflict in economics: Theories, applications, and recent trends. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 178, 998-1013.
13. Lane, T. (2017). How does happiness relate to economic behaviour? A review of the literature. *Journal of behavioral and experimental economics*, 68, 62-78.
14. Lie, B. (2002). A 3-year follow-up study of psychosocial functioning and general symptoms in settled refugees. *Acta Psychiatr Scand*. 106, 415-425. doi: 10.1034/j.1600-0447.2002.01436.x.
15. Murthy, R. S., & Lakshminarayana R. (2006). Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World Psychiatry*, 5(1), 25-30. PMID: 16757987; PMCID: PMC1472271.
16. Savage, D. A. (2016) Surviving the Storm: Behavioural Economics in the Conflict Environment. *Peace Economics, Peace Science and Public Policy*, 22(2), 105-129. doi: <https://doi.org/10.1515/peps-2015-0047>
17. Lea, S. E. G. (2001). Decision and choice: Economic psychology. In N. J. Smelser & P. B. Baltes, *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, 3284-3286. Amsterdam: Elsevier.
18. Tempany, M. (2009). What research tells us about the mental health and psychosocial wellbeing of Sudanese refugees: a literature review. *Transcult. Psychiatry*, 46, 300-315. doi: 10.1177/1363461509105820.

References

1. Vynoslavka, O., & Kononets, M. (2021). Osnovni zagrozy ekonomichnoi bezpetsi osobystosti v umovakh pandemichnykh obmezhen [The main threats to the economic security of the individual in the conditions of pandemic restrictions]. *Suchasni problemy upravlinnya*, 35-40. [In Ukrainian]
2. Karamushka, L., Kredentser, O., Tereshchenko, K., Ivkin, V., Lagodzinska, V., & Kovalchuk, O. (2022). Osoblyvosti psykhnichnogo zdorovya personalu osvितnikh ta naukovykh organizatsii v umovakh viiny [Features of mental health of the staff of educational and scientific organizations in the conditions of war]. *Organizatsiina psykhnologia. Ekonomichna psykhnologia*, 1(25), 62-74. <https://doi.org/10.31108/2.2022.1.25.7> [In Ukrainian]
3. Mochernyi, S. V. (Ed.). (2000). *Ekonomichna entsyklopedia [Economic encyclopedia]*. V. 1. Akademia. [In Ukrainian]
4. Bogic, M., Njoku, A., & Priebe, S. (2015). Long-term mental health of war-refugees: a systematic literature review. *BMC Int Health Hum Rights*, Oct 28, 15:29. <https://doi.org/10.1186/s12914-015-0064-9>. PMID: 26510473; PMCID: PMC4624599.
5. Coupe, T., & Obrizan, M. (2016). The impact of war on happiness: The case of Ukraine. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 132, 228-242.
6. Dutra, L., Grubbs, K., Greene, C., Trego, L. L., McCartin, T. L., Kloezeman, K., & Morland, L. (2011). Women at war: implications for mental health. *J Trauma Dissociation*, 12(1), 25-37. <https://doi.org/10.1080/15299732.2010.496141>. PMID: 21240736.
7. Fazel, M., Wheeler, J., & Danesh, J. (2005). Prevalence of serious mental disorder in 7000 refugees resettled in Western countries: A systematic review. *Lancet*, 365, 1309-1314. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(05\)61027-6](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(05)61027-6).
8. Gong, Y., Liu, X., Zheng, Y., Mei, H., Que, J., Yuan, K., & Lu, L. (2022). COVID-19 Induced Economic Slowdown and Mental Health Issues. *Frontiers in Psychology*, 13.
9. Goodwin, N., Harris, J. M., Nelson, J. A., Rajkarnikar, P. J., Roach, B., & Torras, M. (2018). *Macroeconomics in context*. Routledge.
10. Gozgor, G., Lau, C. K. M., & Ma, J. (2022). Effects of economic shocks on human behavior, mental life and the environment: Implications for the post-COVID-19 crisis era. *Frontiers in psychology*, 4477.
11. Karamushka, L., Kredentser, O., Tereshchenko, K., Delton, Y., Arefniya, S. V., Paskevaska, I. (2022). Study on subjective well-being of different groups of population during the 2022 war in Ukraine. *Wiad Lek*, 75(8 pt 1), 1854-1860. <https://doi.org/https://doi.org/10.36740/WLek202208107>. PMID: 36089869.
12. Kimbrough, E., Laughren, K., & Sheremeta, R. (2020). War and conflict in economics: Theories, applications, and recent trends. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 178, 998-1013.
13. Lane, T. (2017). How does happiness relate to economic behaviour? A review of the literature. *Journal of behavioral and experimental economics*, 68, 62-78.
14. Lie, B. (2002). A 3-year follow-up study of psychosocial functioning and general symptoms in settled refugees. *Acta Psychiatr Scand*. 106, 415-425. <https://doi.org/10.1034/j.1600-0447.2002.01436.x>.
15. Murthy, R., & Lakshminarayana R. (2006). Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World Psychiatry*, 5(1), 25-30. PMID: 16757987; PMCID: PMC1472271.
16. Savage, D. A. (2016) Surviving the Storm: Behavioural Economics in the Conflict Environment. *Peace Economics, Peace Science and Public Policy*, 22(2), 105-129. <https://doi.org/10.1515/peps-2015-0047>
17. Lea, S. E. G. (2001). Decision and choice: Economic psychology. In N. J. Smelser & P. B. Baltes, *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, 3284-3286. Elsevier.
18. Tempany, M. (2009). What research tells us about the mental health and psychosocial wellbeing of Sudanese refugees: a literature review. *Transcult. Psychiatry*, 46, 300-315. <https://doi.org/10.1177/1363461509105820>.

Відомості про автора

Кононець Марія Олександрівна, кандидатка психологічних наук, доцентка, доцентка кафедри психології і педагогіки Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», Київ, Україна.

Kononets, Maria, PhD (Psychology), Associate Professor, Department of Psychology and Pedagogy, Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute, Kyiv, Ukraine.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9303-707X>

E-mail: kononets.maria@gmail.com

Отримано 16 січня 2023 р.
Рецензовано 6 лютого 2023 р.
Прийнято 13 лютого 2023 р.

<https://doi.org/10.31108/2.2023.1.28.5>

УДК 159.92(430)

Оксана Креденцер

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ УКРАЇНЦІВ, ЩО ПЕРЕБУВАЮТЬ В НІМЕЧЧИНІ У ЗВ'ЯЗКУ З ВІЙНОЮ

Креденцер Оксана. Емпіричне дослідження психологічних проблем українців, що перебувають в Німеччині у зв'язку з війною.

Вступ. Війна в Україні викликала шалене збільшення кількості українців, що шукають тимчасовий притулок в інших країнах світу. Значна кількість українців знайшли притулок в Німеччині. У зв'язку з цим актуальним постає завдання дослідження психологічних проблем українців, що перебувають в Німеччині.

Мета: проаналізувати психологічні проблеми українців, що перебувають в Німеччині у зв'язку з війною.

Методи: Анкета «Соціально-психологічне опитування українців, що перебувають в Німеччині у зв'язку з війною» (О.В. Креденцер).

Результати. Дослідження показало наявність низки проблем, що стосуються умов перебування українців в Німеччині. Це, по-перше, соціально-професійні проблеми (незнання мови, проблеми з навчанням дітей, проблеми з роботою в Україні та Німеччині, відсутність підтримки німецької громади та відсутність підтримки німецьких родичів та (або) знайомих). По-друге, соціально-психологічні (конфлікти з близькими, які поруч в Німеччині, відсутність життєвих перспектив, конфлікти з близькими, які залишились в Україні, втрата сенсу життя). По-третє, економічно-побутові проблеми (відсутність власного окремого житла, проблеми з пошуком житла, відсутність фінансів для життя, інші проблеми). Визначено, що оцінка психічного здоров'я українців нижче ніж фізичного. Серед основних виявів визначено такі: невизначеність, бажання повернутися додому, невпевненість в собі, тривогу, безпорадність, депресію, відчай, «неприйняття» іншої країни, апатію, страх та інші. Зазначено, що існує як об'єктивна, так і суб'єктивна потреба у розробці належних корекційних програм індивідуального та групового характеру для соціально-психологічної підтримки, які будуть забезпечувати психічне здоров'я, підвищувати резильєнтність, сприяти особистісному розвитку українців в Німеччині.

Висновки. Отримані дані можуть бути використані при розробці технологій психосоціальної підтримки українців в Німеччині.

Ключові слова: українці, що опинились в Німеччині у зв'язку з війною, форми та методи психологічної допомоги, соціально-психологічна підтримка, біженці, психологічні проблеми.

Kredentser, Oksana. Empirical study of psychological war-related problems of Ukrainians living in Germany.

Introduction. The war in Ukraine caused a huge increase in the number of Ukrainians seeking temporary shelter in other countries of the world. A particularly significant number of Ukrainians found refuge in Germany. In this connection, researching the psychological problems faced by the Ukrainians who live in Germany seems quite topical.

Aim: to analyze psychological war-related problems faced by Ukrainians in Germany.

Methods: To carry out a study, a special questionnaire "Social and Psychological Survey of Ukrainians Who Are Staying in Germany Due to the War" (O.V. Kredentser) was developed and used.

Results. The study showed the existence of a number of problems related to the conditions of Ukrainians' staying in Germany. These are, first of all, socio-professional problems, which include lack of knowledge of German language, problems with children's education, problems with work in Ukraine and Germany, lack of support from the German community and lack of support from German relatives and/or acquaintances. Secondly, social and psychological problems: conflicts with the nearest and dearest who are in Germany, lack of life prospects, conflicts with the loved ones who remained in Ukraine, loss of the meaning of life. Thirdly, the economic and household problems: lack of their own separate housing, problems with finding housing, lack of finances for living, and other problems. The German Ukrainians' mental health was assessed to be lower than their physical health, with the main psychological problems being uncertainty, desire to return home, self-doubt, anxiety, helplessness, depression, despair, "rejection" of the country of staying, apathy, fear, etc. There is both an objective and a subjective need for special individual and group intervention programs and psychological support, which will help maintain mental health, increase resilience, and contribute to the personal development of Ukrainians in Germany.

Conclusions. The obtained data can be helpful in developing psychosocial support technologies for Ukrainians in Germany.

Key words: Ukrainians who fled to Germany from the war, forms and methods of psychological help, social and psychological support, refugees, psychological problems.

Вступ. Повномасштабне вторгнення росії в Україну, що сталося 24 лютого 2022 року, викликало шалене збільшення кількості українців, що шукають тимчасовий притулок в інших країнах світу. Значна кількість українців знайшли притулок в Німеччині.

Кількість переселенців з України, зареєстрованих для тимчасового захисту або в аналогічних національних схемах захисту в Європі, станом на 30 вересня 2022 року досягла 4 млн. 183,84 тис., як повідомило Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН). Число зареєстрованих для тимчасового захисту біженців з України в Німеччині становить відповідно 709,15 тис. осіб (Interfax-Ukraine, 2022).

У цьому контексті підкреслимо, що дослідження показують наявність суттєвих проблем з психічним здоров'ям біженців навіть через багато років після переселення. Це обумовлено, з одного боку, наслідком впливу травм під час війни, а з іншого боку, постміграційними соціально-економічними та соціально-психологічними факторами (Bogic, Njoku & Priebe, 2015; Takeda, 2000 та ін.). Зазначені дослідники наголошують на існуванні потреби у більш методологічно послідовних і ретельних дослідженнях психічного здоров'я біженців, які оселилися в зарубіжжі у зв'язку з війною.

Як було показано в наших попередніх публікаціях (Креденцер, Карамушка, Вальдшмідт & Клімов, 2022), досвід вимушеного переселення українців під час війни за кордон – це травмуючий досвід, що досить негативно впливає на їхнє психічне і фізичне здоров'я. У цьому контексті суттєвим, на нашу думку, є те, що низка дослідників (Бахмутова & Неска, 2022; Коллі-Шамне & Старцева, 2022; Креденцер, Карамушка, Вальдшмідт & Клімов, 2022; Левандовські, 2022 та ін.) підкреслюють відмінність українців за низкою показників порівняно з іншими біженцями з інших країн, що знаходяться в Європі.

У зв'язку цим постає актуальним дослідження психологічних проблем українців, що перебувають за кордоном, зокрема в Німеччині, особливостей їх перебування та потреби у наданні психологічної допомоги з метою побудови адекватної ефективної системи соціально-психологічної підтримки українців за кордоном під час війни. Адже громадяни України, знаходячись в інших країнах, потребують підтримки, безпеки та захисту відповідно до норм міжнародних стандартів. І для надання їм якісних послуг потрібно розуміти, які потреби та проблеми вони мають.

Аналіз літератури показує, що за цей рік з'явилась низка досліджень, що певним чином описують означені питання (Бахмутова & Неска, 2022; Коллі-Шамне & Старцева, 2022; Kaufman, Bhui & Katona, 2022; Максименко & Морозова-Йоханнессен, 2022 та ін.).

Так, наприклад, Ю.Б. Максименко & О.В. Морозова-Йоханнессен (2022) показали, що переселенці з України в Норвегії характеризуються заниженим рівнем емпатії, вони є інтолерантними до невизначеності, дещо дезадаптованими до змін у соціокультурному просторі, відчувають емоційний дискомфорт, відсутність оптимізму, неоднозначно сприймають новизну й складність, схильні до неприйняття інших й домінування. Проте, як зазначають дослідники, окремі з них завдяки життєстійкості й автономності особистості проявляють наявні у них кмітливість, сміливість, вивчають мову, традиції, культуру Норвегії, шукають шляхи відновлення працездатності, перезавантажують професійну кар'єру.

Л. Бахмутова & А. Неска (2022) дослідили особливості українських біженців в Польщі та дійшли висновку, що для них характерними є емоційна, когнітивна, поведінкова, соціальна та професійна дезадаптація. Дослідниці виявляли та спостерігали певні ознаки порушень серед українських біженців у Польщі. Вони наголошують на тому, що знання та розуміння виявлених психологічних порушень важливі для вчасного фахового надання психологічної допомоги постраждалим людям, ефективної організації їх соціальних, побутових і професійних умов в країнах, що надали притулок. Це може якісно змінити їхнє життя, врятувати психіку цих людей та в майбутньому допомогти убезпечити людство від агресивних дій та їх наслідків (Бахмутова & Неска, 2022).

Водночас дослідження психологічних проблем українців в Німеччині ще не знайшли достатнього відображення в літературі.

Мета дослідження: проаналізувати психологічні проблеми українців, що перебувають в Німеччині у зв'язку з війною.

Завдання дослідження:

1. Дослідити умови та проблеми перебування українців в Німеччині.
2. Проаналізувати рівень оцінки та проблеми фізичного й психічного здоров'я українців в Німеччині.
3. Визначити наявність потреби щодо надання психологічної допомоги українцям в Німеччині.

Методика та організація дослідження.

Для проведення дослідження нами була розроблена спеціальна *Анкета «Соціально-психологічне опитування українців, що перебувають в Німеччині у зв'язку з війною»* (О.В. Креденцер), яка складається з трьох основних змістовних блоків. *Перший блок* містить запитання, що стосуються соціально-демографічних характеристик українців (вік, стать, сімейний стан, професія, місця їх проживання в Україні), різних аспектів перебування в Німеччині (місце проживання, з ким знаходиться в Німеччині, з якими проблемами стикається тощо). *Другий блок* запитань стосується стану фізичного та психічного здоров'я українців та основних його виявів. *Третій блок* присвячений аналізу потреби отримання соціально-психологічної допомоги щодо забезпечення психічного здоров'я українців, що перебувають в Німеччині у зв'язку з війною.

Окрім того, для інтерпретації, узагальнення та якісного аналізу даних нами були використані методи спостереження, самоаналізу та рефлексії, а також власний практичний досвід роботи з українцями в Німеччині.

Дослідження проводилось добровільно за допомогою Gool-форми, яка розсилалась респондентам електронною поштою або за допомогою різних месенджерів (Viber, WhatsApp, Telegram). Дослідження проводилось протягом квітня-червня 2022 року в Німеччині в рамках діяльності благодійного проєкту «Соціально-психологічна підтримка українців, що перебувають в Німеччині внаслідок війни» (<https://www.facebook.com/psychology.ukraine.deutschland>). Опитування проводилося на добровільній й анонімній основі. Усі респонденти дали згоду на участь у опитуванні.

Вибірка дослідження.

У дослідженні взяло участь 158 українців, що перебувають в Німеччині у зв'язку з війною. Із них: 93,6% – жінки, 6,4% – чоловіки.; 48,2% – одружених, 52,2% – неодружених. За віком респонденти розподілились так: 25,5% – віком від 18 до 20 років, 4,3 % – від 21 до 30 років, 38,3% – від 31 до 40 років, 21,3% – від 41 до 50 років та 10,7% – старше 50 років. 31,9% опитаних не мали дітей, 35,1% мали одну дитину, 21,3% мали двох дітей і 11,7% мали більше двох дітей.

Результати дослідження та їх обговорення.

Для виконання *першого завдання* емпіричного дослідження нами були проаналізовані умови перебування українців в Німеччині, зокрема, де саме оселились українці та з ким вони проживають, а також – з якими труднощами вони стикнулись, коли приїхали до Німеччини.

Як показують отримані дані в таблиці 1, відповідаючи на запитання «Де Ви оселились, як приїхали в Німеччину?», майже чверть опитаних (22,2 %) відповіли, що опинились в одному приміщенні (будинку чи квартирі) з власниками, тобто німцями, які надали тимчасовий прихисток українцям.

Якщо люди приїжджали через громадські благодійні організації (наприклад, «Червоний хрест»), то вони або відразу звертались в соціальні служби, їх розселяли в гуртожитки для біженців, табори для біженців або готелі (21,7 %, 20,3 %, 4,5 % відповідно).

У квартирі (будинку) разом із власниками квартири (будинку), які є родичами та (або) близькими друзями, опинились 17,7 % українців. 11,6 % респондентів оселились в окремі квартирі (будинку). В основному це ті, хто зміг самостійно заздалегідь або через родичів (знайомих) орендувати житло.

На нашу думку, така ситуація з житлом є досить складною для людини та може позначатися на її фізичному та психологічному стані.

Особливі ускладнення можуть виникати в умовах проживання в гуртожитку чи таборі, оскільки такі умови передбачають велику кількість людей на одній території, спільну побутову зону, обмежені побутові умови тощо. Це може викликати погіршення як фізичного, так і психічного здоров'я. А також низку соціально-психологічних проблем, наприклад, конфлікти.

Таблиця 1

**Умови перебування українців в Німеччині
(у % до загальної кількості опитаних)**

Місце проживання	%
У квартирі (будинку) разом із власниками квартири (будинку), з якими раніше не були знайомі	22,2
У гуртожитку для біженців	21,7
У таборі для біженців	20,3
У квартирі (будинку) разом із власниками квартири (будинку), які є родичами та (або) близькими друзями	17,7
В окремій квартирі (будинку)	13,6
У готелі	4,5
Співмешканці	
з дітьми	69,6
з батьками або з одним із батьків	30,6
з родичами	14,9
з чоловіком (дружиною)	13,8
з друзями	9,6
сама (сам)	6,4

Окрім того, ми проаналізували, з ким із близьких людей українці прибули та перебувають в Німеччині. Відповіді розподілились так (таблиця 1). Більшість українців виїжджали із України з дітьми (69,9 %). Окрім того, велика частина респондентів їхали разом з батьками (30,6 %). Слід зазначити, що це як молоді батьки, так і люди похилого віку.

Далі – частина опитаних приїхали та проживають разом з родичами (14,9 %), з чоловіком (дружиною) (13,8 %) або з друзями (9,6 %). Зовсім невелика частина українців поїхала до Німеччини сама (6,4 %). Отже, ми бачимо, що більшість українців – це, звісно, жінки з дітьми, які виїхали з батьками або родичами. За нашими спостереженнями, з одного боку, це може бути певним ресурсом, а з іншого – також несе ризики виникнення соціально-психологічних проблем, наприклад конфліктів.

У межах першого завдання нами були визначені також основні *групи проблем*, з якими стикнулись українці при переїзді в Німеччину (таблиця 2). Серед означених проблем нами були визначені 3 основні групи.

По-перше, *соціально-професійні* проблеми. Насамперед – це незнання німецької мови (81,9 %). Так, багато дослідників та наш практичний досвід показує, що незнання мови країни, в якій опинилась людина, значно впливає не тільки на процес адаптації, а й на загальний психічний стан людини, у неї виникає стурбованість стосовно майбутнього, тривога через неможливість жити повноцінним життям, фрустрації щодо власної обмеженості тощо.

Далі – третина опитаних переживають проблеми з навчанням дітей (32,0 %). Ці проблеми також частково пов'язані насамперед з іноземною мовою, а також із фізичною нестачею місць у місцевих школах. Згодом створення великої кількості додаткових так званих інтеграційних класів привело до послаблення тієї проблеми.

Приблизно чверть опитаних відчували проблеми з роботою в Україні (26,6 %). Це пов'язано насамперед із неможливістю виконувати професійні обов'язки дистанційно або з вимогою української влади виконувати їх на території України.

Важливим чинником негативних змін психологічного стану українських біженців було занепокоєння через неможливість виконання обов'язків за основним місцем роботи в Україні, можливою втратою доходу. У такій ситуації багато людей були поставлені перед вибором між тим – чи залишитися в безпеці в іншій країні і там адаптуватися та працювати, чи повернутися додому в небезпечне, але звичне середовище (Бахмутова & Неска, 2022).

Таблиця 2

**Проблеми, з якими українці стикнулись в Німеччині
(у % від загальної кількості опитаних)**

Проблеми	%
<i>Соціально-професійні</i>	
Незнання німецької мови	81,9
Проблеми з навчанням дітей	32,0
Проблеми з роботою в Україні	26,6
Неможливість знайти роботу в Німеччині	19,1
Відсутність підтримки німецької громади	9,6
Відсутність підтримки німецьких родичів та (або) знайомих	6,4
<i>Соціально-психологічні</i>	
Конфлікти з близькими, які поруч в Німеччині	55,9
Відсутність життєвих перспектив	43,6
Конфлікти з близькими, які залишились в Україні	22,3
Втрата сенсу життя	22,3
<i>Економічно-побутові</i>	
Відсутність власного окремого житла	50,0
Проблеми з пошуком житла	45,1
Відсутність фінансів для життя	16,0
Інші проблеми	7,9

На неможливість знайти роботу в Німеччині вказали 19,1% респондентів. Вирішення цієї проблеми нам видається дуже важливою. Адже робота вважається важливою умовою для забезпечення себе та сім'ї необхідними потребами, до яких вимушено переміщені люди звикли в Україні. Працевлаштування – це дуже важкий процес, оскільки вимушене перебування в іншій країні, адаптація до нового місця, погане знання місцевої мови, пропонування роботи частіше не за спеціальністю, а також відсутність транспорту та наявність дітей, яких ні на кого залишити, створюють цілу низку перешкод для отримання хорошої роботи за фахом. Можливість працювати є дуже важливою, а особливо це стосується тих людей, які через вимушене переміщення увесь час потерпають від нестабільності. Робота дає відчуття стабільності, а також впевненості у завтрашньому дні.

Водночас відмітимо, що у такій країні як Німеччина для переселенців з України створено сприятливі умови стосовно матеріального, соціального забезпечення, сприяння у перекваліфікації та працевлаштуванні.

І зовсім невелика частина опитаних вказала на відсутність підтримки німецької громади (9,6 %) та відсутність підтримки німецьких родичів й (або) знайомих (6,4 %).

По-друге, *соціально-психологічні*, серед яких були названі такі проблеми: конфлікти з близькими, які поруч в Німеччині (55,9 %), відсутність життєвих перспектив (43,6 %), конфлікти з близькими, які залишились в Україні (22,3 %), втрата сенсу життя (22,3 %).

Як бачимо, суттєву частину соціально-психологічних проблем складають конфлікти з близькими. Це логічно пояснюється тим негативним емоційним станом, в якому людина перебуває за кордоном в ролі біженця, коли будь-які зовнішні обставини сприймаються досить боляче та емоційно.

Окрім того, суттєвих проблем набувають екзистенційні питання та питання, пов'язані з подальшими перспективами. Л. Бахмутова & А. Неска (2022), описуючи подібну ситуацію в Польщі, наголошують: «Вчитель, бухгалтер, менеджер, науковець – не має значення, ким ти є в Україні, за кордоном ти часто почувашся ніким... На цій підставі у людей виникала стурбованість стосовно майбутнього, тривога через зруйновані довгострокові та короткострокові плани. У декого це викликало підсвідоме бажання прокинутися в минулому: наприклад – 23 лютого – за день до війни, коли був мир і усі були ще живими, були надії і плани» (Бахмутова & Неска, 2022: 9).

I, по-третє, *економічно-побутові* проблеми: відсутність власного окремого житла (50,0 %), проблеми з пошуком житла (45,1 %), відсутність фінансів для життя (16,0 %), інші проблеми (7,9 %).

Як ми бачимо, 95 % українців відчувають проблеми, пов'язані з житлом. Про важливість цього аспекту ми вже зазначали вище.

Варто додати лише, що аналогічно Л. Бахмутова & А. Неска (2022), досліджуючи особливості українських біженців в Польщі, також наголошують на їхніх проблемах, пов'язаних з житлом. Дослідниці наголошують, що дуже і дуже складним є сумісне проживання на одній невеличкій території (наприклад, в квартирі) кільком різним, раніше незнайомим родинам чи різним поколінням однієї родини, між якими вже відбулася сепарація, і вони мали до цього роздільний і різний спосіб життя. У таких умовах часто виникають проблеми побутового характеру; проблеми проведення професійної й навчальної діяльності дітей і дорослих в онлайн-форматі; проблеми відпочинку та дозвілля, а також психологічні проблеми, які проявляються в емоційному напруженні, дратівливості, гніві, що викликає погіршення самопочуття, настрою, сну (Бахмутова & Неска, 2022).

Виконуючи *друге завдання* нашого дослідження, нами було проаналізовано рівень оцінки та прояви фізичного й психічного здоров'я українців в Німеччині.

Так, ми просили респондентів оцінити рівень фізичного та психічного здоров'я за шкалою від 1 (цілком негативно) до 10 (цілком позитивно).

Отримані результати відображено на рис. 1. Як бачимо, оцінка фізичного здоров'я значно перевищує оцінку психічного здоров'я. Так, від 1 до 4 (тобто на низькому рівні) своє фізичне та психологічне здоров'я оцінили 9,9 % та 35,1 % опитаних відповідно, від 5 до 7 (приблизно на середньому рівні) 35,1 % українців оцінили стан свого фізичного здоров'я, а 46,9 % - стан свого психічного здоров'я, і від 8 до 10 (на високому рівні) оцінили 40,4 % опитаних своє фізичне здоров'я, і лише 18,1 % опитаних – своє психічне здоров'я.

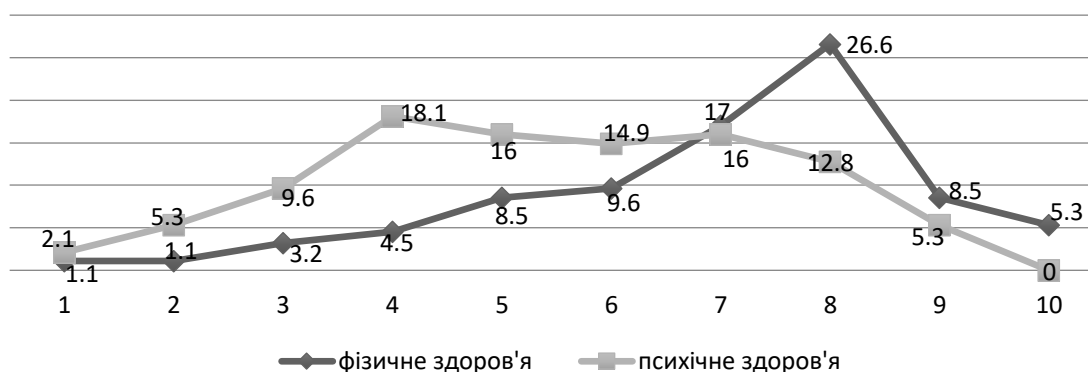

Рис. 1. Рівень оцінки українцями в Німеччині свого фізичного та психічного здоров'я

Порівнюючи отримані дані з нашими результатами довоєнних досліджень в Україні серед персоналу освітніх організацій (які проводились під час пандемії, пов'язаної з COVID-19), бачимо суттєві зміни щодо співвідношення стану фізичного та психічного здоров'я. Дослідження Л. Карамушки, О. Креденцер & К. Терещенко (2020) показали, що рівень психологічного здоров'я персоналу освітніх організацій вищий за рівень фізичного здоров'я. Тобто ми можемо припустити, що війна є суттєвим чинником, що впливає насамперед на психічне здоров'я громадян.

Далі перейдемо до аналізу основних проблем, що виникали у українців в Німеччині з фізичним та психологічним здоров'ям.

Як свідчать дані таблиці 3, фізично почувають себе постійно погано (слабкість, головний та інший біль, поганий сон, апетит тощо) майже половина опитаних (42,9 %), мають незначні ускладнення зі здоров'ям 37,2 % опитаних, з початку війни і зараз залишаються цілком в нормі 21,3 % респондентів, у 19,1 % також загострилися хронічні захворювання, мали проблеми зі

здоров'ям, але зараз в нормі відповіли 17,0 %, і у 2,1 % опитаних з'явилися нові тяжкі захворювання або вони перенесли операційне втручання.

Таблиця 3

**Проблеми фізичного здоров'я українців в Німеччині
(у % від загальної кількості опитаних)**

Проблеми	%
Фізично почуваю себе постійно погано (слабкість, головний та інший біль, поганий сон, апетит тощо)	42,9
Маю (мав) незначні ускладнення зі здоров'ям	37,2
З початку війни і зараз залишаюсь цілком в нормі	21,3
Загострилися хронічні захворювання	19,1
Мав проблеми зі здоров'ям, але зараз в нормі	17,0
З'явилися нові тяжкі захворювання	2,1
Перенесено операційне втручання	2,1

Аналогічно нами були проаналізовані також проблеми психічного здоров'я, які виникли в українців в Німеччині (таблиця 4).

Результати дослідження показали, що періодично виникають проблеми з психологічним здоров'ям у 47,9 %, виникли проблеми з психологічним здоров'ям і не можуть їх подолати 29,1 %, 19,1% з початку війни і зараз залишаються цілком в нормі, мали проблеми з психологічним здоров'ям, але зараз в нормі 11,7 % опитаних та у 3,5% загострилися хронічні психічні захворювання.

Таблиця 4

**Проблеми психічного здоров'я українців в Німеччині
(у % від загальної кількості опитаних)**

Проблеми	%
Періодично виникають проблеми з психологічним здоров'ям	47,9
Виникли проблеми з психологічним здоров'ям і я не можу їх подолати	29,1
З початку війни і зараз залишаюсь цілком в нормі	19,1
Мав проблеми з психологічним здоров'ям, але зараз в нормі	11,7
Загострилися хронічні психічні захворювання	2,1

Окрім оцінки фізичного та психологічного здоров'я в межах другого завдання нами були проаналізовані психологічні стани українців до переїзду в Німеччину та після.

Так, за результатами проведеного нами опитування серед українців, що перебувають в Німеччині внаслідок війни, на початку війни, *під час перебування в Україні*, вони відчували тривогу (86,7 %), страх (85,3 %), паніку (60,2 %), невизначеність (55,4 %), безпорадність (42,2 %), відчай (41 %), апатію (33,7 %), депресію (32,5 %), гнів (31,3 %), панічні атаки (19,3 %), істеріку (18,1 %) та інші (таблиця 5).

Що стосується психічних станів *після переїзду за кордон*, то тут відповіді розподілились так: українці, що перебувають в Німеччині внаслідок війни, *після переїзду за кордон* відчували невизначеність (73,6 %), бажання повернутися до дому (63,2 %), невпевненість в собі (58,6 %), тривогу (55,2 %), безпорадність (51,7 %), депресію (47,1 %), відчай (44,8 %), «неприйняття» іншої країни (34,5 %), апатію (35,6 %), страх (29,9 %), гнів (26,4 %), паніку (23 %), істеріку (19,5 %), панічні атаки (13,8 %) та інші (таблиця 6).

Отже, як бачимо, відчуття негативних емоцій та станів не покидає українців і під час знаходження за кордоном, в безпеці. Змінюється лише їх ранжування. На перше місце виходять невизначеність, туга за домом та невпевненість в собі. Зменшилися показники тривоги, страху, паніки. Але підвищилися показники безпорадності, депресії, відчаю.

Таблиця 5

Оцінка психологічного стану українців в Німеччині на початку війни, під час перебування в Україні
(у % від загальної кількості опитаних)

Вияви психологічного стану	%
Тривога	86,7
Страх	85,3
Паніка	60,2
Невизначеність	55,4
Безпорадність	42,2
Відчай	41,0
Апатія	33,7
Депресія	32,5
Гнів	31,3
Панічні атаки	19,3
Істерика	18,1

Таблиця 6

Оцінка психологічного стану українців в Німеччині після переїзду за кордон
(у % від загальної кількості опитаних)

Вияви психологічного стану	%
Невизначеність	73,6
Бажання повернутись додому	63,2
Невпевненість в собі	58,6
Тривога	55,2
Безпорадність	51,7
Депресія	47,1
Відчай	44,8
«Неприйняття іншої країни»	34,5
Апатія	35,6
Страх	29,9
Гнів	26,4
Паніка	23,0
Істерика	19,5
Панічні атаки	13,8

Про подібну ситуацію говорять й інші дослідники. Наприклад, Л. Бахмутова & А. Неска (2022), досліджуючи українців, що опинились внаслідок війни в Польщі, зазначають, що більшість біженців тією чи іншою мірою пережила чи переживає одне з найгостріших почуттів – почуття втрати: рідних, близьких, друзів, звичного ритму життя (повсякденних ритуалів та клопотів, планів на майбутнє), зв'язку з родиною (у багатьох чоловіки залишилися боронити Україну або працювати там), роботи чи бізнесу, професійної ідентичності, дому чи майна (навіть якщо житло лишилось цілим, але воно далеко і там жити небезпечно). Дослідниці наголошують, що розуміння, що їхнє життя вже не буде таким, як до початку повномасштабної війни, призводило до психологічних розладів (Бахмутова, Неска, 2022).

Л. Карамушка & Т. Карамушка (2022), досліджуючи «внутрішніх» переселенців, встановили, що в умовах війни вони також мають низку проблем щодо психічного здоров'я (високий рівень проявів страху, паніки, недостатню активність щодо здійснення професійної та волонтерської діяльності, а також конфлікти з членами сім'ї та близькими людьми). Водночас психологи спостерігають незначні вияви апатії і депресії, втрати сенсу життя та виражену потребу у соціальній взаємодії й підтримці, що свідчить в цілому про позитивну спрямованість

життєдіяльності вимушених «внутрішніх» переселенців. А це є, на нашу думку, суттєвою відмінністю між «внутрішніми» та «зовнішніми» переселенцями.

Подібні результати були отримані нами і в наших попередніх дослідженнях (Karamushka, Kredentser, Tereshchenko, Delton, Arefniya & Paskevskaya, 2022), які доводять, що чим більше респонденти віддалені від своєї «рідної» території, тим більше у них спостерігається зниження рівня суб'єктивного благополуччя за всіма показниками. І особливо це стосується осіб, які виїхали за кордон.

Отже, отримані дані свідчать про наявність об'єктивної потреби у наданні соціально-психологічної підтримки українцям в Німеччині.

Перейдемо до аналізу результатів виконання *третього завдання* нашого дослідження щодо аналізу потреб українців й надання їм психологічної допомоги.

Що стосується *аналізу потреб українців*, що опинились в Німеччині внаслідок війни, щодо отримання психологічної допомоги, то, як видно із таблиці 7, аналіз результатів нашого опитування показав, що більше половини опитаних (58,6 %) хотіли б отримувати психологічну допомогу і ще майже третина (29,9 %) відповіли на це запитання «скоріше так, ніж ні», тобто також відзначається досить виражена потреба в психологічній допомозі.

Таблиця 7

**Чи хотіли б Ви отримувати психологічну допомогу?
(у % від загальної кількості опитаних)**

Варіанти відповіді	%
«Так, хотів би»	58,6
«Скоріше так, ніж ні»	29,9
«Скоріше ні, ніж так»	4,7
«Ні, не хотів би»	1,6
«Не можу визначитись»	3,2

Що стосується *форм психологічної допомоги*, то із тих, хто бажає отримувати психологічну допомогу, переважна більшість відмітила психологічні консультації (для себе, для дітей, для всієї родини), понад третина опитаних (38,5%) зазначили бажання участі у психологічних групах підтримки (онлайн та офлайн), а 33,3 % респондентів – у психологічних тренінгах (таблиця 8).

Таблиця 8

**Яку психологічну допомогу ви хотіли б отримувати, перебуваючи в Німеччині?
(у % від загальної кількості опитаних)**

Види психологічної допомоги	%
Психологічні консультації для себе	67,8
Психологічні консультації для дітей	28,7
Психологічні консультації для всієї родини	17,2
Участь у психологічних групах онлайн	20,1
Участь у психологічних групах офлайн	18,4
Участь у психологічних тренінгах	33,3
Інформаційне забезпечення через соціальні мережі	14,9

Отже, підсумовуючи, слід зазначити, що існує як об'єктивна, так і суб'єктивна потреба у розробці належних корекційних програм індивідуального та групового характеру для соціально-психологічної підтримки, які будуть забезпечувати психічне здоров'я, підвищувати резильєнтність, сприяти особистісному розвитку українців в Німеччині.

Висновки. Дослідження показало наявність низки проблем, що стосуються умов перебування українців в Німеччині. Це, по-перше, соціально-професійні проблеми (незнання

мови, проблеми з навчанням дітей, проблеми з роботою в Україні та Німеччині, відсутність підтримки німецької громади та відсутність підтримки німецьких родичів та (або) знайомих). По-друге, соціально-психологічні (конфлікти з близькими, які поруч в Німеччині, відсутність життєвих перспектив, конфлікти з близькими, які залишились в Україні, втрата сенсу життя). По-третє, *економічно-побутові* проблеми (відсутність власного окремого житла, проблеми з пошуком житла, відсутність фінансів для життя, інші проблеми. Визначено, що оцінка психічного здоров'я українців нижче ніж фізичного. Серед основних виявів визначено такі: невизначеність, бажання повернутися додому, невпевненість в собі, тривогу, безпорадність, депресію, відчай, «неприйняття» іншої країни, апатію, страх та інші.

Зазначено, що існує як об'єктивна, так і суб'єктивна потреба у розробці належних корекційних програм індивідуального та групового характеру для соціально-психологічної підтримки, які будуть забезпечувати психічне здоров'я, підвищувати резильєнтність, сприяти особистісному розвитку українців в Німеччині.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробці технологій психосоціальної підтримки українців в Німеччині, з урахуванням отриманих результатів дослідження.

Література

1. Бахмутова, Л.М., & Неска, А. (2022). Особливості психологічних порушень серед українських біженців у Польщі. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том V: Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія*, 22, 3-18
2. Гурт, А.В., & Василькевич, Я.З. (2022). Особливості соціально-психологічної адаптації вимушених українських переселенців у країнах ЄС. *Перспективи розвитку сучасної психології*, 11, 78-83.
3. Інтерфакс-Україна. Retrieved from <https://interfax.com.ua/news/general/862598.html>
4. Карамушка, Л., & Карамушка, Т. (2022). Емпіричне дослідження особливостей психічного здоров'я вимушених «внутрішніх» переселенців в умовах війни. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 2(26), 48-59. <https://doi.org/10.31108/2.2022.2.26.6>
5. Карамушка, Л., Креденцер, О., & Терещенко, К. (2020). Фізичне та психологічне здоров'я персоналу освітніх організацій: емпіричне дослідження проблеми в період пандемії COVID-19. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 2-3(20), 72-83. <https://doi.org/10.31108/2.2020.2.20.7>
6. Карамушка, Л., Креденцер, О., Терещенко, К., Лагодзінська, В., Івкін, В., & Ковальчук, О. (2022). Особливості психічного здоров'я персоналу освітніх та наукових організацій в умовах війни. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 1(25), 62-74. <https://doi.org/10.31108/2.2022.1.25.7>
7. Коллі-Шамне, А.В., & Старцева, В. (2022). Google-форма як інструмент дослідження соціально-психологічних проблем українців – вимушених мігрантів у перші місяці війни 2022 року. *Збірник матеріалів Всеукраїнської міждисциплінарної науково-практичної конференції «Трансформаційні процеси в умовах війни та післявоєнного періоду»* (м. Чернігів, 10 червня 2022 р.), 234-237.
8. Креденцер, О., Карамушка, Л., Вальдшмідт, Ф., & Клімов, С. (2022). Концепція проекту «Соціально-психологічна підтримка українців в Німеччині». *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 3(27), 6-25. <https://doi.org/10.31108/2.2022.3.27.1>
9. Левандовські, К.М. (2022). Тимчасовий захист та статус біженця в контексті української кризи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*, 55, 88-93.
10. Максименко, Ю.Б., & Морозова-Йоханнессен, О.В. (2022). Психологічні особливості особистісних змін переселенців в умовах іншої країни (на прикладі Норвегії). *Вісник Національного університету оборони України*, 5(69), 90-97
11. Тімченко, О. (2022). Душевні рани війни (психологічна пам'ятка для роботи з українськими біженцями). *Проблеми екстремальної та кризової психології*, 1(3), 159-165
12. Bogic, M., Njoku, A. & Priebe, S. (2015). Long-term mental health of war-refugees: a systematic literature review. *BMC Int Health Hum Rights*, 15, 29 <https://doi.org/10.1186/s12914-015-0064-9>
13. Karamushka, L.M., Kredentser, O.V., Tereshchenko, K.V., Delton, Y., Arefniya, S.V., & Paskevskaya, I.A. (2022). Study on subjective well-being of different groups of population during the 2022 war in Ukraine. *Wiad Lek.* 75(8 pt 1), 1854-1860. doi: 10.36740/WLek202208107. PMID: 36089869.
14. Kaufman, K., Bhui, K., & Katona, C. (2022). Mental health responses in countries hosting refugees from Ukraine. *BJPsych Open*, 8(3), 87. doi:10.1192/bjo.2022.55
15. Takeda, J. (2000). Psychological and Economic Adaptation of Iraqi Adult Male Refugees: Implications for Social Work Practice. *Journal of Social Service Research*, 26, 1-21.

Література

1. Bakhmutova, L., & Neska, A. (2022). Osoblyvosti psykholoichnykh porushen sered ukrainskykh bizhentsiv u Polschi [Peculiarities of psychological disorders among Ukrainian refugees in Poland]. *Aktualni problemy psykholoii: Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholoii imeni G. S. Kostyuka NAPN Ukrainy. Tom. V: Psykhofiziologia. Psykhologia pratsi. Eksperymentalna psykholoia*, 22, 3-18 [In Ukrainian]

2. Gurt, A. V., & Vasylykevych, Ya. Z. (2022). Osoblyvosti sotsialno-psykhologichnoi adaptatsii vymushenykh ukrainskykh pereselentsiv u krainakh YeS [Peculiarities of social and psychological adaptation of forced Ukrainian migrants in EU countries]. *Perspektyvy rozvytku suchasnoi psykhologii*, 11, 78-83. [In Ukrainian]
3. Interfax-Ukraine. <https://interfax.com.ua/news/general/862598.html> [In Ukrainian]
4. Karamushka, L., & Karamushka, T. (2022). Empyrychne doslidzhennya osoblyvosti psykhnogo zdorovya vymushenykh «vnutrishnikh» pereselentsiv v umovakh viiny [Empirical study on mental health features of forced internal displaced persons in war conditions]. *Organizatsiina psykholgia. Ekonomichna psykholgia*, 2(26), 48-59. <https://doi.org/10.31108/2.2022.2.26.6> [In Ukrainian]
5. Karamushka, L., Kredentser, O., & Tereschenko, K. (2020). Fizychno ta psykhologichne zdorovya personalu osvitychiv organizatsii: empyrychne doslidzhennya problemy v period pandemii COVID-19 [Physical and psychological health of the staff of educational organizations: an empirical study on the problem during the COVID-19 pandemic]. *Organizatsiina psykholgia. Ekonomichna psykholgia*, 2-3(20), 72-83. <https://doi.org/10.31108/2.2020.2.20.7> [In Ukrainian]
6. Karamushka, L., Kredentser, O., Tereschenko, K., Lagodzinska, V., Ivkin, V., & Kovalchuk, O. (2022). Osoblyvosti psykhnogo zdorovya personalu osvitychiv ta naukovykh organizatsii v umovakh viiny [Peculiarities of the mental health of staff of educational and scientific organizations in the conditions of war]. *Organizatsiina psykholgia. Ekonomichna psykholgia*, 1(25), 62-74. <https://doi.org/10.31108/2.2022.1.25.7> [In Ukrainian]
7. Kolli-Shamne, A. V., & Startseva, V. (2022). Google-forma yak instrument doslidzhennya sotsialno-psykhologichnykh problem ukraintsev – vymushenykh migrantiv u pershi misyatsi viiny 2022 roku [Google form as a tool for researching socio-psychological problems of Ukrainians - forced migrants in the first months of the war in 2022]. *Zbirnyk materialiv Vseukrainskoi mizhdystsiplinarnoi nauково-praktychnoi konferentsii «Transformatsiini protsesy v umovakh viiny ta pislyavoyennogo periodu»* (Chernigiv, June 10, 2022), 234-237. [In Ukrainian]
8. Kredentser, O., Karamushka, L., Valdshmidt, F., & Klimov, S. (2022). Kontseptsiya proyecktu «Sotsialno-psykhologichna pidtrymka ukraintsev v Nimechchyni» [The concept of the project «Social and Psychological Support of Ukrainians in Germany»]. *Organizatsiina psykholgia. Ekonomichna psykholgia*, 3(27), 6-25. <https://doi.org/10.31108/2.2022.3.27.1> [In Ukrainian]
9. Levandovski, K. M. (2022). Tymchasovi zakhyst ta status bizhentsya v konteksti ukrainskoi kryzy [Temporary protection and refugee status in the context of the Ukrainian crisis]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnogo gumanitarnogo universytetu*, 55, 88-93. [In Ukrainian]
10. Maksymenko, Yu. B., & Morozova-Iokhannessen, O. V. (2022). Psykhologichni osoblyvosti osobystisnykh zmin pereselentsiv v umovakh inshoi krainy (na prykladi Norvegii) [Psychological features of personal changes in immigrants in the conditions of another country (a case study of Norway)]. *Visnyk Natsionalnogo universytetu oborony Ukrainy*, 5(69), 90-97 [In Ukrainian]
11. Timchenko, O. (2022). Dushevni rany viiny (psykhologichna pam'yatka dlya roboty z ukrainskymy bizhentsyamy) [Mental Wounds of War (a psychological guide to working with Ukrainian refugees)]. *Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykhologii*, 1(3), 159-165 [In Ukrainian]
12. Bogic, M., Njoku, A. & Priebe, S. (2015). Long-term mental health of war-refugees: a systematic literature review [11]. *BMC Int Health Hum Rights*, 15, 29 <https://doi.org/10.1186/s12914-015-0064-9>
13. Karamushka, L.M., Kredentser, O.V., Tereshchenko, K.V., Delton, Y., Arefniya, S.V., & Paskevskaya, I.A. (2022). Study on subjective well-being of different groups of population during the 2022 war in Ukraine. *WidLek*. 75(8 pt 1), 1854-1860. <https://doi.org/10.36740/WLek202208107>. PMID: 36089869.
14. Kaufman, K., Bhui, K., & Katona, C. (2022). Mental health responses in countries hosting refugees from Ukraine. *BJPpsych Open*, 8(3), 87. <https://doi.org/10.1192/bjo.2022.55>
15. Takeda, J. (2000). Psychological and Economic Adaptation of Iraqi Adult Male Refugees: Implications for Social Work Practice. *Journal of Social Service Research*, 26, 1-21.

Відомості про автора

Креденцер Оксана Валеріївна, докторка психологічних наук, доцентка, провідна наукова співробітниця лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна.

Kredentser, Oksana, Dr., Assoc. Prof., leading researcher, Laboratory of organizational and social psychology, G.S. Kostyuk Institute of psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4119-190X>

E-mail: okred278@gmail.com

Отримано 27 грудня 2022 р.
Рецензовано 25 січня 2023 р.
Прийнято 30 січня 2023 р.

<https://doi.org/10.31108/2.2023.1.28.6>

УДК 159.92:613.86

Кіра Терещенко
Володимир Івкін

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ПСИХОЛОГІЧНИМ ЗДОРОВ'ЯМ ОСВІТНЬОГО ПЕРСОНАЛУ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ

Терещенко Кіра, Івкін Володимир. Толерантність до невизначеності та її зв'язок із психологічним здоров'ям освітнього персоналу в умовах воєнного часу.

Вступ. В умовах невизначеності, що породжена війною рф проти України, виникає необхідність сприяння розвитку толерантності до невизначеності персоналу організації різного типу. Серед таких організації чинне місце посідають заклади освіти.

Мета: Проаналізувати рівень розвитку толерантності до невизначеності та її зв'язок із психологічним здоров'ям освітнього персоналу в умовах воєнного часу.

Методи. Дослідження здійснювалось за допомогою комплексу методик «Психічне здоров'я в умовах війни», що включав діагностичні методики та анкету-паспортничку, які були спрямовані на вивчення різних аспектів психічного здоров'я персоналу освітніх організацій.

Результати. Проаналізовано показники толерантності до невизначеності освітнього персоналу в умовах воєнного часу. У результаті дослідження встановлено, що найбільш вираженими складовими толерантності до невизначеності є ставлення до складних завдань та надання переваги невизначеності. Встановлено, що понад чверті респондентів мають високий рівень загального показника толерантності до невизначеності. Показано, що серед компонентів психологічного здоров'я освітнього персоналу найбільш тісний зв'язок спостерігається між показниками толерантності до невизначеності й рефлексивно-особистісним, емоційним та операційно-функціональним компонентами («внутрішній контроль»).

Висновки. Констатовано, що загальний показник толерантності до невизначеності, а також складові толерантності до невизначеності (ставлення до складних завдань, надання переваги невизначеності та ставлення до невизначених ситуацій) пов'язані з основними компонентами психологічного здоров'я освітнього персоналу.

Ключові слова: толерантність до невизначеності, складові толерантності до невизначеності, психологічне здоров'я, компоненти психологічного здоров'я, воєнний час, освітній персонал.

Tereshchenko, Kira, Ivkin, Volodymyr. Educational staff's tolerance for uncertainty and its relationship with psychological health in wartime conditions.

Introduction. Uncertainty experienced by Ukrainians as a result of the war unleashed by the Russian Federation against Ukraine necessitates the development of tolerance for uncertainty among the staff of various types of organizations, including educational institutions.

Aim: to analyze the level of educational staff's tolerance for uncertainty and its relationship with their psychological health in wartime conditions.

Methods. The research was carried out using a set of instruments called "Mental Health in Conditions of War", which included assessment tools and a questionnaire, which were aimed at studying various aspects of mental health of the staff of educational organizations.

Results. Indicators of educational staff's tolerance for uncertainty in wartime conditions were analyzed. It was found that the most pronounced components of educational staff's tolerance for uncertainty in wartime conditions were "attitude to difficult tasks" and "preference for uncertainty". More than a quarter of the respondents had a high general index of tolerance for uncertainty. Among the components of educational staff's psychological health, the reflective-personal, emotional, and operational-functional components ("internal control") had the most significant relationship with the indicators of educational staff's tolerance for uncertainty in wartime conditions.

Conclusions. In wartime conditions, the general index as well as the components of educational staff's tolerance for uncertainty (attitude to complex tasks, preference for uncertainty, and attitude to uncertain situations) have relationship with the main components of educational staff's psychological health.

Key words: tolerance for uncertainty, components of tolerance for uncertainty, psychological health, components of psychological health, wartime, educational staff.

Вступ. В умовах невизначеності, що породжена війною рф проти України, виникає необхідність сприяння розвитку толерантності до невизначеності персоналу організацій різного типу. Серед таких організацій чинне місце посідають заклади освіти.

Термін «толерантність до невизначеності» введено Е. Frenkel-Brunswik (1949), згодом цей феномен досліджували А. Гусєв (2007). С. Литвин (2019), І. Томаржевська (2018), R.L. Craik (2001), А. Furnham & J. Marks (2013), Т. Ribchester (1995) та ін. Дослідники зазначають, що толерантність до невизначеності є інтегральною характеристикою особистості, багаторівневим та багатовимірним особистісним конструктом (Гусєв, 2007; Семиченко & Артюшина, 2019; Томаржевська, 2018).

Згідно з поглядами В. Семиченко та К. Артюшиної (2019), толерантність до невизначеності є біполярним виміром, на одному полюсі якого знаходиться толерантність до невизначеності, а на іншому – нездатність переносити невизначеність. Толерантність до невизначеності розглядається дослідницями як якість особистості, яка визначає здатність людини позитивно реагувати на ситуації невизначеності, діяти в умовах нечітко визначених цілей і завдань, неповної наявності вихідної інформації, долати її недостатність активними діями. На їхню думку, люди, толерантні до невизначеності, спокійно ставляться до нечітко сформульованих ідей, невизначених стимулів і ситуацій і навіть прагнуть до них (Семиченко & Артюшина, 2019).

Феномен *толерантності до невизначеності в освітньому середовищі* вивчали О. Брюховецька (2015), О. Милославська, О. Гуляєва, Є. Сапьян (2020), Г. Павленко (2019), В. Семиченко & К. Артюшина (2019), С. Хілько (2018) та ін. Зокрема, О. Брюховецька виокремлює основні характеристики толерантного до невизначеності керівника закладів загальної середньої освіти (Брюховецька, 2015).

У попередніх працях толерантність до невизначеності аналізувалась нами як один з чинників психологічного здоров'я освітнього персоналу в умовах соціальної напруженості під час пандемії COVID-19 (Карамушка та ін., 2021). Варто зазначити, що в сучасних дослідженнях поняття *психологічного здоров'я* розглядається не тільки як відсутність хвороб, але й як позитивне ставлення до життя в цілому, а також психологічне, духовне та соціальне благополуччя (Галецька, 2012; Кашлюк, 2017; Ярема, 2015; Lukat, Margraf, Lutz, van der Veld & Becker, 2016).

Як свідчать дослідження, у період війни та у повоєнний час відбувається значне погіршення психічного здоров'я та поширення психічних розладів серед різних верств населення (Bogic, Njoku & Priebe, 2015; Kastrup, 2006; Murthy & Lakshminarayana, 2006), що стосується також працівників освіти (Ramos, 2011). Між тим відсутність досліджень, присвячених вивченню толерантності до невизначеності як чинника психологічного здоров'я освітнього персоналу в умовах воєнного часу зумовила вибір теми нашого дослідження.

Мета дослідження: Проаналізувати рівень розвитку толерантності до невизначеності та її зв'язок із психологічним здоров'ям освітнього персоналу в умовах воєнного часу.

Завдання дослідження:

1. Дослідити рівень розвитку толерантності до невизначеності персоналу освітніх організацій та її складових в умовах воєнного часу.

2. Проаналізувати зв'язок толерантності до невизначеності із психологічним здоров'ям освітнього персоналу у воєнний час.

Методи та організація дослідження. Дослідження здійснювалось у квітні-травні 2022 року за допомогою комплексу методик «Психічне здоров'я в умовах війни», що включав діагностичні методики та анкету-паспортичку, які були спрямовані на вивчення різних аспектів психічного здоров'я персоналу освітніх організацій. Опитування здійснювалось за допомогою Google Form.

Для визначення толерантності до невизначеності використовувався «Опитувальник толерантності до невизначеності» Д. Маклейна (McLain, 1993). Опитувальник включає такі субшкали як ставлення до новизни, ставлення до складних завдань, ставлення до невизначених

ситуацій, надання переваги невизначеності, а також дає змогу визначити загальний показник толерантності до невизначеності.

Для дослідження структурних компонентів психологічного здоров'я персоналу освітніх організацій в умовах війни використовувались такі методики.

Для вимірювання *емоційного компонента* психологічного здоров'я персоналу освітніх організацій використовувалася «Методика «Самооцінка тривожності, фрустрованості, агресивності та ригідності» (Карамушка та ін., 2018). Вона дає можливість діагностувати такі негативні емоційні стани, як: тривожність, фрустрованість, агресивність та ригідність, які є виявами гострого стресу і мають тенденцію проявлятися в поведінці людини в кризових ситуаціях, до яких належить, зокрема, війна.

Вивчення *рефлексивно-особистісного компонента* психологічного здоров'я здійснювалося за допомогою «Шкали позитивного психічного здоров'я» (Positive Mental Health Scale (PMH-scale) J. Lukat, J. Margraf, R. Lutz, W.M. van der Veld & E.S. Becker, адаптація Л. Карамушки, О. Креденцер, К. Терещенко) (Lukat, Margraf, Lutz, van der Veld & Becker, 2016). Методика дає можливість визначити позитивну спрямованість психічного здоров'я, що в умовах війни є дуже суттєвим, оскільки позитивно «забарвлює» життєву активність людини, що дає можливість, на відміну від так званого «негативного психічного здоров'я», зберігати стресостійкість та встановлювати соціальні контакти з людьми.

Для діагностики *операційно-функціонального компонента* використовувалася «Опитувальник для вимірювання локус контролю здоров'я» (Multidimensional Health Locus-of-Control Scales) (Kassianos, Symeou & Ioannou, 2016). Цей опитувальник складається з трьох шкал: шкали «внутрішнього локусу контролю» (відображає ступінь відчуття респондентами контролю над своїм здоров'ям); шкали «контролю «могутніми» іншими» (показує ступінь впевненості опитуваного в тому, що за його здоров'я несуть відповідальність «могутні інші», наприклад, лікарі, родичі тощо); шкали «контролю випадку» (вимірює, наскільки опитуваний переконаний в тому, що здоров'я залежить від випадку, везіння або долі). Орієнтація людини на використання того чи іншого виду локус контролю в умовах війни досить часто впливає на створення людиною хоча б відносної безпеки для себе та своїх рідних, вияви відповідальності за свою професійну та волонтерську активність під час війни тощо.

Вивчення соціально-демографічних та організаційно-професійних характеристик освітнього персоналу здійснювалось за допомогою спеціально розробленої анкети-паспортички, яка була складовою названого комплексу методик.

Обробка результатів здійснювалась методами математичної статистики (описові статистики та кореляційний аналіз) за допомогою програми SPSS (22 версія).

Дослідження проведено в рамках виконання науково-дослідної теми лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України «Технології забезпечення психологічного здоров'я та благополуччя освітнього персоналу в умовах соціальної напруженості» (2022-2024 рр., номер державної реєстрації 0122U000303; науковий керівник – дійсна членкиня НАПН України, докторка психологічних наук, професорка Л. Карамушка).

Вибірка дослідження. У дослідженні взяли участь 112 працівників освітніх організацій з м. Києва, м. Дніпра та Київської обл. Із них: 11,8% – чоловіки, 88,4% жінки; 61,8% – одружених, 38,4% – неодружених. За віком опитані розподілились так: 37,6 % – до 30 років, 18,8% – від 31 до 40 років, 20,5% – від 41 до 50 років, і 23,2% – понад 50 років. 43,8% опитаних не мали дітей, 26,8% мали одну дитину і 29,5% мали більше однієї дитини.

За освітою учасники дослідження були розподілені так: мали середню-спеціальну та незакінчену вищу освіту 13,4% опитаних, вищу освіту – 63,4%, мали науковий ступінь або навчались в аспірантурі (докторантурі) – 23,2%. За посадовим складом вибірка мала такий розподіл: 77,7% – працівники; 22,3% – керівники освітніх організацій.

Результати дослідження та їх обговорення. Виконуючи перше завдання емпіричного дослідження, проаналізовано *показники толерантності до невизначеності освітнього персоналу* в умовах воєнного часу. У результаті дослідження встановлено (табл. 1), що

найбільш вираженими складовими толерантності до невизначеності є ставлення до складних завдань ($M=4,48$, $SD=0,94$) та надання переваги невизначеності ($M=4,32$, $SD=0,97$). Менш вираженими складовими виступають ставлення до новизни ($M=4,22$, $SD=1,01$) та ставлення до невизначених ситуацій ($M=4,01$, $SD=0,92$). Що стосується показника толерантності до невизначеності в цілому, то він відповідає середньому рівню ($M=4,22$, $SD=0,84$).

Таблиця 1

Складові та загальний показник толерантності до невизначеності персоналу освітніх організацій (описові статистики)

Толерантність до невизначеності	Min	Max	M	SD
Ставлення до новизни	1,67	7,00	4,22	1,01
Ставлення до складних завдань	2,29	7,00	4,48	0,94
Ставлення до невизначених ситуацій	1,67	6,56	4,01	0,92
Надання переваги невизначеності	1,80	6,60	4,32	0,97
<i>Загальний показник толерантності до невизначеності</i>	1,95	6,79	4,22	0,84

Отримані дані щодо загального показника толерантності до невизначеності освітнього персоналу перевищують ті, які було отримано у 2020 році під час першої хвилі пандемії COVID-19 (Карамушка та ін., 2021). Окрім того, якщо за даними 2020 року найбільш виражена була складова ставлення до новизни освітнього персоналу, то в теперішньому дослідженні найбільш вираженою є складова ставлення до складних завдань, що може пояснюватися необхідністю комплексного вирішення завдань, які постали перед освітянами в умовах війни.

Констатовано, що найбільш представленим на високому рівні показником толерантності до невизначеності освітнього персоналу є ставлення до складних завдань (табл. 2). Зокрема, значна частина (42,0%) респондентів характеризуються високим рівнем ставлення до складних завдань. Окрім того, понад третини респондентів демонструють високий рівень надання переваги невизначеності (34,8%). Водночас менше чверті респондентів характеризуються високим рівнем ставлення до новизни (24,1%) та ставлення до невизначених ситуацій (22,3%).

У цілому результати дослідження свідчать про те, що понад чверті респондентів (27,7%) мають високий рівень загального показника толерантності до невизначеності, майже половина опитаних (49,1%) мають середній рівень вираженості цього показника, менше чверті (23,2%) опитаних характеризується низьким його рівнем (див. табл. 2). Варто вказати на те, що освітяни з високим рівнем толерантності до невизначеності більш схильні брати відповідальність за свої дії і ефективно діяти в умовах невизначеності, ніж особи з низьким рівнем толерантності до невизначеності, що важливо в умовах воєнного часу.

Таблиця 2

Рівень вираженості толерантності до невизначеності персоналу освітніх організацій (у % від загальної кількості опитаних)

Толерантність до невизначеності	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
Ставлення до новизни	28,6	47,3	24,1
Ставлення до складних завдань	15,1	42,9	42,0
Ставлення до невизначених ситуацій	39,3	38,4	22,3
Надання переваги невизначеності	25,9	39,3	34,8
<i>Загальний показник толерантності до невизначеності</i>	23,2	49,1	27,7

Виконуючи друге завдання емпіричного дослідження, встановлено зв'язок між показниками толерантності до невизначеності та рівнем вираженості компонентів психологічного здоров'я персоналу освітніх організацій в умовах воєнного часу (табл. 3). Виявлено негативний зв'язок між такими складовими емоційного компонента психологічного здоров'я освітнього персоналу, як: тривожність, фрустрованість та ригідність і складовими та загальним показником толерантності до невизначеності персоналу ($p < 0,05$; $p < 0,01$; $p < 0,001$). Отже, виражені негативні психічні стани персоналу (тривожність, фрустрованість та ригідність) супроводжуються більш низькими показниками толерантності до невизначеності працівників освіти.

Таблиця 3

Зв'язок між показниками толерантності до невизначеності та компонентами психічного здоров'я освітнього персоналу (r)

Компоненти психологічного здоров'я	Ставлення до новизни	Ставлення до складних завдань	Ставлення до невизначених ситуацій	Надання переваги невизначеності	Толерантність до невизначеності
Емоційний:					
а) Тривожність	-0,284**	-0,428***	-0,443***	-0,312**	-0,459***
б) Фрустрованість	-0,194*	-0,403***	-0,377***	-0,240*	-0,398***
в) Агресивність	0,071	0,007	0,008	0,097	0,021
г) Ригідність	-0,347***	-0,272**	-0,382***	-0,225*	-0,375***
Рефлексивно-особистісний	0,409***	0,484***	0,413***	0,471***	0,355***
Операційно-функціональний:					
а) «внутрішній контроль»	0,152	0,190*	0,262**	0,298***	0,243**
б) «контроль «могутніми іншими»	-0,004	-0,001	0,092	0,084	0,046
в) «контроль випадку»	-0,124	-0,247**	-0,110	-0,061	-0,182*

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Показано, що складові та загальний показник толерантності до невизначеності позитивно корелюють з рефлексивно-особистісним компонентом психологічного здоров'я освітнього персоналу ($p < 0,001$). Водночас загальний показник толерантності до невизначеності та такі її складові як ставлення до складних завдань, ставлення до невизначених ситуацій та надання переваги невизначеності позитивно корелюють зі складовою операційно-функціонального компоненту «внутрішній контроль» ($p < 0,05$; $p < 0,01$; $p < 0,001$) (див. табл. 3).

Окрім того, встановлено негативний зв'язок між загальним показником толерантності до невизначеності та такої її складової як ставлення до складних завдань, з одного боку, та складовою операційно-функціонального компоненту «контроль випадку», з іншого боку ($p < 0,05$; $p < 0,01$). Не виявлено зв'язок між показниками толерантності до невизначеності та складовою операційно-функціонального компоненту «контроль могутніми іншими» (див. табл. 3).

Висновки. Отримані результати показали, що за показниками толерантності до невизначеності освітнього персоналу найбільш вираженими її компонентами є ставлення до складних завдань та надання переваги невизначеності. Встановлено, що трохи більше ніж чверть респондентів мають високий рівень загального показника толерантності до невизначеності, отже, існують значні резерви розвитку толерантності до невизначеності персоналу освітніх організацій в умовах воєнного стану.

Констатовано, що загальний показник толерантності до невизначеності, а також найбільш виражені складові толерантності до невизначеності (ставлення до складних завдань, надання переваги невизначеності та ставлення до невизначених ситуацій) пов'язані з основними компонентами психологічного здоров'я освітнього персоналу. Показано, що серед компонентів психологічного здоров'я освітнього персоналу найбільш тісний зв'язок спостерігається між показниками толерантності до невизначеності й рефлексивно-особистісним, емоційним та операційно-функціональним компонентами («внутрішній контроль»).

Врахування результатів, отриманих у ході дослідження, сприятиме забезпеченню психологічного благополуччя освітнього персоналу в умовах війни.

Перспективи подальших досліджень. Перспективами подальшого дослідження вбачаємо аналіз особистісних та організаційних чинників, що впливають на толерантність до невизначеності персоналу освітніх організацій в умовах воєнного часу.

Література

1. Брюховецька, О. В. (2015). Психологічні особливості толерантності до невизначеності в управлінській діяльності як однієї зі складових професійної толерантності керівників загальноосвітніх навчальних закладів. *Проблеми сучасної психології*, 27, 70–81. Відновлено з <https://bit.ly/2SvJUDD>
2. Галецька, І. І. (2012). Психологічне здоров'я як проблема національної безпеки. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*, 2(1), 49–58.
3. Гусев, А. І. (2007). До проблеми формування та розвитку толерантності до невизначеності. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки*. № 17 (41), ч. 1. С. 101–113.
4. Карамушка, Л.М. (Ред.). (2021). *Психолого-організаційні детермінанти забезпечення психологічного здоров'я персоналу освітніх організацій в умовах соціальної напруженості: монографія*. / Л. М. Карамушка, О. В. Креденцер, К. В. Терещенко [та ін.]. Київ–Львів: Видавець Вікторія Кундельська. Відновлено з [http://psychology-naes-ua.institute/userfiles/files/Karamushka%20\(1\).pdf](http://psychology-naes-ua.institute/userfiles/files/Karamushka%20(1).pdf)
5. Карамушка, Л. М. (Ред.). (2018). *Психологічні технології підготовки освітнього персоналу до розвитку організаційної культури в умовах соціальної напруженості: монографія*. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України.
6. Кашлюк, Ю.І. (2017). Психологічне здоров'я і психологічне благополуччя особистості як складові задоволеності життям. *Психологічний часопис*, 3(7), 47–58.
7. Литвин, С. В. (2019). Толерантність до невизначеності як психологічний конструкт. *Psychological Journal*, 1(21), 90–107. DOI: 10.31108/1.2019.1.21.6
8. Милославська, О. В., Гуляєва, О. В., & Сапьян, С. О. (2020). Особливості толерантності до невизначеності працюючих студентів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Психологія»*, 69, 16–22. DOI: 10.26565/2225-7756-2020-69-02
9. Павленко, Г.В. (2019). Толерантність до невизначеності як ресурс психологічного благополуччя студентів. *Актуальні проблеми психології*, 47(7), 208–219.
10. Семиченко, В., & Артюшина, К. (2019). Проблема невизначеності у теорії та практиці вищої школи. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка. Психологія*, 2(15), 141–152. Відновлено з <https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/41847>
11. Томаржевська, І. В. (2018). Феномен «толерантність до невизначеності» і його психологічний аналіз. *Психологічний журнал*, 1. Відновлено з <http://psyj.udpu.edu.ua/article/view/152564>
12. Хілько, С. О. (2018). Психологічні умови формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів. *Дис. канд. психол. наук*. Київ.
13. Ярема, Н. Ю. (2015). Психологічне здоров'я особистості. *Юридична психологія*, 2, 106–115.
14. Bogic, M., Njoku, A. & Priebe, S. (2015). Long-term mental health of war-refugees: a systematic literature review. *BMC Int Health Hum Rights*, 15, DOI: <https://doi.org/10.1186/s12914-015-0064-9>
15. Craik, R. L. (2001). A tolerance for ambiguity. *Physical Therapy*, 81, 1292.
16. Frenkel-Brunswick, E. (1949). Intolerance of ambiguity as an emotional and perceptual personality variable. *Journal of Personality*, 18, 108–143. DOI: 10.1111/j.1467-6494.1949.tb01236.x

17. Furnham, A., & Marks, J. (2013). Tolerance of Ambiguity: A Review of the Recent Literature. *Psychology*, 4(9), 717–728. DOI: 10.4236/psych.2013.49102
18. Kassianos, A. P., Symeou, M., & Ioannou, M. (2016). The health locus of control concept: Factorial structure, psychometric properties and form equivalence of the Multidimensional Health Locus of Control scales. *Health Psychology Open*. DOI: <https://doi.org/10.1177/2055102916676211>
19. Kastrup, M. C. (2006). Mental health consequences of war: gender specific issues. *World psychiatry: official journal of the World Psychiatric Association (WPA)*, 5(1), 33–34.
20. Lukat, J., Margraf, J., Lutz, R., van der Veld, W. M., & Becker, E. S. (2016). Psychometric properties of the Positive Mental Health Scale (PMH-scale). *BMC Psychology*, 4(8). DOI: <https://doi.org/10.1186/s40359-016-0111-x>
26. McLain, D. L. (1993). The MSTAT-I: A new measure of an individual's tolerance for ambiguity. *Educational and Psychological Measurement*, 1(53), 183-189.
21. Murthy, R. S. & Lakshminarayana, R. (2006). Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World psychiatry : official journal of the World Psychiatric Association (WPA)*, 5(1), 25–30.
22. Ramos, J. S. (2011). Vicarious trauma, self-care, and emotional exhaustion in a sample of El Salvador teachers. *ProQuest Dissertations & Theses Global*. Retrieved from <http://search.proquest.com/docview/909492519/>
23. Ribchester, T. (1995). Tolerance of ambiguity: A review of the concept, its measurement and applications. *Current Psychology*, 14, 179–199.

References

1. Bryukhovetska, O. V. (2015). Psykholoģichni osoblyvosti tolerantnosti do nevyznachenosti v upravlinskii dialnosti yak odniyeyi zi skladovykh profesiinoi tolerantnosti kerivnykiv zagalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv [Psychological features of tolerance for uncertainty in manager's work as a component of professional tolerance of heads of general educational institutions]. *Problemy suchasnoi psykholoģii*, 27, 70–81. <https://bit.ly/2SvJUDD> [In Ukrainian]
2. Galetska, I. I. (2012). Psykholoģichne zdorovya yak problema natsionalnoi bezpeky [Psychological health as a problem of national security]. *Naukovyi visnyk Lvivskogo derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav*, 2(1), 49–58. [In Ukrainian]
3. Gusyev, A. I. (2007). Do problemy formuvannya ta rozvytku tolerantnosti do nevyznachenosti [The problem of formation and development of tolerance for uncertainty]. *Naukovyi chasopys Natsionalnogo pedagogichnogo universytetu imeni M. P. Dragomanova. Seria # 12. Psykholoģichni nauky*, 17(41), 101-113. [In Ukrainian]
4. Karamushka, L. M. (Ed.). (2021) [Psychological and organizational determinants of psychological health of the staff of educational organizations in conditions of social tension]. *Psykholoģo-organizatsiini determinanty zabezpechennya psykholoģichnogo zdorovya personalu osvitykh organizatsii v umovakh sotsialnoi napruzhenosti: monografia*. Vydavets Viktoriya Kundelska. [http://psychology-naes-ua.institute/userfiles/files/Karamushka%20\(1\).pdf](http://psychology-naes-ua.institute/userfiles/files/Karamushka%20(1).pdf) [In Ukrainian]
5. Karamushka, L. M. (Ed.). (2018) [Psychological technologies for educators' training in the development of organizational culture in conditions of social tension]. *Psykholoģichni tekhnologii pidgotovky osvitynogo personalu do rozvytku organizatsiinoi kultury v umovakh sotsialnoi napruzhenosti*. Instytut psykholoģii imeni G. S. Kostyuka NAPN Ukrainy. [In Ukrainian]
6. Kashlyuk, Yu. I. (2017). Psykholoģichne zdorovya i psykholoģichne blagopoluchchya osobystosti yak skladovi zadovolenosti zhyttyam [Mental health and psychological well-being of the individual as components of life satisfaction]. *Psykholoģichni chasopys*, 3(7), 47–58. [In Ukrainian]
7. Lytvyn, S. V. (2019). Tolerantnist do nevyznachenosti yak psykholoģichni konstrukt [Tolerance for uncertainty as a psychological construct]. *Psychological Journal*, 1(21), 90–107. <https://doi.org/10.31108/1.2019.1.21.6> [In Ukrainian]
8. Myloslavskaya, O. V., Gulyayeva, O. V., & Sapyan, Ye. O. (2020). Osoblyvosti tolerantnosti do nevyznachenosti pratsyuyuchykh studentiv [Features of tolerance for uncertainty in working students]. *Visnyk Kharkivskogo natsionalnogo universytetu imeni V. N. Karazina. Seria «Psykholoģia»*, 69, 16–22. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2020-69-02> [In Ukrainian]
9. Pavlenko, G. V. (2019). Tolerantnist do nevyznachenosti yak resurs psykholoģichnogo blagopoluchchya studentiv [Tolerance for uncertainty as a resource of students' psychological well-being]. *Aktualni problemy psykholoģii*, 47(7), 208–219. [In Ukrainian]
10. Semychenko, V., & Artyushyna, K. (2019). Problema nevyznachenosti u teorii ta praktytysi vyschoi shkoly [The problem of uncertainty in the theory and practice of higher education]. *Visnyk Natsionalnogo aviatychnogo universytetu. Seria: Pedagogika. Psykholoģia*, 2(15), 141–152. <https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/41847> [In Ukrainian]
11. Tomarzhevskaya, I. V. (2018). Fenomen «tolerantnist do nevyznachenosti» i iogo psykholoģichniy analiz [The phenomenon of tolerance for uncertainty and its psychological analysis]. *Psykholoģichniy zhurnal*, 1. <http://psyj.udpu.edu.ua/article/view/152564> [In Ukrainian]
12. Khilko, S. O. (2018). *Psykholoģichni umovy formuvannya tolerantnosti do nevyznachenosti u maibutnikh psykholoģiv [Psychological conditions for the formation of tolerance for uncertainty in future psychologists]* [PhD thesis, Institute of Adults' Education]. Kyiv. [In Ukrainian]
13. Yarema, N. Yu. (2015). Psykholoģichne zdorovya osobystosti [Psychological health of the individual]. *Yurydychna psykholoģia*, 2, 106–115. [In Ukrainian]
14. Bogic, M., Njoku, A., & Priebe, S. (2015). Long-term mental health of war-refugees: a systematic literature review. *BMC Int Health Hum Rights*, 15, <https://doi.org/10.1186/s12914-015-0064-9>

15. Craik, R. L. (2001). A tolerance for ambiguity. *Physical Therapy, 81*, 1292.
16. Frenkel-Brunswik, E. (1949). Intolerance of ambiguity as an emotional and perceptual personality variable. *Journal of Personality, 18*, 108–143. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1949.tb01236.x>
17. Furnham, A., & Marks, J. (2013). Tolerance of Ambiguity: A Review of the Recent Literature. *Psychology, 4*(9), 717–728. <https://doi.org/10.4236/psych.2013.49102>
18. Kassianos, A. P., Symeou, M., & Ioannou, M. (2016). The health locus of control concept: Factorial structure, psychometric properties and form equivalence of the Multidimensional Health Locus of Control scales. *Health Psychology Open*. <https://doi.org/10.1177/2055102916676211>
19. Kastrup, M. C. (2006). Mental health consequences of war: gender specific issues. *World psychiatry: official journal of the World Psychiatric Association (WPA), 5*(1), 33–34.
20. Lukat, J, Margraf, J., Lutz, R., van der Veld, W. M., & Becker, E S. (2016). Psychometric properties of the Positive Mental Health Scale (PMH-scale). *BMC Psychology, 4*(8). <https://doi.org/10.1186/s40359-016-0111-x>
27. McLain, D. L. (1993). The MSTAT-I: A new measure of an individual's tolerance for ambiguity. *Educational and Psychological Measurement, 1*(53), 183-189.
21. Murthy, R. S. & Lakshminarayana, R. (2006). Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World psychiatry : official journal of the World Psychiatric Association (WPA), 5*(1), 25–30.
22. Ramos, J. S. (2011). Vicarious trauma, self-care, and emotional exhaustion in a sample of El Salvador teachers. *ProQuest Dissertations & Theses Global*. <http://search.proquest.com/docview/909492519/>
23. Ribchester, T. (1995). Tolerance of ambiguity: A review of the concept, its measurement and applications. *Current Psychology, 14*, 179–199.

Відомості про авторів

Терещенко Кіра Володимирівна, докторка психологічних наук, старша наукова співробітниця лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, Київ, Україна.

Tereshchenko, Kira, Dr., senior researcher, Laboratory of organizational and social psychology, G.S. Kostiuk Institute of psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

E-mail: kteresh75@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1149-2704>

Івкін Володимир Миколайович, кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, Київ, Україна.

Ivkin, Volodymyr, PhD, Assoc. Prof., senior researcher, Laboratory of organizational and social psychology, G.S. Kostiuk Institute of psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

E-mail: vivushka808@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9642-8164>

Отримано 1 лютого 2023 р.
Рецензовано 20 лютого 2023 р.
Прийнято 27 лютого 2023 р.

ОРГАНІЗАЦІЙНА ТА ЕКОНОМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

<https://doi.org/10.31108/2.2023.1.28.7>
УДК 159.944+316.4

Лариса Бахмутова
Олена Мірошніченко

ДІАГНОСТИКА ВІКОВОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ МОТИВАЦІЙНОЇ СКЛАДОВОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ АНТАРКТИЧНИХ ЕКСПЕДИЦІЙ

Бахмутова Лариса, Мірошніченко Олена. Діагностика вікової диференціації мотиваційної складової професійної діяльності в екстремальних умовах антарктичних експедицій.

Вступ. В умовах сьогодення люди різного віку все частіше добровільно обирають складні та ризиковані для життя і здоров'я види діяльності. Знання домінуючих мотивацій та їх диференціація за віковими групами важлива для професійного відбору експедиційних команд полярних експедицій, різноманітних спортивних команд та організації їх ефективної підготовки і тренування.

Мета: визначити провідні мотиви професійної діяльності полярників українських антарктичних експедицій та диференціювати їх за віковими категоріями.

Методи: узагальнення та систематизації вікової періодизації; методика дослідження мотиваційної сфери особистості через призму ієрархії бажань – Reiss Motivation Profile® (RMP).

Результати. На основі теоретичного аналізу визначено та встановлено вікову періодизацію учасників річних антарктичних експедицій до Української антарктичної станції «Академік Вернадський»: молодша група (вік 22-34 роки), середня група (вік 35-45 років), старша група (вік 46-62 роки). Провідним мотивом готовності до професійної діяльності в екстремальних умовах навколишнього середовища для усіх вікових груп є духовний. На другому місці знаходиться соціальний мотив, а матеріальний мотив посідає третє місце.

Висновки. Результати дослідження варто використовувати в організації екстремальних та спортивних видів діяльності для диференціації мотиваційних станів людей різних вікових категорій.

Ключові слова: адаптація, антарктичні експедиції, вікові групи, екстремальна діяльність, мотивація, професійна діяльність, екстремальні види спорту.

Bakhmutova, Larysa, Miroshnychenko, Olena. Diagnosis of age-related differences in the motivational component of professional activity in extreme conditions of Antarctic expeditions.

Introduction. Today, it is becoming common for people of different ages to choose complex and risky activities. Knowledge of the leading risky activities motives and their age-related differences is important, in particular, for the selection of polar expedition teams and various sports team-members etc. and their effective training.

Aim: to determine and categorize by age the leading motives of Ukrainian polar explorers' professional activity.

Methods: generalization and systematization of different age groups; Reiss Motivation Profile® (RMP®) to study the individual's motivational environment based on the hierarchy of desires.

Results. According to their age, the members of the Ukrainian Academician Vernadsky Antarctic Station expeditions were divided into the following groups: the young group (22 through 34 years old), the middle-aged group (35 through 45 years old), and the senior group (46 through 62 years old). For all age groups, the spiritual motive was shown to be the leading motive for work in extreme environment, while the social motive and the financial motive were the second- and third-leading motives for work in extreme environment respectively.

Conclusions. The results of the study can be helpful in organizing extreme and sports activities of people of various age categories.

Key words: adaptation, age groups, extreme activity, motivation, professional activity, extreme sports.

Вступ. Кожне покоління людей поступово розширює область тих видів діяльності, які раніше вважалися неможливими або занадто складними. Найчастіше це проявляється в таких екстремальних видах як експедиції до полюсів Землі та спорт (альпінізм, марафонський біг, серфінг, катання на лижах, скелелазіння, параолімпійська діяльність та ін.). Через це виникає бажання зрозуміти, чому і як небезпечні види діяльності приваблюють людей і чому вони отримують від цього задоволення, адже в загальноприйнятому сенсі це вважається неприємною та ризикованою справою (Бахмутова, 2019; Apter, 2006). Яскравим прикладом професійної діяльності в екстремальних умовах є довготривалі полярні експедиції.

Характеристики навколишнього середовища двох полярних областей – Північної і Південної – вирізняються сильними вітрами, низькими температурами, туманами, монохромністю навколишнього середовища, важкою доступністю до дослідницьких об'єктів через снігові замети та лід. Затягнутий льодовими глибами океан посилює гостроту виклику. Для людського життя та професійної діяльності подібні середовища є незвичними, непридатними та екстремальними (Lewandowski, 2022). Дійсно, в Антарктиці ніколи не було корінного населення, а в Арктиці – лише невеликі групи. Ці два полюси Землі є своєрідним «магнітом» і одночасно викликом для людей різного віку: як для амбітних молодих дослідників і дослідниць, так і для найдосвідченіших полярників. Особливо це стосується постійно діючих антарктичних станцій, оскільки там екстремальні погодні умови для професійної діяльності ускладнюються тривалою соціально-просторовою ізоляцією у складі малої групи. Це сприяє поступовому розвитку прогресуючої фізичної та психологічної втоми, ускладненню міжособистісної взаємодії, розвитку психологічних порушень особистісного і соціального характеру, що негативно впливає на ефективність експедиційної діяльності в цілому (Kokun & Bahmutova, 2020; 2021; 2022).

Постає *актуальне* питання: чому деякі люди охоче обирають таку надскладну в усіх аспектах діяльність? Чим вони мотивують себе, стикаючись з викликами саме такого роду професійної діяльності протягом тривалого часу?

З фізіологічної точки зору механізми формування домінуючої мотивації полягають у аферентній сигналізації до спеціальних структур головного мозку (мотиваційних центрів гіпоталамуса) про наявність внутрішньої домінуючої потреби (відхилення константи гомеостазу), задоволення якої можливе лише при взаємодії організму з зовнішнім середовищем. Мотиваційне збудження – це інтегративний стан головного мозку, під час якого відбувається активація центрів кори головного мозку (Лук'янцева, 2018).

Внутрішня потреба, що обумовлює формування мотивації, є динамічною саморегулюючою системою організму. Для задоволення цієї потреби приймаються відповідні рішення, що супроводжуються певними емоціями, вибудовуються певні моделі поведінки, способи комунікації, передбачаються наслідки дій з конкретними параметрами.

Отже, *мотивація* – це набір внутрішніх і зовнішніх чинників, які змушують людину знайти в собі силу і бажання діяти. Завдяки цьому кожне нове покоління ставить перед собою «планку» все вище і вище, визначаючи амбітні цілі та прагне досягти їх за власним бажанням, що додатково приносить особистісне задоволення.

Галузь полярної психології в своєму розпорядженні має різноманітний вітчизняний та зарубіжний досвід досліджень людської поведінки та психіки в екстремальних умовах навколишнього середовища як в Арктиці, так і в Антарктиці. У більшості випадків психологічні дослідження носять прикладний характер і часто вважаються другорядними відносно «справжньої дослідницької місії», яку зазвичай виконують науковці природничих напрямків на обох полюсах Землі. Результати ж психологічних досліджень здебільшого використовуються для розробки методик відбору персоналу полярних станцій (Taylor, 1985). За таким принципом у Державній установі Національний антарктичний науковий центр МОН України за участі науковців Інституту медицини праці ім. Ю. І. Кундієва НАМН України, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, Національного університету фізичного виховання і спорту України та ін. розроблено *методичні рекомендації щодо психофізіологічного супроводу антарктичних експедицій* (Моїсеєнко, Сухоруков, Мадяр et al., 2006).

При розробці подібних методик та рекомендацій значна частина дослідників зазвичай зосереджується на медичній, фізіологічній та психологічній адаптації до навколишнього середовища (Мірошніченко, 2015; Мірошніченко, Моїсеєнко & Литвинов, 2015; Chen, Wu, Li et al., 2016; Kokun & Bakhmutova, 2022; Leon, List & Magor, 2004; Miroshnychenko & Voznyuk, 2022; Sandal, Vaernes, Bergan et al., 1996); виявленні стійких індивідуально-особистісних характеристиках, що проявляються у тих, хто відвідує або працює в цих екстремальних місцях (Мірошніченко & Гуцуляк, 2020; Bakhmutova, 2021; Breivik, 1996; Kokun & Bakhmutova, 2021, 2020); на проблемах емоційного характеру, включаючи настрій, задоволеність життям, оточуючим середовищем, взаєминами в колективі (Бахмутова, 2019; Leon, McNally & Ben-Porath, 1989).

Останнім часом наукові дослідження часто зосереджувалися на соціально-психологічних проблемах експедиційних колективів в умовах відносної групової ізоляції: міжособистісній взаємодії зимівників (Bakhmutova, 2020; Nirwan, 2022; Sandal, Vaernes, R., Bergan et al., 1996); груповому досвіду та групових процесах в ізольованому колективі (Моїсеєнко & Мірошніченко, 2013; Palinkas, 2003; Palmi, 1963; Steel & Suedfeld, 1991), поведінці, комунікації і мотивації (Leon, 1991; Lloyd & Apter, 2006; Mocellin & Suedfeld, 1991).

Нами виявлено, що найбільше наукових досліджень мотивації до ризикованих видів діяльності проведено у сфері екстремальних видів спорту. Значна частина цих досліджень зосереджувалась на питанні: чому люди займаються екстремальними або ризикованими видами спорту? Багатьом людям це часто не зрозуміло (Chrivella & Martinez, 1994). Наприклад, було проведено багато мотиваційних досліджень у спортивній діяльності, яка спрямована на витривалість у альпінізмі та скелелазінні (Bratton, Kinnear & Koroluk, 1979; Burnick & Topic, 2003; Delle-Fave, Bassi & Massimini, 2003; Ewert, 1994;), марафонському бігу, (Bull, 1988; Leedy, 2000; Ogles & Masters, 2003; Weinberg, 1998), веслуванні (Males, Kerr & Gerkovich, 1998); мотивації паралімпійців (Kokun & Shamich, 2016).

Так, Ogles & Masters (2003) намагаються зрозуміти, які саме мотиви спонукають людей брати участь у марафонах, адже це потребує великої кількості напружених тренувань, що значно перевищують рівень, необхідний для підтримки здоров'я, самопочуття, рухової активності та благополуччя. Підготовка до марафону втомлює, може бути нудною, одноманітною, високовартісною, самотньою. Навіть якщо бігун переживе тренувальні випробування в хорошій психологічній і фізичній формі – немає гарантії задовільного виступу в самому марафоні.

Дослідженню мотиваційного компоненту у більш ризикованих видах спорту, таких як серфінг, катання на лижах, скелелазіння та парасейлінг, приділяли увагу Farmer (1992); Kerr (1991); Kerr & Svebak (1989); Slinger & Rudestam (1997); Thatcher, Reeves, Dorling et al. (2003).

Хоча й існують деякі дослідження, які розглядають мотивацію у процесі діяльності (Hudson & Walker, 2002; Males, Kerr & Gerkovich, 1998), проте більшість досліджень екстремальних видів спорту, як правило, зосереджуються на тому, чому люди беруться за виклики такого характеру, а не те, як вони зберігають мотивацію під час них.

Важливе комплексне дослідження, що стосувалося спорту в екстремальних умовах Північного полюсу, було проведене Lloyd & Apter (2006), коли британський полярний дослідник і спортсмен Pen Hadow документував свої мотиваційні стани протягом 64-денного індивідуального лижного переходу без поповнення запасів від Канади до Північного географічного полюса. Він почав одиночний похід 17 березня 2003 року, буксируючи сани вагою 265 фунтів, і прибув 19 травня. 850 годин подорожі дослідник йшов на лижах та пішки по морському льоду, частину шляху проплив у гідрокостюмі – коли зустрічав відкриту воду або занадто тонкий лід. Цей подвиг до цих пір ніхто не повторив. Знадобилося три спроби протягом 15 років, щоб вдало досягти поставленої мети (<http://www.penhadow.com>). Виявлено, що у процесі переходу Pen Hadow використовував широкий спектр мотиваційних станів, а не спирався на один головний мотив. Дослідники Lloyd & Apter (2006) виділили у нього вісім мотиваційних станів:

1. *Досягнення*: «Я усвідомлював, що намагався досягти важливої довгострокової мети. Я хотів відчувати успіх».

2. *Задоволеність*: «Я усвідомлював, що намагався добре провести час, отримавши задоволення від процесу діяльності. Мені хотілося відчувати повноту життя в даний момент».

3. *Відчуття обов'язку*: «Я усвідомлював, що намагався робити те, що повинен робити. Я хотів відчувати, що я виконую свої зобов'язання».

4. *Негативізм (свобода)*: «Я усвідомлював, що намагався відірватися від очікувань або дозволів сторонніх. Я хотів відчувати власне бунтарство».

5. *Майстерність (сила)*: «Я усвідомлював, що хочу відчувати майстерність виконання певного завдання чи ситуації. Мені хотілося відчуття контролю – як особистого, так і через ототожнення з уміннями чи силою інших».

6. *Симпатія (Турбота)*: «Я усвідомлював, що намагаюся налагодити близькі стосунки з оточуючими мене в повсякденному житті людьми. Я хотів відчуття дружби та співчуття».

7. *Індивідуальність*: «Я усвідомлював, що намагався робити незвичайне, щось заради власної вигоди. Я хотів відчувати себе «на ногах» і самореалізованим».

8. *Трансцендентність*: «Я усвідомлював, що намагався допомогти іншим. Мені хотілося відчувати себе частиною чогось, що виходить за межі мене, і зробити внесок у розвиток людських можливостей. Показати на власному прикладі: те, що раніше вважалось неможливим – стає можливим».

Як бачимо, у психології немало досліджень мотивації в екстремальних видах діяльності, але не надано особливої уваги мотивації людей різного віку, що тривалий час працюють в екстремальних умовах навколишнього середовища. Ми протягом десяти років досліджували це питання за допомогою методів інтерв'ювання, тестування та опитування полярників українських антарктичних експедицій (УАЕ) на Українській антарктичній станції (УАС) «Академік Вернадський» з 2011 по 2020 роки. Тому наше дослідження має на меті визначити провідні мотиви людей різних вікових категорій до виконання діяльності, яка вимагає підвищеної психологічної і фізичної витримки, зусиль, наполегливості та рішучості протягом тривалого періоду (одного року), і де невдача може бути катастрофічною – це експедиція на Південний полюс.

Завдання дослідження:

1. На основі теоретичного аналізу визначити та встановити вікову періодизацію учасників річних антарктичних експедицій до УАС «Академік Вернадський».

2. Емпірично дослідити особливості мотиваційної складової готовності до професійної діяльності зимівників українських антарктичних експедицій (УАЕ) у визначених вікових групах.

Методи та організація дослідження. Для проведення дослідження використовувались теоретичні та емпіричні методи.

Зокрема, нами було взято за теоретичну основу методи узагальнення та систематизації основних підходів в сучасній вітчизняній віковій психології, які запропонували Васильєв (2009) та Крутий & Зданевич (2017), згідно яких ми розробили вікову періодизацію, характерну саме для полярників УАЕ.

Емпіричні методи були реалізовані шляхом використання методики Reiss Motivation Profile® (RMP). Це науково розроблений підхід до вивчення мотиваційної сфери особистості через призму ієрархії бажань, яка є рушійною силою будь-якої діяльності (Reiss, 2000). Автор методики – Steven Reiss – спеціаліст в області психіатрії і клінічної психології з Університету Огайо в США, творець нових методів діагностики і наукових досліджень у сферах тривожних розладів, порушень розвитку, внутрішньої мотивації та психології релігії. Він виявив, що немає зовнішньої мотивації, а є лише внутрішня. Тобто людина сама здатна себе спонукати на ту чи іншу дію. Мотиваційний профіль кожної людини є унікальним, як відбитки пальців. Знаючи свій профіль, людина розуміє, що і наскільки її стимулює у житті! На цій основі автором було розроблено «Теорію мотиваційної чутливості» та методику визначення базових мотиваторів RMP®, яка широко використовується в США, Європі і Азії для навчання лідерства та вирішення конфліктів в організаціях і великих концернах, таких як Comcast, Kraft, Chrysler, Siemens та ін.

Reiss (2000) виділив 16 базових мотивів, які впливають на думки, почуття та дії. Вони універсальні, тобто властиві кожній людині. Але люди по-різному їх розставляють, оскільки мають власні пріоритети. Саме це є основою неповторності кожної окремої особистості.

Отже, RMP® є таксономією 16 основних людських потреб:

1. *Влада* – це бажання здійснювати вплив на інших. Задоволення цього бажання створює радість від захоплення собою, тоді як неможливість його задовольнити призводить до відчуття безпомічності. Влада найперше є бажанням бути директивним і керувати іншими.

2. *Незалежність* – це бажання покладатися на себе. Задоволення цього бажання надає радість особистої свободи, тоді як нездатність його задовольнити призводить до відчуття залежності. Незалежність передусім пов'язана з тим, щоб робити щось без допомоги інших людей. Низькі оцінки за цією шкалою говорять про протилежні бажання, пов'язані з радістю від усвідомлення того, що людина може розраховувати на підтримку інших.

3. *Допитливість* – це бажання вчитися. Задоволення цього бажання приводить до відчуття задоволеності та захоплення. Допитливість асоціюється з інтелектуальним стилем життя, з бажанням досліджувати себе і навколишній світ, мандрувати. Людям з розвинутою допитливістю притаманне логічне мислення та істинність їхніх інтелектуальних аргументів.

4. *Прийняття* – це бажання схвалення, необхідність бути належним до певних соціальних спільнот. Задоволення цього бажання надає відчуття гідності, тоді як неможливість його задовольнити – почуття незахищеності.

5. *Порядок* – це бажання все упорядковувати та організовувати. Задоволення цього бажання надає відчуття стабільності. Мотивує людину все ретельно планувати, організовувати, складати розклад. Незадоволення – навпаки: викликає відчуття нестабільності, втрати локусу контролю.

6. *Збереження* – це бажання накопичувати і зберігати. Задоволення цього бажання приносить відчуття готовності до будь-якого перебігу подій, зібраності, зворотне – дає почуття неготовності.

7. *Чесць* – це поняття моральної свідомості, гідності по відношенню до себе та суспільства. Задоволення цього бажання приносить відчуття впевненості, вірності, відданості. Неможливість його задовольнити – викликає відчуття провини і сором. Чесць найбільшою мірою пов'язана з прийняттям суспільного кодексу моралі; трохи менше – з патріотизмом, традиціями, релігією.

8. *Ідеалізм* – постановка в основу діяльності духовну першооснову: світовий розум, ідеї, відчуття тощо. Прагнення до ідеалізму мотивує людину брати участь в громадському житті, звертати увагу на суспільні події, займатися благодійністю.

9. *Соціальні контакти* – це бажання взаємодії з іншими людьми. Задоволення його надає приємність, зворотне – почуття самотності. Соціальні контакти – це передусім бажання соціальної активності. Також цей мотив асоціюється з бажанням мати друзів.

10. *Сім'я* – це бажання взаємодії у шлюбі чи кровних зв'язках, спільного життя зі взаємною моральною відповідальністю і взаємодопомогою, ростити дітей. Задоволення його приносить радість взаємин, батьківської любові. Незадоволення – почуття тривоги. Прагнення до сім'ї мотивує проводити час з дітьми і ставити їхні потреби вище за свої.

11. *Становище у суспільстві (соціальний статус)* – це престижність приналежності до певної соціальної спільноти. Його наявність приносить відчуття власної вагомості, тоді як відсутність його – відчуття власної незахищеності. Насамперед становище у суспільстві стосується місця в суспільстві та багатства, менше – слави, уваги, репутації.

12. *Прагнення змагань* – це бажання перевершити, перемогти когось у чому-небудь, домагаючись кращих ніж у когось, результатів чи показників. Наявність цього бажання свідчить про амбіційність та конкурентоспроможність. Будучи задоволеним, це бажання дає радість перемоги, піднесення. Неможливість його задовольнити – почуття смутку, розчарування, образи, гніву.

13. *Романтичні стосунки* – це стосунки, що супроводжуються почуттями любові, жаги, відданості, турботи та прихильності. Задоволення цього бажання дає відчуття ейфорії,

незадоволення – похоті. Бажання романтичних стосунків тісно пов'язане з відчуттям краси та гармонії.

14. *Насичення* – це бажання задоволення різних аспектів свого життя: духовних, емоційних, соціальних, матеріальних та ін. Першоосновою задоволення цього бажання є вживання їжі, що приводить до відчуття ситості. Зворотне – відчуття голоду.

15. *Фізична активність* – це бажання рухової активності, яке лежить в основі самого життя. Задоволення цього бажання приносить відчуття фізичного і психологічного здоров'я. Незадоволення – відчуття неспокою, дискомфорту, слабкості. Це бажання мотивує людину займатися спортом.

16. *Спокій* – це бажання душевної рівноваги, відсутності хвилювань, тривог, сумнівів, клопотів тощо. Задоволення цього бажання надає відчуття безпеки, а незадоволення – страху. Це бажання мотивує людину турбуватися про себе, уникати страху, болю, відчаю.

Тест RMP® складається зі 128 питань. Результат тесту виявляє ієрархію цінностей респондента, через призму яких сприймається реальність. RMP® – інноваційний та унікальний комплексний психологічний інструмент вивчення мотивації, що відповідає всім п'ятьом науковим критеріям психометричних досліджень: валідності, достовірності, стандартизації, об'єктивності та нормалізації (Reiss, 2000).

Вибірка дослідження. У дослідженні взяли участь полярники, які протягом року працювали на УАС «Академік Вернадський». Протягом 10-ти дослідницьких років: з 2011 по 2020 рр. ми дослідили учасників десяти антарктичних експедицій. Загальна кількість досліджуваних – 71 особа. З них: 69 осіб чоловічої статі та 2 жіночої. Вік досліджуваних – від 22 до 64 років.

Результати дослідження та їх обговорення.

1) **Визначення та встановлення вікової періодизації учасників річних антарктичних експедицій до УАС «Академік Вернадський».**

Нами було відмічено (Bakmutova, 2021; Miroshnychenko & Voznyuk, 2022), що адаптація до суворих умов перебування в Антарктиці певним чином залежить від вікових особливостей учасників зимівлі, адже в експедиції, зазвичай, беруть участь люди різних поколінь. Для дослідження, визначення та встановлення вікових закономірностей у сфері полярної професійної діяльності ми проаналізували дані вітчизняних психологічних розробок останніх років.

Так, Васильєв (2009) пропонує таку вікову періодизацію осіб у дорослому віці: період молодості – від 21 до 28 років, дорослішання – 28-34 років, дорослість – 35-45 років, зрілість – 46-55 років, пізня зрілість – 56-66 років, старіння – 66-78 років і далі – старість.

Крутій & Зданевич (2017) запропонували іншу періодизацію, яка ґрунтується на соціально-психологічному підході. Ця періодизація базується на теорії поколінь, згідно якої сучасні дорослі люди поділяються на вікові групи залежно від років народження:

- 1947-1967 р. н. – покоління «Діти переможців» або «Бєбі-Бумєри», народжені після Другої світової війни (у нашому дослідженні – це зимівники у віці 46-62 років);

- 1968-1987 р. н. – покоління «Х» або «Невідоме покоління» (у нашому дослідженні – це зимівники у віці 35-45 років);

- 1988-2000 р. н. – покоління «У» або «покоління Міленіум» (у нашому дослідженні – це зимівники у віці 22-34 років).

На основі проведеного теоретичного аналізу ми умовно встановили три вікові групи (I – молодша; II – середня і III – старша), характерні для експедиційних колективів, та відповідно розподілили кількість зимівників, які брали участь у річних експедиціях. Отримані результати представлено у таблиці 1.

2) **Емпіричне дослідження особливостей мотиваційної складової зимівників УАЕ за визначеними віковими групами.**

Згідно методики RMP® ми проводили дослідження з українськими полярниками перед експедицією до УАС «Академік Вернадський» на етапі їх підготовки (березень-квітень кожного експедиційного року) до професійної діяльності в Антарктиці.

Таблиця 1

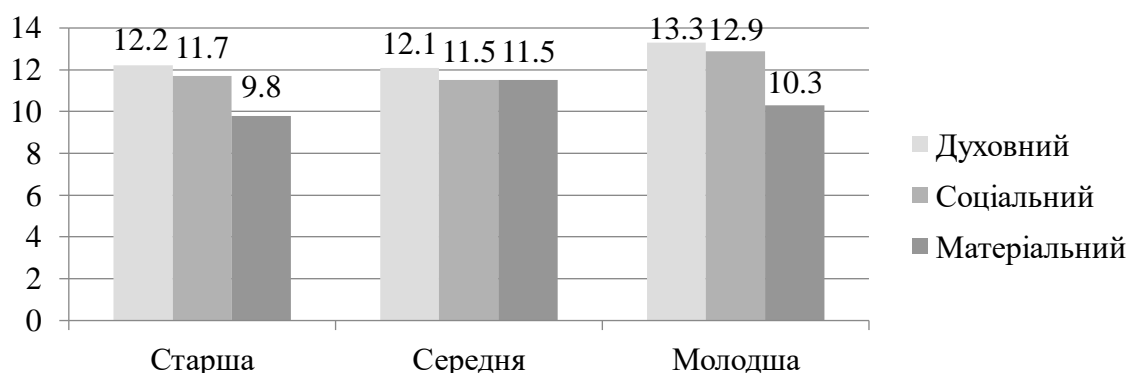
Вікова періодизація учасників річних антарктичних експедицій

Вікові групи	Вікові межі (кількість років)	Кількість осіб, що взяли участь у дослідженні
I – Молодша	22-34	29
II – Середня	35-45	30
III – Старша	46-62	12

За результатами тестування визначалися мотиваційні пріоритети кожного досліджуваного та побудовано індивідуальний профіль з 16-ти мотивацій. Їх знання та розуміння важливе для того, щоб допомогти експедиційній команді сформувавши спільне бачення та допомогти людям знайти сенс професійної діяльності в екстремальних умовах.

Мотивації опитувальника RMP® ми узагальнили та виділили три основні мотиви діяльності в екстремальних умовах Антарктики: *духовний* (незалежність; допитливість; честь; ідеалізм; сімейні цінності), *соціальний* (влада; прийняття; порядок; соціальний контакт; прагнення змагання; становище у суспільстві), *матеріальний* (збереження; спокій; романтичні стосунки; насичення; фізична активність). Отримані дані опрацьовано статистичними методами з визначенням середнього рівня M.

Візуально результати дослідження представлено на діаграмі (рис. 1).

Рис. 1. Рівень основних мотивацій професійної діяльності в екстремальних умовах антарктичної станції за віковими групами

Визначення основних мотивів професійної діяльності в екстремальних умовах антарктичної станції за віковими групами важливе на стадії остаточного відбору до експедиційної команди, оскільки кандидати мають різні мотиви та стилі міжособистісної взаємодії. На жаль, традиційні відбори кандидатів в експедиційну команду часто недостатньо враховують це і, як наслідок, не вдається відібрати команду зі спільними цінностями, оскільки їхні індивідуальні джерела сенсу, їхні конкретні детермінанти мотивації та їхні індивідуальні уподобання залишаються невідомими на цій стадії.

Оцінка рівня виділених нами трьох основних мотивів надає узагальнені кількісні дані, які допомагають зрозуміти основні причини мотивації до тривалої професійної діяльності людей в екстремальних умовах навколишнього середовища і відібрати злагоджену команду різних вікових категорій.

Порівнюючи три профілі зимівників різних вікових груп, що представлені на рис. 1, ми отримали деякі ключові результати щодо формування експедиційних команд з представників різних вікових груп:

- На першому місці для усіх полярників знаходиться *духовний мотив* експедиційної діяльності (незалежність; допитливість; честь; ідеалізм; сімейні та суспільні цінності). Водночас слід відмітити, що найвищий рівень (M=13,3) спостерігається у молодшої групи, а старша і

середня групи мають приблизно рівні показники. Учасники експедиції прагнуть досконалості в усьому, що вони роблять, в усіх аспектах свого життя на антарктичній станції, у тому числі – бути достойним членом антарктичної спільноти. Вони пишаються виконанням своєї роботи за високими стандартами, одночасно зберігаючи прагнення до постійного особистого і колективного вдосконалення.

- *На другому* місці знаходиться *соціальний мотив* – бажання влади, прийняття в суспільстві, прагнення порядку, соціального контакту і змагань. З наших співбесід з зимівниками ми знаємо, що для багатьох з них дуже важливим є бажання довести собі та іншим членам суспільства свою причетність до соціальних подій, власну значущість, відчувати потребу суспільства у собі. Розуміння цінності кожного учасника команди забезпечується колективною підтримкою та конструктивною міжособистісною взаємодією, тому природно, що рівень соціального мотиву у представників молодшої групи – теж найвищий (M=12,9).

- *На третьому* місці знаходиться *матеріальний мотив*: збереження, насичення, власний спокій, романтичні стосунки, фізична активність. Це все стосується задоволення власної матеріальної стабільності, сім'ї, організації. Для представників середньої вікової групи цей мотив розділяє другу позицію з соціальним мотивом (M=11,5). Це пояснюється тим, що у віці 35-45 років людина потребує матеріальної стабільності для забезпечення себе, родини, стабільного функціонування в професійній сфері.

Висновки. Підводячи підсумки нашого теоретичного та емпіричного дослідження, слід відмітити, що мотивація різних людей до діяльності в екстремальних умовах є різноманітною, а іноді суперечливою. Ми запропонували комплексний підхід до вивчення цієї проблематики, провівши діагностику мотиваційної складової українських полярників в екстремальних умовах антарктичних експедицій через призму вікової диференціації. Для цього ми:

1. На основі теоретичного аналізу існуючих вікових періодизацій ми визначили та встановили вікову періодизацію учасників річних антарктичних експедицій до УАС «Академік Вернадський». Всі учасники нашого дослідження були умовно поділені на три вікові групи: молодша (22-34 років), середня (35-45 років) і старша (46-62 років).

2. Визначили особливості мотиваційної складової готовності до професійної діяльності зимівників УАЕ у визначених вікових групах:

- *провідним мотивом* для усіх зимівників УАЕ є *духовний*, який включає незалежність; допитливість; честь; ідеалізм; колективні цінності.

- *на другому* місці знаходиться *соціальний мотив*: бажання влади, прийняття в суспільстві, прагнення порядку, соціального контакту і змагань.

- *на третьому* місці знаходиться *матеріальний мотив*, який стосується задоволення власної матеріальної стабільності, сім'ї, організації.

Перспективи подальших досліджень. Отримані дані свідчать про необхідність розробки психологічних технологій мотивування для прикладного застосування в екстремальних видах діяльності. Одним із напрямків застосування цього дослідження є спортивна психологія та психологія тренування. Спортивні психологи, які працюють з тренерами та спортсменами, можуть включити отримані результати дослідження мотивації для розпізнавання повного спектру мотиваційних станів, усвідомлення і коригування поведінки з метою підвищення ефективності тренувального процесу спортсменів різних вікових категорій. Наприклад, виходячи з результатів нашого дослідження, важливо зосередитись на вихованні передусім духовних мотивів таких як любов та повага до оточуючого середовища (ландшафту, природи, погодних умов) – це може зменшити негативні емоції; привити любов до спорту, а не просто високих досягнень – може нейтралізувати стан приреченості і похмурості. Особливо це може бути корисним протягом тривалих періодів тренувань і під час змагань на витривалість.

Література

1. Бахмутова, Л. М. (2019). Дослідження задоволеності працюю як вагомому чинника ефективної міжособистісної взаємодії в умовах довготривалих полярних експедицій. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 2-3(17), 7–18. <https://doi.org/10.31108/2.2019.3.17.1>
2. Васильєв, Я. В. (2009). *Структура і функції цільового компонента спрямованості особистості*. (Дис. докт. психол. наук), Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, Київ.
3. Крутий, К. Л., & Зданевич, Л. В. (2017). Огляд емпіричних досліджень щодо стратифікації сучасного дошкільного дитинства. *Development and modernization of social sciences: experience of Poland and prospects of Ukraine. Lublin: Izdevnieciba «BaltijaPublishing»*, 2, 56–71.
4. Лук'янцева, Г. В. (2018). Фізіологія людини. Національний університет фізичного виховання і спорту України «Олімпійська література», Київ.
5. Мірошніченко, О. А. (2015). Нейродинамічні та соціально-психологічні особливості адаптації зимівників. *Український антарктичний журнал*, 14, 205–216.
6. Мірошніченко, О. А., Моїсеєнко, Є. В., & Литвинов, В. А. (2015). *Основи психофізіологічних досліджень операторів в екстремальних умовах діяльності*. Житомир: «Рута».
7. Мірошніченко, О. & Гуцуляк, О. (2020). Роль індивідуально-типологічних особливостей в адаптації особистості до екстремальних умов. *The scientific heritage*, 51, 69–72.
8. Моїсеєнко, Є. В., & Мірошніченко, О. А. (2013). *Конфлікти та шляхи їх попередження у працюючих в умовах ізольованої групи*. Житомир: Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка.
9. Моїсеєнко, Є. В., Сухоруков, В. І., Мадяр, С. А., Пишнов, Г. Ю., Маковій М. І., Таршинов І. В., ... Бакуновський О. М. (2006). *Психофізіологічний супровід антарктичних експедицій: методичні рекомендації*. Київ: ДУ НАНЦ.
10. Apter, M. J. (2006 a). *Danger: Our quest to excitement*. Oxford: Oneworld Press.
11. Bakhmutova, L. (2020). Peculiarities of interpersonal relationships of Ukrainian Antarctic expeditions participants. *Mental Health: Global Challenges Journal*, 3(2), 50–55. Retrieved from: <https://www.mhgcj.org/index.php/MHGCJ/article/view/96>
12. Bakhmutova, L. (2021). Main features of expeditioners' personality traits in Antarctic conditions. *Mental Health: Global Challenges Journal*, 4(1). <https://doi.org/10.32437/mhgcj.v4i1.130>
13. Bratton, R. D., Kinnear, G., & Koroluk, G. (1979). Why man climbs mountains. *International Review of Sport Sociology*, 14(2), 23–36.
14. Breivik, G. (1996). Personality, sensation seeking and risk taking among Everest climbers. *International Journal of Sport Psychology*, 27, 308–320.
15. Bull, S. (1988). The psychology of an ultra-distance runner – a case study. *British Journal of Physical Education*, 19(3), 124–126.
16. Burnick, J., & Topic, M. D. (2003). Some socio-demographic characteristics of the Slovenian mountaineers and their motivations for mountaineering. *Kinesiological-Slovenia*, 9(1), 55–65.
17. Chen, N., Wu, Q., Li, H., Zhang, T., & Xu, C. (2016). Different adaptations of Chinese winter-over expeditioners during prolonged Antarctic and sub-Antarctic residence. *International Journal of Biometeorology*, 60: 737–747.
18. Chirivella, E. C., & Martinez, L. M. (1994). The sensation of risk and motivational tendencies in sports: an empirical study. *Personality and Individual Difference*, 16 (5), 777-786.
19. Delle-Fave, A., Bassi, M., & Massimini, F. (2003). Quality of experience and risk perception in high altitude rock climbing. *Journal of Applied Sport Psychology*, 15(1), 82–98.
20. Ewert, A. (1994). Playing the edge: motivation and risk taking in high-altitude wildernesslike environments. *Environment and Behavior*, 26(1), 3–24.
21. Hudson, J., & Walker, N. C. (2002). Motivational state reversals during matchplay golf: An idiographic approach. *The Sport Psychologist*, 16, 200–217.
22. Farmer, R. J. (1992). Surfing: motivations, values and culture. *Journal of Sport Behavior*, 15(4), 241–264.
23. Kerr, J. H. (1991). Arousal seeking in risk sports participants. *Personality and Individual Differences*, 12(6), 379–382.
24. Kerr, J. H., & Svebak, S. (1989). Motivational aspects of preference for and participation in risk sports. *Personality and Individual Differences*, 10, 797–800.
25. Kokun, O., & Bakhmutova, L. (2020). Dynamics of Indicators of Expeditioners' Psychological States During Long Antarctic Stay. *International Journal of Psychology and Psychological Therapy*, 20(1), 5–12. Retrieved from: <https://www.ijpsy.com/volumen20/num1/530.html>
26. Kokun, O., & Bakhmutova, L. (2021). The impact of expeditioners' personality traits on their interpersonal interactions during long-term Antarctic expeditions. *Polish Polar Research*, 42(1), 59–76. Retrieved from: <https://journals.pan.pl/dlibra/publication/136512/edition/119489/content>
27. Kokun, O., & Bakhmutova, L. (2022). Changes in expeditioners' personality measures during 1 year Antarctic expeditions. *Antarctic Science, Cambridge University Press*, 34(2), 137–143. Retrieved from: <https://www.cambridge.org/core/journals/antarctic-science/issue/68D0D428FF332E77FB8B9C18AEEC83AF>
28. Kokun, O. M., & Shamich, O. M. (2016). Psychological characteristics of Paralympic athletes' self-realisation. *Social Welfare. Interdisciplinary Approach*, 6(2), 138–147. DOI:10.21277/sw.v2i6.273

29. Leedy, G. M. (2000). Commitment to distance running: coping mechanism or addiction? *Journal of Sport Behaviour*, 23(3), 255–270.
30. Lloyd, Juliette C., & Apter, Michael J. (2006). Motivation in Extreme Environments: A Case Study of Polar Explorer Pen. *Journal of Human Performance in Extreme Environments*. 9(1). DOI: 10.7771/2327-2937.1043
31. Leon, G. R. (1991). Individual and group process characteristics of polar expedition teams. *Environment and Behaviour*, 23, 723–748.
32. Leon, G. R., List, N., & Magor, G. (2004). Personal experience and team effectiveness during a commemorative trek in the High Arctic. *Environment and Behavior*, 36(3), 386–401.
33. Leon, G. R., McNally, C., & Ben-Porath, Y. S. (1989). Personality characteristics, mood, and coping patterns in a successful North Pole expedition team. *Journal of Research in Personality*, 23, 162–179.
34. Lewandowski M. (2022). Między lodem a mgłą, czyli w siwym Nigdzie. «Vectra», Warszawa.
35. Males, J. R., Kerr, J. H., & Gerkovich, M. M. (1998). Motivational States during canoe slalom competition: a qualitative analysis using reversal theory. *Journal of Applied Sport Psychology*, 10, 185–200.
36. Miroshnychenko, O., & Voznyuk, O. (2022). Dynamics of indicators of adaptation to life in the Antarctica among polar explorers of different age groups. *Science and Education*. 2, 81–89. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2022-2-12>
37. Mocellin, J. S. P., & Suedfeld, P. (1991). Voices from the icediaries of polar explorers. *Environment and Behaviour*, 23(6), 704–722.
38. Nirwan, M. (2022). Human psychophysiology in Antarctica. *Sri Ramachandra J Health Sci*, 2(1), 12–8. DOI: 10.25259/SRJHS_4_2022.
39. Ogles, B. M., & Masters, K. S. (2003). A Typology of marathon runners based on cluster analysis of motivations. *Journal of Sport Behavior*, 26(1), 69–85.
40. Palinkas, L. A. (2003). The psychology of isolated and confined environments: understanding behavior in Antarctica. *American Psychologist*, 58(5), 353–363.
41. Palmai, G. (1963). Psychological observations on an isolated group in Antarctica. *British Journal of Psychiatry*, 131, 651–654.
42. Reiss, S. (2000). *Who Am I? The basic desires that motivate our actions and define our personalities*. New York: Tarcher/Putum.
43. Sandal, G. M., Vaernes, R., Bergan, T., Warncke, M., & Ursin, H. (1996). Psychological reactions during polar expeditions and isolation in hyperbaric chambers. *Aviation, Space and Environmental Medicine*, 67(3), 227–234.
44. Slinger, E., & Rudestan, K. E. (1997). Motivation and Disinhibition in high risk sports: sensation seeking and self-efficacy. *Journal of Research in Personality*, 31, 355–374.
45. Steel, G. D., & Suedfeld, P. (1991). Temporal patterns of affect in an isolated group. *Environment and Behaviour*, 23(6), 749–765.
46. Taylor, A. J. W (1985). The selection of people for work in Polar regions: New Zealand and the Antarctic. *New Zealand Antarctic Record*, 6, 6–39.
47. Thatcher, J., Reeves S., Dorling, D., & Palmer, A. (2003). Motivation, stress and cortisol responses in sky diving. *Perceptual and Motor Skills*, 97(3), 995–1002.
48. Weinberg, G. M. (1998). *Motivation in ultra distance runners: A reversal theory approach to optimal experience*. Ph.D dissertation, the Fielding Institute, California. UMI Number: 9919160.

References

1. Bakhmutova, L. (2019). Doslidzhennya zadovolenosti pratsyuy yak vagonogo chynnyka efektyvnoi mizhosobystisnoi vzayemodii v umovakh dovgotryvalykh polyarnykh ekspedytsii [A study on job satisfaction as a significant factor in effective interpersonal interaction in the conditions of long-term polar expeditions]. *Organizatsiina psykholgia. Ekonomichna psykholgia*, 2-3(17), 7–18. <https://doi.org/10.31108/2.2019.3.17.1> [In Ukrainian]
2. Vasylyev, Ya. (2009). *Struktura i funktsii tsilovogo komponenta spryamovanosti osobystosti [Structure and functions of the target component of personality orientation]*. [Unpublished Doctoral thesis]. G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine. [In Ukrainian]
3. Krutii, K., & Zdanevych, L. (2017). Oglyad empyrychnykh doslidzhen schodo stratyfikatsii suchasnogo doshkilnogo dytynstva [Review of empirical studies on modern preschool childhood stratification]. *Development and modernization of social sciences: experience of Poland and prospects of Ukraine*. BaltijaPublishing, 2, 56–71. [In Ukrainian]
4. Lukyantseva, G. (2018). *Fiziologia lyudyny [Human physiology]*. Olimpiiska literatura. [In Ukrainian]
5. Miroshnychenko, O. (2015). Neirodynamichni ta sotsialno-psykhologichni osoblyvosti adaptatsii zymivnykiv [Neurodynamic and socio-psychological features of adaptation of polar expeditioners]. *Ukrainskyi antarktychnyi zhurnal*, 14, 205–216. [In Ukrainian]
6. Miroshnychenko, O., Moiseenko, Ye., & Lytvynov, V. (2015). *Osnovy psykhoфизиологичных doslidzhen operatoriv v ekstremalnykh umovakh dialnosti [Basics of psychophysiological research of operators in extreme conditions of activity]*. Ruta. [In Ukrainian]
7. Miroshnychenko, O., & Gutsulyak, O. (2020). Rol indyvidualno-typologichnykh osoblyvostei v adaptatsii osobystosti do ekstremalnykh umov [The role of individual and typological features in the adaptation of the individual to extreme conditions]. *The scientific heritage*, 51, 69–72. [In Ukrainian]

8. Moiseenko, Ye., & Miroshnychenko, O. (2013). *Konflikty ta shlyakhy yikh poperedzhennya u pratsyuyuchykh v umovakh izolovanoi grupy [Conflicts and ways of their prevention among isolated-group workers]*. Vydavnytstvo Zhytomyrskogo derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka. [In Ukrainian]
9. Moiseenko, Ye., Sukhorukov, V., Madyar, S., Pyshnov, G., Makovii M., Tarshynov I. V., & Bakunovskyi O. (2006). *Psykhofiziologichniy suprovod antarktychnykh ekspeditsii: metodychni rekomendatsii [Psychophysiological support of Antarctic expeditions: methodological recommendations]*. DU NANTs. [In Ukrainian]
10. Apter, M. J. (2006 a). *Danger: Our quest to excitement*. Oneworld Press.
11. Bakhmutova, L. (2020). Peculiarities of interpersonal relationships of Ukrainian Antarctic expeditions participants. *Mental Health: Global Challenges Journal*, 3(2), 50–55. <https://www.mhgj.org/index.php/MHGJ/article/view/96>
12. Bakhmutova, L. (2021). Main features of polar expeditioners' personality traits in Antarctic conditions. *Mental Health: Global Challenges Journal*, 4(1). <https://doi.org/10.32437/mhgj.v4i1.130>
13. Bratton, R. D., Kinnear, G., & Koroluk, G. (1979). Why man climbs mountains. *International Review of Sport Sociology*, 14(2), 23–36.
14. Breivik, G. (1996). Personality, sensation seeking and risk taking among Everest climbers. *International Journal of Sport Psychology*, 27, 308–320.
15. Bull, S. (1988). The psychology of an ultra-distance runner – a case study. *British Journal of Physical Education*, 19(3), 124–126.
16. Burnick, J., & Topic, M. (2003). Some socio-demographic characteristics of the Slovenian mountaineers and their motivations for mountaineering. *Kinesiological-Slovenia*, 9(1), 55–65.
17. Chen, N., Wu, Q., Li, H., Zhang, T., & Xu, C. (2016). Different adaptations of Chinese winter-over expeditioners during prolonged Antarctic and sub-Antarctic residence. *International Journal of Biometeorology*, 60: 737–747.
18. Chirivella, E., & Martinez, L. (1994). The sensation of risk and motivational tendencies in sports: an empirical study. *Personality and Individual Difference*, 16 (5), 777-786.
19. Delle-Fave, A., Bassi, M., & Massimini, F. (2003). Quality of experience and risk perception in high altitude rock climbing. *Journal of Applied Sport Psychology*, 15(1), 82–98.
20. Ewert, A. (1994). Playing the edge: motivation and risk taking in high-altitude wildernesslike environments. *Environment and Behavior*, 26(1), 3–24.
21. Hudson, J., & Walker, N. C. (2002). Motivational state reversals during matchplay golf: An idiographic approach. *The Sport Psychologist*, 16, 200–217.
22. Farmer, R. J. (1992). Surfing: motivations, values and culture. *Journal of Sport Behavior*, 15(4), 241–264.
23. Kerr, J. H. (1991). Arousal seeking in risk sports participants. *Personality and Individual Differences*, 12(6), 379–382.
24. Kerr, J. H., & Svebak, S. (1989). Motivational aspects of preference for and participation in risk sports. *Personality and Individual Differences*, 10, 797–800.
25. Kokun, O., & Bakhmutova, L. (2020). Dynamics of Indicators of Expeditioners' Psychological States During Long Antarctic Stay. *International Journal of Psychology and Psychological Therapy*, 20(1), 5–12. <https://www.ijpsy.com/volumen20/num1/530.html>
26. Kokun, O., & Bakhmutova, L. (2021). The impact of expeditioners' personality traits on their interpersonal interactions during long-term Antarctic expeditions. *Polish Polar Research*, 42(1), 59–76. <https://journals.pan.pl/dlibra/publication/136512/edition/119489/content>
27. Kokun, O., & Bakhmutova, L. (2022). Changes in expeditioners' personality measures during one-year Antarctic expeditions. *Antarctic Science, Cambridge University Press*, 34(2), 137–143. <https://tinyurl.com/2c69yph7>
28. Kokun, O. M., & Shamich, O. M. (2016). Psychological characteristics of Paralympic athletes' self-realisation. *Social Welfare. Interdisciplinary Approach*, 6(2), 138–147. <https://doi.org/10.21277/sw.v2i6.273>
29. Leedy, G. M. (2000). Commitment to distance running: coping mechanism or addiction? *Journal of Sport Behaviour*, 23(3), 255–270.
30. Lloyd, J. C., & Apter, M. J. (2006). Motivation in Extreme Environments: A Case Study of Polar Explorer Pen. *Journal of Human Performance in Extreme Environments*. 9(1). <https://doi.org/10.7771/2327-2937.1043>
31. Leon, G. R. (1991). Individual and group process characteristics of polar expedition teams. *Environment and Behaviour*, 23, 723–748.
32. Leon, G. R., List, N., & Magor, G. (2004). Personal experience and team effectiveness during a commemorative trek in the High Arctic. *Environment and Behavior*, 36(3), 386–401.
33. Leon, G. R., McNally, C., & Ben-Porath, Y. S. (1989). Personality characteristics, mood, and coping patterns in a successful North Pole expedition team. *Journal of Research in Personality*, 23, 162–179.
34. Lewandowski, M. (2022). Między lodem a mgłą, cyzli w siwym Nigdzie. Vectra.
35. Males, J. R., Kerr, J. H., & Gerkovich, M. M. (1998). Motivational States during canoe slalom competition: a qualitative analysis using reversal theory. *Journal of Applied Sport Psychology*, 10, 185–200.
36. Miroshnychenko, O., & Vozyuk, O. (2022). Dynamics of indicators of adaptation to life in the Antarctica among polar explorers of different age groups. *Science and Education*. 2, 81–89. <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2022-2-12>
37. Mocellin, J. S. P., & Suedfeld, P. (1991). Voices from the icediaries of polar explorers. *Environment and Behaviour*, 23(6), 704–722.
38. Nirwan, M. (2022). Human psychophysiology in Antarctica. *Sri Ramachandra J Health Sci*, 2(1), 12–8. https://doi.org/10.25259/SRJHS_4_2022

39. Ogles, B. M., & Masters, K. S. (2003). A Typology of marathon runners based on cluster analysis of motivations. *Journal of Sport Behavior*, 26(1), 69–85.
40. Palinkas, L. A. (2003). The psychology of isolated and confined environments: understanding behavior in Antarctica. *American Psychologist*, 58(5), 353–363.
41. Palmai, G. (1963). Psychological observations on an isolated group in Antarctica. *British Journal of Psychiatry*, 131, 651–654.
42. Reiss, S. (2000). *Who Am I? The basic desires that motivate our actions and define our personalities*. New York: Tarcher/Putum.
43. Sandal, G. M., Vaernes, R., Bergan, T., Warncke, M., & Ursin, H. (1996). Psychological reactions during polar expeditions and isolation in hyperbaric chambers. *Aviation, Space and Environmental Medicine*, 67(3), 227–234.
44. Slinger, E., & Rudestan, K. E. (1997). Motivation and Disinhibition in high risk sports: sensation seeking and self-efficacy. *Journal of Research in Personality*, 31, 355–374.
45. Steel, G. D., & Suedfeld, P. (1991). Temporal patterns of affect in an isolated group. *Environment and Behaviour*, 23(6), 749–765.
46. Taylor, A. J. W. (1985). The selection of people for work in Polar regions: New Zealand and the Antarctic. *New Zealand Antarctic Record*, 6, 6–39.
47. Thatcher, J., Reeves S., Dorling, D., & Palmer, A. (2003). Motivation, stress and cortisol responses in sky diving. *Perceptual and Motor Skills*, 97(3), 995–1002.
48. Weinberg, G. M. (1998). *Motivation in ultra distance runners: A reversal theory approach to optimal experience*. Ph.D dissertation, the Fielding Institute, California. UMI Number: 9919160.

Відомості про авторів

Бахмутова Лариса Миколаївна, докторка філософії у галузі психології, викладачка Національного університету фізичного виховання і спорту України, м. Київ, Україна; провідна наукова співробітниця лабораторії вікової психофізіології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна.

Bakhmutova, Larisa, PhD, Department of Medical and Biological Disciplines, National University of Physical Education and Sports of Ukraine, Kyiv, Ukraine; leading researcher, Laboratory of age psychophysiology at G. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

E-mail: bakhml@meta.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5119-236X>

Мірошниченко Олена Анатоліївна, кандидатка педагогічних наук, доцентка Житомирського державного університету імені Івана Франка, м. Житомир, Україна.

Miroshnychenko, Olena, PhD, Associate Professor, Ivan Franko Zhytomyr State University, Zhytomyr, Ukraine.

E-mail: perspektiva-z@ukr.net

ORCID ID: 0000-0002-5712-3752

Отримано 1 березня 2023 р.
Рецензовано 16 березня 2023 р.
Прийнято 20 березня 2023 р.

<https://doi.org/10.31108/2.2023.1.28.8>

УДК 378:004.8

**Інесса Візнюк, Анна Долинна,
Сергій Долинний, Ольга Паламарчук**

ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНІЙ СФЕРІ ДІЯЛЬНОСТІ АСПІРАНТІВ

Візнюк Інесса, Долинна Анна, Долинний Сергій, Паламарчук Ольга. Формування інформаційної компетентності в освітньо-професійній сфері діяльності аспірантів.

Вступ. У статті розглянуті технології електронного навчання в контексті здійснення онлайн-навчання на основі відповідного обладнання, програмного забезпечення, педагогічних технологій.

Мета. У процесі дослідження зазначеної вище проблеми обґрунтувати особливості впровадження інноваційного підходу в умовах формування інформаційної компетентності аспірантів у вищій школі.

Методи. Використано авторську анкету оцінювання сформованості інформаційної компетентності в аспірантів; проведено педагогічний експеримент щодо формування інформаційної компетентності аспірантів.

Результати. Використання мережевих технологій, презентацій, мультимедіа-технологій, віртуальної реальності розширюють можливості онлайн-навчання для переважної більшості здобувачів освіти. Показано, що реалізація комплексу методологічного забезпечення є ефективною щодо змін рівня сформованості інформаційної компетентності майбутніх науковців у фаховій підготовці осіб експериментальної групи на завершальному етапі експерименту.

Висновки. Впровадження в навчальний процес сучасних ІКТ відкриває широкі можливості навчання впродовж всієї професійної діяльності щодо підвищення рівня інформаційної компетентності майбутніх науковців.

Ключові слова: інформаційна компетентність, формування, аспіранти, інформаційно-комунікаційні технології, методи педагогічного дослідження, базові компетентності.

Vizniuk, Inessa, Dolylnna, Anna, Dolylnnyi, Serhii, Palamarchuk, Olha. Development of post-graduate students' information competence in educational and professional field.

Introduction. The article examines electronic learning technologies in the context of online learning based on appropriate equipment, software, and teaching technologies.

Aim. To find out the features of an innovative approach to the development of post-graduate students' information competence in institutions of higher learning.

Methods. The author's questionnaire for assessing the development of information competence in post-graduate students was used; a pedagogical experiment was conducted on formation of post-graduate students' information competence.

Results. The use of network technologies, presentations, multimedia technologies, and virtual reality offer new opportunities for online learning of the vast majority of students. A complex of methodological support has been shown to be effective for the development of future scientists' information competence during their university studies, which was the final stage of the experiment.

Conclusions. The introduction of modern ICT into the educational process opens up good opportunities for future scientists' information competence development.

Keywords: information competence, formation, post-graduate students, information and communication technologies, teaching research methods, basic competences.

Вступ. Сучасний розвиток суспільства характеризується інтенсивним застосуванням інформаційних технологій, наслідком чого є підвищення вимог у професійній підготовці фахівців, що сприятиме їх мобільності в межах європейського освітнього простору й відповідає міжнародним стандартам. Одним із напрямів модернізації освіти є її інформатизація як чинник забезпечення методологічного й практичного використання інформаційно-комунікаційних технологій, орієнтованих на досягнення програмних результатів навчання. Підвищення рівня інформаційної компетентності здобувачів освіти третього освітньо-наукового рівня вищої

освіти (аспірантів) відповідає дев'ятому рівню Національної рамки кваліфікацій і сприяє формуванню висококваліфікованих фахівців. Він передбачає здобуття особою теоретичних і практичних знань, умінь, навичок та інших компетентностей щодо продукування нових ідей, вирішування комплексних проблем у сфері професійних та дослідницько-інноваційних інтересів в оволодінні методологією науково-педагогічної діяльності, а також проведення індивідуального наукового дослідження, результатами чого є наукова новизна, теоретичне та практичне значення.

Проблемі формування інформаційної компетентності здобувачів освіти присвячено низку праць вітчизняних і зарубіжних науковців, які висвітлюють розвиток змісту освіти в Україні та в розвинених країнах світу. У цих роботах представлено аналіз досвіду розроблення і впровадження інноваційного підходу щодо реалізації змісту вищої освіти. Автори також презентують аналіз праць вчених у визначенні переліку ключових компетентностей для вищої школи, що сприяють формуванню інформаційної компетентності в аспірантів (Гуревич, Кадемія, Ільницька, Опушко & Плахотнюк, 2021).

Становлення сучасного фахівця в умовах конкурентоспроможності щодо європейських стандартів розкрито в працях науковців (Візнюк, Буглай, Куцак, Поліщук & Киливник, 2021 та ін.), а саме: основні критерії відповідності до вимог фахового професійного стандарту майбутнього науковця, від кваліфікаційних знань та освіти до формування ціннісно-мотиваційних рис щодо забезпечення інформаційної компетентності.

Сучасний аспірант, на підґрунті розкриття цієї проблеми, має відображати загальнопредметну компетентність у сфері інформаційно-комунікаційної, аналітичної та пізнавальної діяльності, що й представлено в дослідженнях науковців (Гуревич, Кадемія, Ільницька, Опушко & Плахотнюк, 2021; О. Спирін, 2009 та ін.).

Нині поки що не існує достатнього відображення в теоретико-практичних дослідженнях інноваційного підходу у розвитку в здобувачів освіти інформаційної компетентності щодо сучасних перспектив модернізації вищої освітньо-професійної сфери діяльності аспірантів. У практиці закладів вищої освіти (ЗВО) домінує освітньо-середовищний підхід у контексті формування інформаційної культури в них із використанням комп'ютерних технологій. Невідомим є рівень сформованості інформаційної компетентності в аспірантів згідно методики підготовки щодо впровадження інноваційного підходу в освітній процес, заснованої на вимогах державних і міжнародних стандартів.

Мета дослідження. У процесі дослідження зазначеної вище проблеми обґрунтувати особливості впровадження інноваційного підходу в умовах формування інформаційної компетенції аспірантів у вищій школі.

Завдання дослідження. Розкрити освітньо-професійну компетентність аспірантів щодо використання інформаційно-комунікативних технологій в умовах ЗВО.

Методи та організація дослідження. Серед методів педагогічного дослідження рівня розвитку інформаційної компетентності в аспірантів використано ті, які відповідають вимогам комплексності: застосовано авторську анкету оцінювання сформованості інформаційної компетентності в аспірантів; представлено результати педагогічного експерименту щодо формування інформаційної компетентності здобувачів освіти в фаховій підготовці ЗВО; використано методи статистичного вимірювання і математичної обробки експериментальних показників, серед яких ранжування, кількісна обробка та якісний їх аналіз за критерієм χ^2 К. Пірсона тощо.

Вибірка дослідження. У рамках інноваційного підходу було проведено на базі Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, в період із 2021 по 2022 рр., дослідно-експериментальну роботу, в якій взяли участь 73 аспіранти і 23 викладачі загально-професійних дисциплін. Вік учасників експерименту 22–35 років. Всі учасники перед початком дослідження проінформовані про умови участі в експерименті і дали згоду на участь. Експеримент проведений за рішенням спеціалізованої вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 7 від 25.03.2021 р.). Етичні права всіх учасників дотримано. Дослідження проводилося в природних

умовах освітнього процесу ЗВО, із забезпеченням загальних умов участі в експерименті: однаковий час і тривалість навчання, однакові вимірjuвальні матеріали, що дозволяють діагностувати рівень сформованості інформаційної компетентності аспірантів до та після експерименту.

Результати дослідження та їх обговорення. Поняття *інформаційної компетентності* як здатності щодо пропозицій її формування в контексті розвитку інформаційної діяльності аспірантів зумовлює потребу визначення їх рівня інформаційної компетентності у галузі психолого-педагогічних досліджень, про що йтиметься у статті.

Згідно Державного стандарту (сукупність вимог, обов'язкових при реалізації основних освітніх навчальних програм (ОНП) вищої професійної освіти освітніми установами, що мають державну акредитацію) забезпечується єдність освітнього простору в Україні та традиційність їх впровадження. Кожен стандарт включає три види вимог (Закон України «Про вищу освіту», 2014): вимоги до структури основних освітніх програм, у тому числі вимоги до співвідношення частин основної освітньої програми та їх обсягу, а також співвідношення обов'язкової частини основної освітньої програми та частини, що формується учасниками освітнього процесу; вимоги до умов реалізації основних освітніх програм, у тому числі кадрових, фінансових, матеріально-технічних та інших умов; вимоги до результатів освоєння основних навчальних програм.

Окрім того, державний стандарт встановлює порядок вступу, прийому і підготовки науково-педагогічних кадрів через аспірантуру (поза аспірантурою) і докторантуру Університету (ЗВО), атестації здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії (кандидата наук) та доктора наук, призначення і моніторингу якості роботи наукових керівників та консультантів, розподілу завдань підготовки здобувачів між структурними підрозділами Університету, а також організації роботи зі здобувачами вищої освіти на третьому (освітньо-науковому) та науковому рівнях вищої освіти в Університеті (Закон України «Про вищу освіту», 2014).

Компетентність як спеціально організаційно-структурований обсяг знань, умінь та навичок, що набувають здобувачі освіти в процесі навчання у ЗВО, дозволяє ідентифікувати, незалежно від контексту проблеми чи ситуації, й прийняти рішення у сфері професійної діяльності. Вона являє собою здатність в усвідомленні того, що особистість готова до реалізації нових ідей і намірів в аспекті набутої системи знань, умінь, навичок та прагнень у вирішенні власних позицій в розвитку ключових (базових) і предметних компетентностей майбутнього фахівця. Володіння здобувачів освіти відповідною компетенцією містить у собі її особистісне ставлення до неї та до предмета діяльності з професійної точки зору; уже усталена особистісна компетентність (сукупність якостей) спеціаліста являє собою мінімально необхідний досвід у діяльній сфері сучасних фахівців (Візнюк, Буглай, Куцак, Поліщук & Киливник, 2021).

Інформаційна компетентність (ІК) – це інтегроване утворення особистості, яке відображає її здатність до інформаційного пошуку відомостей щодо вибору інтерактивних засобів комунікацій й ефективної роботи з ними в усіх їх формах прояву та здатності використовувати останні в освітньо-професійній діяльності та повсякденному житті (Гуревич, Кадемія, Ільніцька, Опушко & Плахотнюк, 2021).

Інформаційна компетентність розглядається нами як сукупність компетенцій, пов'язаних з обробкою інформації в усіх її формах і презентаціях, котрі дозволяють більш ефективно використовувати інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) у різних видах інтерпретації як традиційних друкованих форм, так і комп'ютерні телекомунікації, що дозволяє працювати з інформаційними носіями в повсякденному їх застосуванні та в професійній діяльності (Візнюк, Буглай, Куцак, Поліщук & Киливник, 2021).

Р. Гуревич та ін. (2021), розглядаючи деякі підходи щодо розуміння виокреслених понять, стверджують, що інформаційна компетентність (комп'ютерна грамотність) як «інтелектуально-особистісна складова в забезпеченні інформаційного простору» є структурно-функціональним базисом в її формуванні. Змістовність цього терміну автор розкриває в значенні «інтегрованої здатності людини, що ґрунтується на індивідуальному гуманістичному підході щодо процесів інформатизації суспільства й передбачає інтелектуально-технологічні

вміння і навички інформаційної взаємодії в освоєнні інформаційного простору з використанням нових ІКТ» (Гуревич, Кадемія, Ільніцька, Опушко & Плахотнюк, 2021).

Визначаючи термін «інформаційно-комунікаційно-технологічна компетентність», О. Спірін (2009) зазначає, що це підтверджена здатність особистості використовувати на практиці ІКТ для задоволення власних індивідуальних потреб і розв'язання суспільно-значущих, із розсуду власних компетентностей, зокрема професійних, завдань у певній предметній галузі (Спірін, 2009).

Компетентності, відповідно до інформаційно-комунікаційних технологій, передбачають здатність аспіранта орієнтуватись в інформаційному просторі, використовуючи й оперуючи інформацією за потребами ринку праці. Конкурентоспроможність здобувачів освіти обумовлена технологічною освіченістю особистості, її підготовленістю до життя й активною трудовою діяльністю в умовах високотехнологічної інформаційної сучасності, в основі якої базові компоненти інформаційної компетентності аспірантів (рис. 1), які обумовленні раціональним співіснуванням із техносферою, відповідно до професійного становлення з урахуванням індивідуальних можливостей кожного.

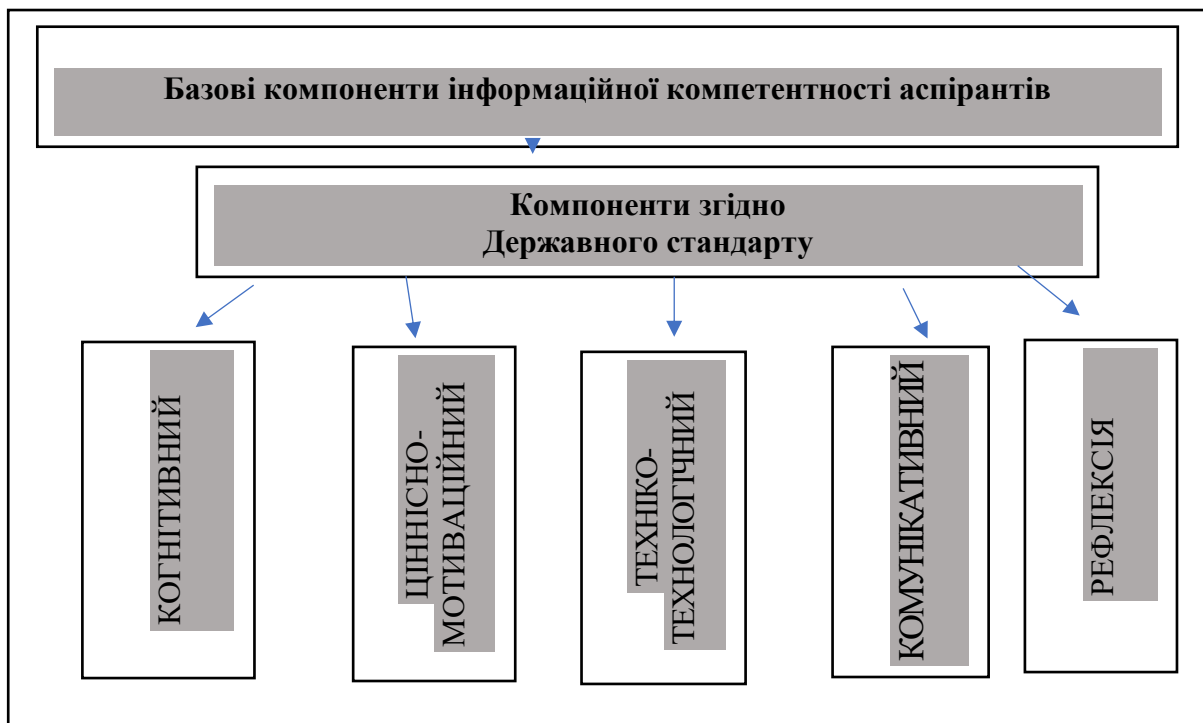

Рис. 1. Структурно-функціональна модель базових компонентів інформаційної компетентності аспірантів

До базових компонентів інформаційної компетентності відносять такі (рис. 1): *когнітивний*, який ґрунтується на процесах переробки інформації шляхом мікрокогнітивних актів (аналіз інформації, що надходить, порівняння, формалізація, узагальнення, прогнозування і використання нової інформації та її співставлення із вже наявними базовими знаннями та вміннями, синтез і розробка варіантів застосування інформації, організація зберігання й її відновлення у довгостроковій пам'яті); *ціннісно-мотиваційний* – орієнтований на створення умов, які сприяють формуванню в аспіранта ціннісних орієнтацій, що впливають на становлення індивіда в професійній діяльності та і в житті в цілому тощо.

Виділяють, переважно, такі спонуки в становленні інформаційної компетентності: ті, які мотивують здобувача освіти на досягнення, застосування інформаційних технологій у професійній діяльності, формування колективної взаємодії в контексті розвитку інформаційної діяльності та використання ІКТ на благо технічного прогресу закладу та загальної успішності здобувачів освіти; *техніко-технологічний* – орієнтований на розуміння принципів роботи з ІКТ, їх можливостей і обмежень, призначених для обробки інформації й автоматизованого пошуку

та класифікації завдань з подальшим вирішенням і вибором певного технічного засобу. Залежно від їх основних характеристик, розуміння суті технологічного підходу в реалізації діяльності та прогнозуванні й створенні можливих технологічних інформаційних потоків, здійснюють відбір комп'ютерних технологій; *комунікативний* – відображає знання, інформативність у використанні мов (діалогічних та оперативних) й інших різновидів знакових систем у технічних засобах комунікації під час передачі інформації від однієї людини до іншої шляхом використання різних форм і комунікацій (вербальних і невербальних); *рефлексія* обумовлена усвідомленням людиною власного рівня професійної саморегуляції особистості, згідно чого життєва функція її самосвідомості виокреслює самоконтроль поведінки та самореалізації в процесі набуття нових знань і, безпосередньо, в формуванні інформаційної компетентності (Візнюк, Буглай, Куцак, Поліщук & Киливник, 2021).

Впровадження інноваційного підходу в освітній процес ЗВО надасть можливість готувати компетентного високопрофесійного фахівця. Такою інноваційною моделлю підготовки фахівців, як свідчить власний досвід, є змішане навчання. Змішане навчання включає (Гуревич, Кадемія, Ільніцька, Опушко & Плахотнюк, 2021):

- аудиторну й позааудиторну самостійну роботу студента з використанням системи управління навчанням LMS – інформаційної системи, що використовується для створення, збирання, збереження, і передавання контенту;
- широкий вибір навчально-методичних матеріалів;
- інтерактивність;
- контроль самостійної роботи студента;
- гнучку систему оцінювання досягнень студентів.

Практична реорганізація моделей змішаного навчання як інструменту вдосконалення сучасної освіти передбачає створення нових педагогічних методик, що базуються на інтеграції традиційних підходів до організації навчального процесу.

Так, вивчаючи тему «Інтерактивні технології навчання», студенти під час виконання Веб-квесту з цієї тематики обговорюють питання інтерактивних технологій кооперативного навчання, наприклад: робота в парах, ротатійних трійках; два-чотири – всі разом; а також групового навчання: «мозковий штурм», навчаючи – вчусь; ситуативного моделювання; дискусійних питань; інформаційно-комунікаційних технологій навчання тощо. Обговорення зазначених вище технологій відбувається на основі конкретних прикладів з фахових дисциплін, з відповідними традиціями до використання цих технологій у навчальному процесі. Аспіранти пропонують своє власне критичне ставлення до розв'язання поставленої проблеми (Гуревич, Кадемія, Ільніцька, Опушко & Плахотнюк, 2021).

Серед технологій змішаного навчання є їх електронне забезпечення (e-learning, m-learning, u-learning, f-learning, SMART-learning, blended-learning), навчання із залученням інтерактивних методик і навчання за технологією тренінгу тощо. Найбільш розповсюдженими в e-learning є (Гуревич, Кадемія, Ільніцька, Опушко & Плахотнюк, 2021):

- змішане навчання (Blended learning);
- прискорене навчання (Rapid learning);
- мобільне навчання (m-learning);
- всепроникаюче навчання (u-learning);
- «перевернуте» навчання (f-learning);
- навчання в соціальних мережах (s-learning).

Аналіз попередніх досліджень свідчить, що електронне навчання стрімко розвивається в усьому світі. Лідерами в галузі розвитку електронного навчання є США, Південна Корея і Західна Європа. У Європейській країнах електронне навчання розвивається за рахунок державних дотацій, а у США вже діє комерційна система (Візнюк, Буглай, Куцак, Поліщук & Киливник, 2021).

Змішане навчання (Blended learning) – це інтеграція традиційного і електронного навчання. Воно може стосуватися всього курсу або окремої теми. Іншими словами, процес навчання буде складатися з безпосереднього вербального спілкування та за допомогою

електронних (online) матеріалів з дисципліни, що вивчається. Змішане навчання використовується для підвищення ефективності навчального процесу, його індивідуалізації, збільшення доступу до освітніх ресурсів, а також підвищення мотивації студентів до навчання. Якість здійснення електронного навчання залежить від якості електронних навчальних матеріалів, засобів навчання, організації і супроводу навчального процесу тощо.

Система *прискореного навчання (Rapid learning)* передбачає розробку навчального контенту, слайд-шоу, презентацій, анімаційних флеш-файлів, що надають можливість побудувати навчальний процес зі швидкою подачею навчального матеріалу та обов'язковим онлайн доступом для студентів і відповідно прискореної подачі навчального матеріалу з можливістю його миттєвого редагування й оновлення інформації. Проблемою є мінімальна інтерактивність матеріалів (Гуревич, Кадемія, Ільніцька, Опушко & Плахотнюк, 2021).

Навчання за допомогою *мобільних додатків (Mobile learning)* використовується в освітньому процесі ЗВО як засіб реалізації таких критеріїв: інтерактивність, мультимедійність, доступність і структурованість. M-learning реалізується за рахунок компактних мобільних пристроїв і технологій (смартфонів, планшетів, MP-3-плеєрів тощо). Матеріали навчального курсу можуть бути надіслані на мобільні пристрої. Навчання стає своєчасним, доступним і персоналізованим. Розвиток бездротових технологій, Інтернету зумовили виникнення технології всепроникаючого навчання (ubiquitous-learning) – технології неперервної освіти з використанням інформаційно- комунікаційних засобів у всіх сферах життя.

Створення середовища *всепроникаючого навчання (u-learning)* дозволяє студентам занурюватися в процес навчання та має певні проблеми (Гуревич, Кадемія, Ільніцька, Опушко & Плахотнюк, 2021):

- необхідність безкоштовного Wi-Fi, створення відповідних зон;
- певні технічні проблеми;
- створення відповідного програмно-методичного забезпечення.

Розвиток і впровадження u-learning багато в чому залежить від рівня розвитку відповідної техніки і технологій, вписування її в традиційну систему навчання.

«Перевернуте» навчання (Flipped-learning) – це форма активного навчання, яка дозволяє «перевернути» звичний процес навчання таким чином, в якому типове подання лекції перетворюється в її обговорення, під час якого здійснюється обговорення проєктів, дискусії, виконання практичних завдань тощо. При використанні «перевернутого» навчання спостерігається зростання активності студентів, кількості обговорень, розвиток співробітництва тощо. Важливим є можливість персоналізувати навчання для конкретних студентів, підвищити ефективність навчання та більш точно оцінити кожного студента (Візнюк, Буглай, Куцак, Поліщук & Киливник, 2021).

Під час занять викладач виступає т'ютером, заохочуючи здобувачів освіти на самостійні дослідження й спільну роботу. Технологія «перевернутого» навчання змінює підхід до самого навчального процесу, роблячи його активним, а це, зі свого боку, спонукає продуктивно використовувати час на навчання, підвищувати якість навчального процесу.

Інтенсивне використання глобальних мереж у навчальному процесі привело до створення нової *технології онлайн-навчання Smart Virtual Classroom* (відкритий цифровий/віртуальний клас), в якому є обов'язковим використання інтерактивної дошки, підключення її до мережі (Спирін, 2009).

Наведена технологія сприятиме здійсненню навчання аспірантів на дистанційній основі, що допомагає ефективному використанню віртуального простору на етапі експерименту. Для впровадження SMART-технологій в освітній процес ЗВО навчальний заклад використовує такі технічні засоби: планшети, смартфони, Smart TV, документ камери, Smart-проектор, Smart панель, Smart стіл та ін.

Отже, інноваційний підхід сприятиме розвитку інформаційного забезпечення серед усіх ланок інформатизації освіти. Стрімкий розвиток комп'ютерних технологій на основі веб-платформи супроводжувався появою величезної кількості різноманітних веб-сервісів, що мають значні педагогічні можливості для розвитку пізнавальних інтересів аспірантів і формування у

них базових компетентностей майбутньої наукової діяльності.

В аспекті цього підходу було проведено в період із 2021 по 2022 рр. на базі Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського дослідно-експериментальну роботу. Аналіз показників, здобутих у період експериментального зрізу психолого-педагогічного експерименту, дозволяє з достатньою упевненістю зафіксувати переважання низького і середнього рівнів сформованості *інформаційної компетентності здобувачів освіти* (рис. 2).

Контрольні групи (К-1 і К-2) склали учасники освітнього процесу Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Експериментальні групи (Е-1, Е-2, Е-3) склали аспіранти відділу аспірантури та докторантури цього ж освітнього закладу, в розрахунку з різницею за профілем викладання дисциплін (професійний, психологічний та педагогічний курси забезпечення).

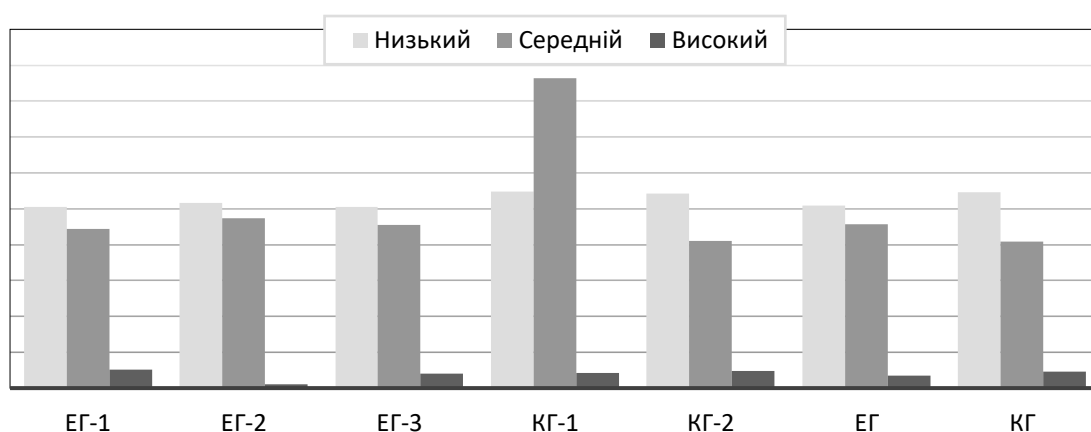
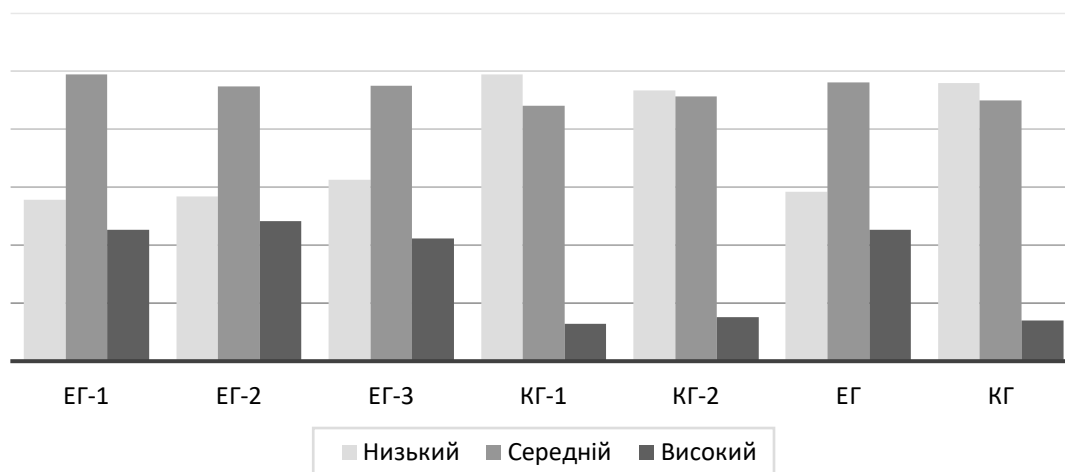

Рис. 2. Оцінювання рівнів сформованості інформаційної компетентності аспірантів до експерименту

Критерій χ^2 Пірсона, за рівнем значущості 0,01, підтвердив, що між групами респондентів відсутні статистично значні відмінності у сформованості початкового рівня *інформаційної компетентності аспірантів* у фаховій підготовці, з розрахунку на те, що обчислені значення $\chi_{емпір}^2$ нижче критичних $\chi_{емпір}^2 < \chi_{крит.}^2$, що й характеризує однорідність КГ і ЕГ осіб на етапі експерименту.

Діагностику рівня сформованості *інформаційної компетентності аспірантів* на завершальному етапі психолого-педагогічного експерименту було здійснено восени 2021 р. із застосуванням зазначеного вище методологічного інструментарію. В експериментальних групах респондентів відмічено, що в середньому аспіранти на 22 % мають більш високий рівень сформованості *інформаційної компетентності* і також збільшено відсоток тих, хто має її підвищений рівень на 23 %. Отже, середній рівень сформованості *інформаційної компетентності аспірантів* внаслідок їх підвищення із низького рівня на середній та з середнього на високий, помітно зріс, що видно на рисунку 3.

Критерій χ^2 Пірсона, як видно на рисунку 3, відповідно щодо рівня значущості 0,01, підтвердив, що між обома дослідними групами (КГ і ЕГ) є статистично значущі відмінності в сформованості значень рівня *інформаційної компетентності аспірантів* фахової підготовки (заперечено наявність «нульової гіпотези» Но й доведено значущість зв'язку між групами респондентів), оскільки всі розрахунки $\chi_{емпір}^2$ вищі критичних $\chi_{емпір}^2 > \chi_{крит.}^2$, що зумовлює прийняття альтернативної гіпотези H_0 і висновок про те, що реалізація комплексу методологічного забезпечення є не випадковим явищем щодо змін рівня *сформованості інформаційної компетентності майбутніх науковців* у фаховій підготовці осіб ЕГ на завершальному етапі експерименту.

Рис. 3. Оцінювання рівнів інформаційної компетентності аспірантів на завершальному етапі педагогічного експерименту

Висновки. Отже, методичне забезпечення підготовки впровадження інноваційного підходу в освітній процес ЗВО, обумовлене вимогами Державного стандарту в професійній діяльності аспірантів, сприяє високій сформованості інформаційної компетентності в майбутніх науковців, а також цілісності, відкритості, адекватності, перспективності розробленої методичної системи й міждисциплінарній інтегрованості змісту освіти в ній (модульності, гуманістичній спрямованості, поетапності формування інформаційної компетентності аспірантів, безперервності та діалогічності). Саме тому вважаємо таку підготовку майбутніх науковців у класичному університеті ефективною та змістовною (наявність статистично значущої кореляції поміж показниками).

Безпосередньо до інформаційних компетенцій варто віднести й методичне забезпечення, що охоплює базові знання, уміння і навички (компетентності та результати навчання, планування і проведення комплексу занять, налагодження й реалізація міжпредметних зв'язків із дисциплін інформаційно-педагогічних циклів тощо). Усі ці компетенції і формують професійну компетентність майбутнього науковця.

Перспективи подальших досліджень. До подальших досліджень цієї проблеми відносимо впровадження в освітній процес імітаційних технологій, комп'ютерного моделювання, елементів геоінформаційних систем і мобільних, кластерних технологій, здійснення порівняльного аналізу наявних зарубіжних і вітчизняних технологій підготовки аспірантів.

Література

1. Візнюк, І.М., Буглай, Н.М., Куцак, Л.В., Поліщук, А.С., & Киливник, В.В. (2021). Використання штучного інтелекту в освіті. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми* : збірник наукових праць, 59, 14-22.
2. Гуревич, Р.С., Кадемія, М.Ю., Ільницька, Т.С., Опушко, Н.Р., & Плахотнюк, Г.М. (2021). Роль цифрових технологій навчання в епоху цивілізаційних змін. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*, 62, 28-38.
3. Закон України «Про вищу освіту» (2014). *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 37-38, 2004. Відновлено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>
4. Спірін, О.М. (2009). Інформаційно-комунікаційні та інформатичні компетентності як компоненти системи професійно-спеціалізованих компетентностей вчителя інформатики. *Інформаційні технології і засоби навчання*, 5(13). Відновлено з <http://www.ime.edu-ua.net/em.html>

References

1. Viznyuk, I. M., Buglai, N. M., Kutsak, L. V., Polischuk, A. S., & Kylyvnyk, V. V. (2021). Vykorystannya sztuchnogo intelektu v osviti [Use of artificial intelligence in education]. *Suchasni informatsiini tekhnologii ta innovatsiini metodyky navchannya u pidgotovtsi fakhivtsiv: metodologia, teoria, dosvid, problemy : zbirnyk naukovykh prats*, 59, 14-22. [In Ukrainian]
2. Gurevych, R. S., Kademina, M. Yu., Ilitska, T. S., Opushko, N. R., & Plakhotnyuk, G. M. (2021). Rol tsyfrovyykh tekhnologii navchannya v epokhu tsyvilizatsiinykh zmin [The role of digital learning technologies in the era of civilizational changes]. *Suchasni informatsiini tekhnologii ta innovatsiini metodyky navchannya v pidgotovtsi fakhivtsiv: metodologia, teoria, dosvid, problemy*, 62, 28-38. [In Ukrainian]
3. Zakon Ukrainy «Pro vyschu osvitu» [The Law of Ukraine «On Higher Education»] (2014). *Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR) [Verkhovna Rada News (VVR)]*, 37-38. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> [In Ukrainian]
4. Spirin, O. M. (2009). Informatsiino-komunikatsiini ta informatychni kompetentnosti yak komponenty systemy profesiino-spetsializovanykh kompetentnostei vchytelya informatyky [Information and communication competences as components of the system of professional and special competences of an informatics teacher]. *Informatsiini tekhnologii i zasoby navchannya*, 5(13). <http://www.ime.edu-ua.net/em.html> [In Ukrainian]

Відомості про авторів

Візнюк Інесса Миколаївна, докторка психологічних наук, доцентка, професорка кафедри психології та соціальної роботи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця, Україна.

Vizniuk, Inessa, Doctor of psychological sciences, Professor, Department of Psychology and Social Work, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, Vinnytsia, Ukraine.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6538-7742>

E-mail: innavisnjuk@gmail.com

Долинна Анна Сергіївна, кандидатка історичних наук, старша викладачка кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця, Україна.

Dolynna, Anna, PhD (History), Senior lecturer, Department of World history, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, Vinnytsia, Ukraine.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0559-1087>

E-mail: anna_polishchukpas@ukr.net

Долинний Сергій Сергійович, доктор філософії (PhD), асистент кафедри психології та соціальної роботи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця, Україна.

Dolynnyi, Serhii, PhD, Assistant, Department of Psychology and Social Work, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, Vinnytsia, Ukraine.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3555-5818>

E-mail: dolynnyis@gmail.com

Паламарчук Ольга Миколаївна, докторка психологічних наук, професорка, завідувачка кафедри психології та соціальної роботи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця, Україна.

Palamarchuk, Olha, Doctor of psychological sciences, Professor, Head, Department of Psychology and Social Work, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, Vinnytsia, Ukraine.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4196-088X>

E-mail: olgapalamarcuk42@gmail.com

Отримано 16 січня 2023 р.
Рецензовано 6 лютого 2023 р.
Прийнято 13 лютого 2023 р.

<https://doi.org/10.31108/2.2023.1.28.9>

УДК 159.9:316.6:316.4

Наталія Довгань

ТЕХНОЛОГІЯ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ГРОМАДЯН ДО КОНСТРУКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЯХ

Довгань Наталія. *Технологія розвитку психологічної готовності громадян до конструктивної поведінки у надзвичайних ситуаціях.*

Вступ. У стресових умовах психічне (не) благополуччя людини вибудовується відповідно до суб'єктивного оцінювання стресорів, сприйняття ситуації, дій.

Мета. Висвітлити зміст та основні етапи технології розвитку психологічної готовності громадян до конструктивної поведінки у надзвичайних ситуаціях.

Методи. Для досягнення мети використано теоретичні методи аналізу, синтезу, узагальнення; систематизовано інтерактивні техніки подолання стресу й попередження дестабілізації психосоціального благополуччя.

Результати. Розроблено технологію розвитку психологічної готовності громадян до конструктивної поведінки у надзвичайних ситуаціях, яка включає три етапи реалізації: «Превентивний вплив», «Інокуляційний вплив», «Постфактум вплив». Передбачається, що технологія конструюється в процесі її реалізації психологом у відповідності до поставленої мети – формування психологічної готовності; зміст психологічного впливу, перелік прийомів, що використовуються у роботі, комплекс різнопланових процедур оформлюється згідно до актуальних запитів. Підкреслено, що запропонована психологічна інтервенція може реалізовуватися в індивідуальній і груповій роботі як у профілактичних цілях попередження дистресу, так і у наданні психологічної допомоги особам, що знаходяться у стресовому стані. Аргументовано, що в індивідуальній роботі психологічна тактика допомоги вибудовується відповідно до стану клієнта й результативності втручань, у групі – згідно отриманих діагностичних результатів (враховуються виявлені диспозиційні показники та актуальні контекстуальні проблеми).

Висновки. У надзвичайних ситуаціях люди, чутливі до зовнішнього впливу, наражаються на підвищений ризик погіршення психічного і фізичного здоров'я, тому потребують психологічної підготовки до переживання важких часів.

Ключові слова: надзвичайні ситуації, технологія розвитку психологічної готовності, конструктивна поведінка, щеплення стресу.

Dovgan, Nataliia. *A technology of developing individuals' psychological readiness for constructive behavior in emergency situations.*

Introduction. In stressful conditions, a person's mental (un)well-being is built according to their subjective assessment of stressors, perception of the situation, and actions.

Aim. To highlight the content and main stages of the technology of development of individuals' psychological readiness for constructive behavior in emergency situations.

Methods. Theoretical methods of analysis, synthesis, and generalization; systematized interactive techniques for overcoming stress and preventing destabilization of psychosocial well-being.

Results. A technology for developing individuals' psychological readiness for constructive behavior in emergency situations has been developed, which includes three stages of implementation: "Preventive impact", "Inoculation impact", and "Post factum impact". The technology is designed in the process of its implementation by a psychologist in accordance with the set goal, i.e. the formation of psychological readiness. The content of the psychological impact, the list of techniques used, and a complex of multi-faceted procedures are chosen according to clients' requests. The proposed psychological intervention can be used in individual and group work both for preventing distress and providing psychological help to individuals under stress. In individual work, the psychological tactics of help are built according to the client's condition and the intervention effectiveness, while in group work according to the received diagnostic results including the client's dispositional indicators and actual contextual problems.

Conclusions. In emergency situations, people who are sensitive to external influences are subject to high mental and physical risks, therefore they need special psychological training to face difficult times.

Key words: emergency situations, psychological readiness development technology, constructive behavior, stress inoculation.

Вступ. У стресових умовах стан психічного (не) благополуччя людини вибудовується відповідно до суб'єктивного сприйняття нею ситуації, оцінювання загроз / наслідків / результатів, стратегії дії, усвідомлення стресорів. Водночас умовне «щеплення стресу» – досвід переживання (у помірній формі) короточасних і нетривалих складних життєвих ситуацій – й утворення «імунітету» до руйнівних впливів (1) розвиває майстерність подолання психофізичного навантаження; (2) попереджає виникнення тяжких психофізичних реакцій; (3) активізує механізми відновлення й захисту від стресорів, (4) підвищує довіру до опрацьованого копінг-репертуару виходу із дистресу (Lazarus & Folkman, 1986; Meichenbaum, 2008; Calabrese & Baldwin, 2002).

У світовій практиці щеплення стресу (Stress Inoculation Therapy – SIT) використовується для розвитку готовності до переживання складних подій та збільшення життєстійкості (Mental Help.net). У процесі інокуляції (лат. inoculatio – щеплення) змінюється трактування пережитої ситуації та смисл пережитого; вибудовуються нові «власні історії», в яких враховується травматичний досвід, змінюється позиція «жертви» на роль «того, хто живе і є успішним» та демонструє конструктивну поведінку у разі потрапляння у стресове середовище. У практичному використанні загальна схема SIT змістовно адаптується до потреб клієнта чи цільової групи, контекстуальних обставин та актуальних задач. Так, наприклад, у соціально-психологічній роботі стрес-інокуляційна терапія (далі SIT) використовується як засіб зміни ставлення людини до стрес-факторів; у когнітивній терапії SIT вбачається додатковим інструментом допомоги, який дозволяє конкретизувати попереджувальні знаки або тригери стресу, формувати *навички самоконтролю*, корегувати стресові стани. Звернемо увагу, що робота методами SIT не має часових обмежень. Так, для підготовки до травмуючої процедури, хірургічного втручання SIT займає 20 хвилин; у випадку лікування ПТСР зустрічі із постраждалими відбуваються один раз на тиждень протягом багатьох місяців, із їх поновленням через певний термін, за необхідністю (Meichenbaum, 2001; Lazarus & Folkman, 1984; Brewin & Holmes, 2003; Ehlers Clark, 2000; Harvey, 2000; McAdams & Reynolds & Lewis, 2001; Smucker & Grunet & Weis, 2003; Meichenbaum, 2007 b).

Відтак, враховуючи науково підтверджену ефективність практик подолання стресу шляхом щеплення й результати емпіричних досліджень, проведених співробітниками лабораторії психології політико-правових відносин ІСПП НАПН України, розгортання психологічної технології готовності до надзвичайних ситуацій було визначено за доцільне здійснювати в інокуляційному форматі.

Мета дослідження: висвітлити зміст та основні етапи технології розвитку психологічної готовності громадян до конструктивної поведінки у надзвичайних ситуаціях.

Завдання дослідження:

1. Представити загальну структуру психологічної технології розвитку готовності громадян до конструктивної поведінки в надзвичайних ситуаціях.

2. Описати зміст етапів інокуляційної форми психологічного втручання.

Методи та організація дослідження. Для досягнення мети використано теоретичні методи аналізу, синтезу, узагальнення; систематизовано інтерактивні техніки подолання стресу й попередження дестабілізації психосоціального благополуччя.

Вибірка дослідження. Опрацювання розробленої психологічної технології подолання стресу реалізується у межах експерименту всеукраїнського рівня щодо розробки системи підвищення психологічної готовності учасників освітнього процесу до дій у разі загрози, виникнення і подолання наслідків надзвичайної ситуації, який розпочався у 2019 році й закінчується, за планом, у 2024 році. З метою мінімізації негативних психологічних наслідків надзвичайних ситуацій на територіях окремих громад Полтавської області (ковід-19, війна) використовувалася розроблена психологічна технологія з вибіркою загальною чисельністю 17 осіб, з них жінки складають 70%, чоловіки – 30%.

Результати дослідження та їх обговорення. Психологічна технологія подолання стресу представляється сукупністю прийомів і способів попередження дестабілізації життя й руйнації психосоціального благополуччя населення, передбачає придбання клієнтами необхідних для самозбереження у складних умовах знань та навичок.

Психологічна технологія розвитку готовності громадян до конструктивної поведінки в надзвичайних ситуаціях (далі – психологічна технологія готовності) є теоретично і практично обґрунтованою системою дій, які забезпечують поетапну зміну способів реагування на стресори за допомогою збагачення знань і операціоналізації навичок подолання стресу. Технологія, що пропонується, конструюється у процесі її реалізації психологом у відповідності до поставленої мети – формування психологічної готовності. Засобами досягнення мети вважаються дії психолога і клієнта/групи, що забезпечують необхідний ефект: аналіз соціального і природного контексту життя, артикуляції бажаного результату, конкретизації ходу роботи. Звернемо увагу, що зміст психологічного впливу, перелік прийомів, що використовуються у роботі, комплекс різнопланових процедур оформлюються згідно до актуальних запитів.

Щодо оцінювання дієвості технології, то зазначимо, що про її *результативність* свідчить відповідність одержаного ефекту очікуванням клієнта (для чого може використовуватися кількісна шкала, яка пропонується заздалегідь); про ефективність дії технології можна говорити, якщо підбір процедур є конгруентним умовам життя, стану, реакціям, які констатуються у клієнта. В оцінюванні ефективності технології можна використовувати такі опорні показники успішності: (1) досягнення мети, (2) вирішення поставлених завдань, (3) підбір психологічних процедур конгруентно існуючим проблемам (чи тим, виникнення яких необхідно попередити), (4) позитивна оцінка результатів клієнтом і його бажання продовжувати взаємодію.

В якості основи технології використовувалася SIT (D. Meichenbaum), адаптована згідно завдань інокуляційної форми психологічного втручання: зниження ризиків розгортання психічного і фізичного неблагополуччя громадян у стресі та розвитку готовності до конструктивної поведінки у надзвичайних ситуаціях. Враховувалося, що розширення SIT діагностичними й постстресовими процедурами психологічного впливу не вирішує загальну проблему збереження здоров'я, але набуті клієнтами навички опанування життєвих ускладнень можуть стати їм у пригоді у переосмислюванні власних історій і змісту пережитих стресорів.

Наголосимо, що запропонована психологічна інтервенція може реалізовуватися в індивідуальній і груповій роботі як у профілактичних цілях попередження дистресу надзвичайної ситуації, так і у контексті надання психологічної допомоги особам, що знаходяться у стресовому стані. До того ж в *індивідуальній роботі* психологічна тактика допомоги вибудовується відповідно до стану клієнта й результативності втручання, у *групі* – згідно отриманих діагностичних результатів (враховуються виявлені диспозиційні показники та актуальні контекстуальні проблеми). Щодо часу та змісту психологічної роботи, зазначимо, що зустрічі плануються згідно із завданнями етапів технології (наприклад: по півтори години двічі на тиждень). У разі виявлення у членів групи проблем, які потребують більш детального опрацювання, робота продовжується в індивідуальній формі.

Побудована в інокуляційному форматі технологія має такі *три етапи* реалізації: превентивного впливу, інокуляційного впливу, постфактум впливу (див. таб.1).

Етап превентивного впливу представляє собою комплексний діагностичний процес, спрямований на вивчення психофізичних й поведінкових показників, тривожності й індивідуальної реактивності людини на стресори.

Превентивні дії першого етапу технології поділяються на три типи:

– *первинна превенція* – виявлення диспозиційних показників (копінг-стиль, тип поведінки тощо), що свідчать про те, що людина реагує на стресор сильніше ніж інші; у складних умовах має місце ризик значного погіршення стану здоров'я й розгортання психічного неблагополуччя. Для діагностування стану людини, критичних для неї меж напруження й виснаження, особливостей її стресо- й життєстійкості рекомендується використовувати такий діагностичний інструментарій: Опитувальник М. Friedman «Тип поведінки А», Опитувальник J. Denollet «DS14», Опитувальник J. H. Eysenck «Тип С» тощо (Eysenck, 1991; Friedman & Ghandour, 1993; Friedman, 1996; Denollet, 2005);

– *вторинна превенція* – виявлення негативних змін у стані людини з метою попередження їх подальшого розвитку. Рекомендовано використовувати індикатори станів фізичного та психічного здоров'я, представлені у МКБ-11 (ICD-11): Mood disorders, 06 Mental, behavioural or neurodevelopmental disorders – Розлади настрою, 06 Розлади психіки,

поведінки або нервового розвитку) (ICD-11 for Mortality and Morbidity Statistics, Version: 02/2022);

– *третинна превенція* – включає (1) побудування (психологом) стрес-профілю людини, який буде використовуватися на етапі інокуляційного впливу у роботі щодо формування і збереження психофізичних ресурсів; (2) надання пропозиції суб'єкту ведення ситуативного щоденника, в якому фіксуватимуться тривожні, стресові ситуації, їх оцінювання (від тривожної, що викликає дискомфорт, до надзвичайної, що несе загрозу благополуччю людини); стресор/страх/побоювання, що дестабілізує психофізичний стан організму; існуючі у ситуації очікування / загрози / ризику; відчуття, якими супроводжується вплив стресору; термін реакції на стресор; вплив стресору на стосунки з оточуючими; використані способи / засоби опанування стресором й те, що відбулося в реальності. Опрацьовується інформація, що відображає стресовий досвід.

Таблиця 1

Етапи технології розвитку психологічної готовності громадян до конструктивної поведінки в надзвичайних ситуаціях

Етапи	Назва етапу технології		
Перший етап	Превентивний вплив		
	Первинна превенція	Вторинна превенція	Третинна превенція
Другий етап	Інокуляційний вплив		
	Фаза концептуалізації та психоосвіти	Фаза набуття та відпрацювання навичок	Фаза застосування навичок, профілактика рецидивів і подальше лікування
Третій етап	Постфактум вплив		

На етапі інокуляційного впливу чутливі до стресу особи отримують «щеплення стресу» – навчаються психологічним прийомам подолання стресорів. Інокуляційний вплив здійснюється на основі моделі терапії щеплення (SIT) Donald Meichenbaum (Дональд Мейхенбаум) шляхом поступового проходження психокорекційних фаз: (1) концептуалізація та психоосвіта (Conceptualization and Psychoeducation); (2) набуття та відпрацювання навичок (Skills Acquisition and Rehearsal); (3) застосування, профілактика рецидивів і подальше лікування (Application, Relapse Prevention and Follow-through). Зазначимо, що для досягнення мети технології готовності запропоновану Meichenbaum, D. структуру й послідовність інокуляційного впливу було збережено, до того ж інструментальну змістовність психологічної роботи було розширено (Meichenbaum & Deffenbacher, 1988; Meichenbaum, 2001; Meichenbaum 2005; Meichenbaum, 2007 a; Meichenbaum, 2007 b).

Фаза I. «Концептуалізація та психоосвіта».

Мета: концептуалізувати актуальні психофізичні проблеми суб'єкта і побудувати шляхи їх вирішення.

Завдання:

1. Побудувати зв'язок між психологом і суб'єктом допомоги (за необхідністю вибудовуються контакти із близьким оточенням суб'єкта).
2. Конкретизувати міру вираженості психологічних проблем суб'єкта.
3. Артикулювати альтернативні бачення змісту стресових ситуацій й існуючі ресурси опанування.

Отже, на фазі I встановлюється зв'язок між психологом і суб'єктом допомоги – конкретно людиною або групою осіб, з якими проводиться психологічна робота. Бесіда ведеться в індуктивній манері, згідно якої суб'єкт є експертом в оцінюванні ситуації, трактуванні причин свого реагування на стресори, описі психо-фізичного стану. Зазначимо, що індуктивна манера використовується у психологічній взаємодії для конкретизації розуміння клієнтом власної проблеми: власні «історії», судження суб'єкту результату висновками, які з часом можуть змінюватися за змістом або спростовуватися за наявності

додаткових фактів. У дискусивній формі уточнюються травмуючі події, реакції організму, роз'яснюється природа стресу, розглядаються альтернативні бачення змісту стресових ситуацій й ресурси опанування.

В результаті (ре) концептуалізації проблеми *на фазі I*:

– суб'єкт конкретизує власні реакції на стресори – це допомагає контролювати фізичну та емоційну напругу, сприяє підсиленню його самоконтролю й попереджує протидію альтернативним стратегіям, що обговорюються;

– суб'єкт конкретизує параметри, що опосередковують реакції на стресори (думки, поведінка тощо), дієві способи подолання тривоги – дані беруться за основу у формуванні стратегії опанування на наступних етапах;

– суб'єкт залучається до планування власного майбутнього – це знижує супротив *інокуляційному* впливу і підвищує імовірність досягнення *ефективного результату*;

– суб'єкт із психологом опрацьовує проблемні питання (тривожності, мимовільного реагування на стресори тощо), намагається проаналізувати власні реакції, змінити сприймання стрес-факторів з таких, що є руйнівними, на тих, що можуть контролюватися й вирішуватися.

Фаза II. «Набуття та відпрацювання навичок».

Мета: набуття суб'єктом упевненості, що він самостійно може знайти засоби і використовувати навички подолання стресорів та зменшення тривоги. Наголосимо, що на фазі II кількість підходів до утворення засобів і опрацювання навичок є відповідною кількості піднятих суб'єктом проблемних питань, успішності їх опрацювання й отримання зворотного зв'язку.

Завдання:

1. Розширити репертуар паліативних та інструментальних навичок подолання стресорів та зменшення тривоги.

2. Опрацювати набуті навички подолання стресорів та зменшення тривоги.

На *другій фазі інокуляційного впливу* робота спрямовується на розширення репертуару прийомів самоконтролю, зменшення емоційної напруги та підтримання рівноваги. Фокусується увага на регуляції почуттів і дій, менталізації (розуміння психічних станів, намірів та афектів власних і чужих), когнітивному рефреймінгу (терапевтична техніка допомоги щодо виявлення існуючих когнітивних викривлень, їх спростування та зміни на розумні, адаптовані до ситуацій, що вважаються дестабілізуючими, до можливостей і умов) (APA, Mentalization; APA, Cognitive restructuring.). Для цього вивчаються презентовані реакції, стратегії, що використовує суб'єкт для подолання труднощів. Відповідно до домінуючих емоцій й діагностованих розладів (ПТСР, ГСР тощо) розробляється стратегія втручання, в якій використовуються засоби активізації самоконтролю, опрацьовуються проблемні психологічні питання, негативні асоціації, неадекватні реакції.

Зазначимо, що набуття навичок опанування стресу в індивідуальному й у груповому форматі відбувається відповідно до мети психологічного втручання, яка формулюється за запитом суб'єкта. Час виконання завдань фази II вимірюється відповідно до результатів опрацювання тривожних аспектів й нормалізації стану суб'єкту. У репертуар *інокуляційного* втручання включають такі методи:

– *інструментальні*, які фокусуються саме на вирішенні проблеми. За допомогою цих методів здійснюється збір інформації, конкретизуються шляхи вирішення проблем, засоби ефективної комунікації, взаємодії із середовищем щодо зниження / уникнення впливу стрес-факторів тощо;

– *паліативні*, за допомогою яких покращується якість життя (від фр. *palliatif* та лат. *pallium* «паллій, покривало, грецький плащ, плаття» – невичерпне, тимчасове рішення, захід, що «закриває» проблему, як «плащ»). Використовуються техніки регуляції емоцій, когнітивна реструктуризація, прикладна релаксація, гумор, демонстрація афекту тощо.

У складних випадках, згідно Meichenbaum D., у втручанні використовуються *прикладні навички опанування стресу*: релаксація, когнітивна реструктуризація, проблемно-орієнтоване самонавчання та ефективне самозаохочення тощо.

Навички релаксації (вправи зняття напруги, приємні асоціації, дихальні вправи, когнітивна релаксація тощо) використовуються для зниження тривожного збудження й корегування емоційного стану; засвоюються і опрацьовуються у стабільному емоційному стані, і лише за умовою легкого їх виконання використовуються у випадках складних, стресових ситуацій.

Когнітивна реструктуризація на фазі II застосовується для ідентифікації стресора, переоцінювання його значущості й зміни його впливу (з деструктивного на конструктивний). Процедурами когнітивної реструктуризації вважається: оцінювання існуючих настанов, оцінювання передбачень, вивчення альтернативних трактувань ситуацій тощо.

Наголосимо, що суб'єкт проводить когнітивну реструктуризацію на основі досвіду, у притаманному йому стилі поведінки й мислення. На власний розсуд оцінює міру ефективності запропонованих / обраних стратегій виходу із життєвих ускладнень, (дес-) конструктивність дій.

На кінцевих зустрічах фази II – після опрацювання навичок подолання стресорів та зменшення тривоги – психолог фіксує ключові вислови у щоденниках самоконтроля, у діалогах. Водночас констатація суб'єктом здатності регулювати психофізичний стан і поведінку свідчить про зміни у сприйманні стресорів, загальних настанов, самоставлення тощо – формування власного стилю самоатрибуції у подоланні дистресу.

Для підведення підсумку *фази набуття та відпрацювання навичок* суб'єкту пропонується відповісти на запитання щодо отриманого рефлексивного досвіду, дієвих способів і засобів корегування впливу стрес-факторів, нормалізації психічного стану тощо.

Фаза III. «Застосування навичок, профілактика рецидивів».

Мета: відпрацювання й закріплення навичок опанування тривоги, стресу в різних умовах.

Завдання:

1. Відпрацювати із суб'єктом навички опанування під час зустрічі із психологом.
2. Оцінити виконання домашніх завдань суб'єктом щодо самостійного опанування тривоги, стресу.

На фазі завершення інокуляційного втручання психологічні зусилля спрямовуються на закріплення навичок опанування тривоги, стресу. У межах зустрічей здійснюється контроль над мірою успішності використання навичок у різних ситуаціях (разом із психологом і у вигляді домашнього завдання). Для цього використовуються техніки поведінкові, когнітивні тощо, що дозволяє опрацювати конструктивну поведінку в стресових ситуаціях. Враховується, що пропоновані вправи можуть викликати негативні асоціації, помірне тривожне збудження. Тому заздалегідь із суб'єктом обговорюється імовірність зміни його психофізичного стану, надається попередження про те, що реакції є необхідними для опрацювання дієвих атрибутів подолання стресу. Незалежно від комбінації підібраних методів та технік втручання, метою фази III є перевірка навичок, якими оволодів суб'єкт, й набуття ним впевненості, що у реальному житті він зможе застосовувати ці напрацювання. Зазначимо, що в інокуляційному втручанні сконструйовані патерни сприймання життєвих ускладнень, послідовність дій вважаються власним напрацюванням суб'єкта, а зміни у реагуванні на стресори сприймаються як самонавчання та ефективне самозаохочення до конструктивного розгортання будь-якої ситуації.

В інокуляційному втручанні, згідно Meichenbaum D., для попередження «тривожних рецидивів й потрапляння у дистрес», важливо звертати увагу на інтерпретацію суб'єктом власних невдач. Так, у разі описування складних ситуацій як руйнівних, катастрофічних випробувань, вбачання себе «безнадійним невдахою.., у якого нічого не виходить» варто продовжити психологічне втручання: на прикладах ситуацій, які загрожують емоційним зривом, підготувати суб'єкта до когнітивного переосмислення стресорів і власних невдач. За запитом психологічні зустрічі й далі можуть продовжуватися ще деякий час. Це доцільно в тому випадку, коли суб'єкт, на власну думку, недостатньо операціоналізував навички оволодіння і не сформував стійкого відчуття самоефективності.

Етап постфактум впливу реалізується у разі перебування суб'єкта у негативному психічному стані внаслідок складної / надзвичайної ситуації (психологічна дезадаптація,

деморалізація, психологічний шок, посттравматичний стресовий розлад, афективні реакції, гостра психічна або фізична втома тощо). Зазначимо, що травматичний стрес як особливе переживання є результатом взаємовпливу людини і складних обставин, водночас реакція на стресори, які перевищують минулий досвід, може мати широкий спектр прояву й різноманітні психологічні наслідки. *Метою* третього етапу є запобігання фіксації на пережитому й переходу постстресового стану у хронічну форму. Для чого виконуються такі завдання:

1. Ідентифікація порушень внаслідок травмування (у зв'язку з тим, що стан, який розгортається після травмування, складно однозначно класифікувати, рекомендується спиратися на матеріали із ICD та DSM та діагностичний комплекс першого етапу технології).

2. Проведення психологічних корекційних процедур й навчання психологічним засобам опанування життєвих ускладнень згідно попередньо отриманих діагностичних результатів (використовується інструментарій щодо допомоги у прийнятті реальності такою, якою вона є, екологічному відреагуванні й адаптації до ситуації).

3. Утворення екологічної моделі буття, за якою у (пост-)травмівних умовах відновлюється здатність до конструювання майбутнього. Наголосимо, що супровід, допомога і лікування осіб у негативному психічному стані є рухливим конструктом, який вибудовується безпосередньо у процесі психологічної роботи щодо оцінювання і переоцінювання клієнтом стрес-факторів, «себе» і «середовища», взаємодії зі світом і, головне, підготовки до конструктивної поведінки в надзвичайних ситуаціях.

На завершення опису психологічного втручання зазначимо, що для спрощення процедури систематизації результатів і ефектів технології розвитку готовності, гнучкої за своїм змістом, розроблялася структура методичного упорядкування основних організаційних і практичних елементів / атрибутів (табл. 2): назва психологічної інтервенції; психологічна проблема; мета; завдання, які плануються вирішити; індивідуальна / групова форма роботи (із конкретизацією характеристики цільової групи); перелік проблемних питань, на вирішення яких буде спрямовуватися технологія; орієнтовний перелік дій, психологічних процедур, що планується застосовувати (згідно етапів впливу) й терміни роботи; фахівці, з якими необхідно співпрацювати для вирішення завдань технології або до яких необхідно звернутися клієнту / членам групи; опис бажаних і отриманих результатів роботи, критерії і показники ефективності реалізації технології психологічної готовності (з позиції психолога і з позиції клієнта / групи); орієнтовний план реалізації технології.

Запропонована процедура упорядкування може стати у пригоді практикам у систематизації дій психологічного втручання й оформленні отриманих результатів.

Висновки. У надзвичайних ситуаціях люди, чутливі до зовнішнього впливу, наражаються на підвищений ризик погіршення психічного і фізичного здоров'я й потребують психологічної підготовки до переживання важких часів.

Психологічна технологія розвитку готовності громадян до конструктивної поведінки в надзвичайних ситуаціях, що пропонується, має три етапи реалізації: превентивного впливу, інокуляційного впливу, постфактум впливу. Етап превентивного впливу представляє собою комплексний діагностичний процес, спрямований на вивчення психофізичних й поведінкових показників, тривожності й індивідуальної реактивності людини на стресори. На етапі інокуляційного впливу навчання основам подолання стресорів проходить у три фази: (1) концептуалізація та психоосвіта; (2) набуття та відпрацювання навичок; (3) застосування, профілактика рецидивів і подальше лікування. Етап постфактум впливу реалізується у разі перебування суб'єкта у негативному психічному стані внаслідок складної / надзвичайної ситуації. На третьому етапі передбачається діагностування психічних порушень внаслідок травмування, проведення психологічних корекційних процедур, утворення екологічної моделі буття, за якою у (пост-)травмівних умовах відновлюється здатність до конструювання майбутнього.

Перспективи подальших досліджень вбачаються у детальному описі дій, психологічних процедур, що є ефективними у вирішенні завдань технології, згідно етапів впливу.

Структура методичного упорядкування основних організаційних і практичних елементів психологічної технології

№	Назва елементу / атрибуту психологічної інтервенції	Зміст	
1	Назва психологічної інтервенції	Психологічна технологія.	
2	Психологічна проблема	Ризик розгортання психологічного неблагополуччя, психічного розладу у громадян в стані дистресу, який виникає у результаті надзвичайної ситуації.	
3	Мета технології	Розвиток готовності громадян до конструктивної поведінки у надзвичайних ситуаціях.	
4	Завдання технології, які плануються вирішити	<ol style="list-style-type: none"> 1. Виявити нерезистентних до стресу осіб та конкретизувати особливості їх диспозиційних параметрів. 2. Провести комплексний інюкуляційний вплив стресу нерезистентним особам для формування готовності до надзвичайної ситуації та покращення адаптації до контекстуальних умов. 3. На основі діагностичних результатів провести психологічні корекційні процедури й навчання психологічним засобам опанування життєвих ускладнень. 	
5	Форма роботи	Індивідуальна (вписати «паспортичку» клієнта) / групова форма роботи (вписати характеристику цільової групи).	
6	Проблемні питання	<p>Порушення психо-фізичного благополуччя у нерезистентних до стресу осіб.</p> <p>Нерозуміння природи стресу, реакцій організму та ресурсів подолання.</p> <p>Обмежений репертуар прийомів самоконтролю, зменшення емоційної напруги та підтримання рівноваги у нерезистентних до стресу осіб.</p> <p>Недостатня операціоналізація знань щодо природи стресу, реакцій організму, ресурсів подолання та навичок самоконтролю.</p>	
7	Перелік дій, що плануються, й терміни психологічної роботи згідно етапів впливу	Заплановані дії	Термін виконання (початок і кінець)
		<i>Етап превентивного впливу:</i>	
		<ol style="list-style-type: none"> 1. Диференціація нерезистентних до стресу осіб за допомогою діагностичного інструментарію. 2. Конкретизація показників диспозиційних параметрів нерезистентних до стресу осіб. 	
<i>Етап інюкуляційного впливу:</i>			
<ol style="list-style-type: none"> 3. Роз'яснення клієнтам природи стресу, реакцій організму та ресурсів подолання. 4. Навчання прийомів самоконтролю, зменшення емоційної напруги та підтримання рівноваги. 5. Операціоналізація знань і навичок подолання стресорів. 			

		<p><i>Етап постфактум впливу:</i></p> <p>6. Діагностика стану, у якому перебуває суб'єкт, та аналіз формату копінг-стратегій, що використовуються для збереження рівноваги.</p> <p>7. Проведення психологічних корекційних процедур щодо подолання дистресу й продовження операціоналізації знань і навичок самоконтролю, зменшення емоційної напруги тощо.</p>	
8	Психологічні процедури, що плануються застосовувати, й терміни роботи	<p>Заплановані психологічні процедури (вказуються заплановані згідно етапів технології діагностичні, корекційні і т.д. процедури)</p> <p><i>Етап превентивного впливу:</i></p> <p><i>Етап інокуляційного впливу:</i></p> <p><i>Етап постфактум впливу:</i></p>	Термін виконання (початок і кінець)
9	Фахівці, з якими необхідно співпрацювати	Перелік фахівців, з якими необхідно співпрацювати для вирішення завдань технології або до яких необхідно звернутися клієнту / членам групи	
10	Бажані результати роботи	Опис бажаних результатів роботи.	
11	Отримані результати роботи	Опис отриманих результатів роботи.	
12	Критерії і показники ефективності	Критерії і показники ефективності реалізації технології психологічної готовності (з позиції психолога і з позиції клієнта / групи).	
13	Можливі ризики і перешкоди реалізації технології	Опис перешкод і ризиків, що можуть виникнути у ході реалізації технології.	

Література

1. American psychological association Dictionary of Psychology. Mentalization. Retrieved from: <https://dictionary.apa.org/mentalization>.
2. American psychological association Dictionary of Psychology. Cognitive restructuring. Retrieved from : <https://dictionary.apa.org/cognitive-restructuring>.
3. Brewin, C. R., & Holmes, E. A. (2003). Psychological theories of posttraumatic stress disorder. *Clinical Psychological Review*, 23, 339-376.
4. Calabrese, E. J., & Baldwin, L. A. (2002). Hormesis: A dose-response revolution. *Annual Review of Pharmacology and Toxicology*, 43, 175-197.
5. Denollet, J. DS14: Standard Assessment of Negative Affectivity, Social Inhibition, and Type D Personality. *Psychosomatic Medicine*, 67:89–97 (2005) 97
6. Ehlers, A., & Clark, D. M. (2000). A cognitive model of posttraumatic stress disorder. *Behaviour Research and Therapy*, 15(3):249-275.
7. Eysenck, H. J. (1991). *Smoking, personality, and stress: Psychosocial factors in the prevention of cancer and coronary heart disease*. Springer-Verlag Publishing/Springer Nature.
8. Friedman, M. (1996). *Type A behavior: its diagnosis and treatment*. Prevention in practice library Series editor Thomas P. Gullotta Plenum Press. New York and London
9. Friedman, M., & Ghandour, G. (1993). *The medical diagnosis of type A behavior*. American Heart Journal, 126, 607-618.
10. Harvey, J.H. (2000). Embracing Their Memory: Loss and the Social Psychology of Storytelling. *Needham Heights, MA: Allyn & Bacon*.
11. ICD-11 for Mortality and Morbidity Statistics (Version : 02/2022). Mood disorders, 06 Mental, behavioural or neurodevelopmental disorders. Retrieved from: <https://icd.who.int/browse11/l-m/en/#/http%3a%2f%2fid.who.int%2fid%2fentity%2f76398729>
12. Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1986). Cognitive Theories of Stress and the Issue of Circularity. In M. H. Appley, & R. Trumbull (Eds.), *Dynamics of Stress. Physiological, Psychological, and Social Perspectives* (pp. 63-80). New York: Plenum.
13. Lazarus, R. S. and Folkman, S. (1984). Stress, Appraisal, and Coping. *New York: Springer Publishing Company*.
14. McAdams, D. P., Reynolds, J., Lewis, M., Patten, A. V., & Bowman, P. J. (2001). When bad things turn good and good things turn bad: Sequences of redemption and contamination in life narratives and their relation to psychological adaptation in midlife adults and in students. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27, 474-285.
15. Meichenbaum, D., Deffenbacher, J. (1988). Stress Inoculation Training. *The counseling psychologist*. Retrieved from: <https://journals.sagepub.com/doi/epdf/10.1177/0011000088161005>
16. Meichenbaum, D. (2007 a). Core tasks of psychotherapy: what «expert» psychotherapists do. *Clarence Center*, New York. Retrieved from: <https://ubmm.med.buffalo.edu/uploads/MMU3/10-02-2015%20meichenbaum%20core%20tasks%20of%20psychotherapy%2015.pdf>
17. Meichenbaum, D. (2005). Stress inoculation training: a preventative and treatment approach. *Principles and Practice of Stress Management* (3rd Edition). Guilford Press. Retrieved from: https://melissainstitute.org/wp-content/uploads/2015/10/Stress_Inoculation_052806.pdf
18. Meichenbaum, D. (2007 b). Stress inoculation training: A preventative and treatment approach. In P. M. Lehrer, R. L. Woolfolk, & W. E. Sime (Eds.), *Principles and practice of stress management*. The Guilford Press, p. 497–516.
19. Meichenbaum, D. (2008). Stress inoculation training: a preventative and treatment approach. Chapter in P. M. Lehrer, R. L. Woolfolk & W. S. Sime, *Principles and Practice of Stress Management* (3rd Edition). Guilford Press.
20. Meichenbaum, D. (2001). Treatment of Individuals with Anger - Control Problems and Aggressive Behaviors: A Clinical Handbook. *Institute Press*.
21. Smucker, M. P., Grunet, B. K., & Weis, J. M. (2003). Posttraumatic stress disorder: A new algorithm treatment model. In R. L. Leahy (Ed.), *Overcoming roadblocks in cognitive therapy practice*. (pp. 175-194). New York: Guilford Publications.
22. MentalHelp.net. Stress Inoculation Therapy (SIT). Retrieved from: <https://www.mentalhelp.net/stress/inoculation-therapy/>

Відомості про автора

Довгань Наталія Олександрівна, докторка психологічних наук, провідна наукова співробітниця лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, м. Київ, Україна.

Dovgan, Nataliia, Dr of Psychology, leading researcher, Laboratory of psychology of political and legal relations, Institute of Social and Political Psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-6150-5211

E-mail: 1511ndovgan@gmail.com

Отримано 30 грудня 2022 р.
Рецензовано 20 січня 2023 р.
Прийнято 25 січня 2023 р.

<https://doi.org/10.31108/2.2023.1.28.10>

УДК 159.9.072

Ярина Каплуненко

Валерія Кучина

АДАПТАЦІЯ ТА ВАЛІДИЗАЦІЯ КОРОТКОГО П'ЯТИФАКТОРНОГО ОПИТУВАЛЬНИКА МАЙНДФУЛНЕС (ПОМ-15)

Каплуненко Ярина, Кучина Валерія. Адаптація та валідизація короткого п'ятифакторного опитувальника майндфулнес (ПОМ-15).

Вступ. Підхід майндфулнес, тобто цілісне усвідомлення та уважна присутність, набуває все більшого поширення в повсякденному житті та клінічній практиці. Перспективність цього підходу в регулюванні стресу, соматичних скарг, тривоги, депресивних проявів, професійного вигорання, в опрацюванні травматичного досвіду й профілактиці ПТСР та актуальність його на теренах України зумовлює потребу в розробці та адаптації діагностичних інструментів для виміру ефективності цього підходу.

Метою цієї статті є оприлюднення результатів адаптації української версії короткого опитувальника Five Facet Mindfulness Questionnaire (FFMQ – 15), розробленого R. Baer et al., що українською мовою має назву «П'ятифакторний опитувальник майндфулнес» (ПОМ-15).

Методи. Адаптацію ПОМ-15 здійснено в межах адаптації повної версії опитувальника Five Facet Mindfulness Questionnaire (FFMQ) - ПОМ-39, п'ять факторних шкал сформовані з оригінальної довгої версії опитувальника ПОМ-39: спостереження, опис, усвідомлена дія, неосудливість та нереактивність.

Результати. У результаті аналізу даних визначено хорошу внутрішню узгодженість всіх шкал (коефіцієнти альфа Кронбаха в діапазоні від 0,71 до 0,94), підтверджено конструктну надійність методики та здатність опитувальника ПОМ-15 диференціювати динаміки змін, що відбуваються в процесі терапії та навчанні технікам майндфулнес.

Висновки. Невеликий обсяг запитань, швидкість використання та легкість опрацювання результатів у поєднанні з їх надійністю, робить методичку ПОМ-15 зручною та ефективною у використанні як в клінічній, так і в неклінічній практиці.

Ключові слова: майндфулнес, усвідомлення, п'ятифакторний опитувальник майндфулнес, FFMQ, стрес, тривога, ПТСР, психотерапія.

Kaplunenko, Yaryna, Kuchyna, Valeria. Adaptation and validation of the short five-factor mindfulness questionnaire (POM-15).

Introduction. Mindfulness, that is, holistic awareness and attentive presence, is becoming widespread in everyday life and clinical practice. The mindfulness approach is helpful in managing stress, somatic complaints, anxiety, depression, burnout, and traumatic experiences as well as in preventing PTSD, therefore the development and adaptation of tools to measure and assess mindfulness approach effectiveness is apparently relevant.

Aim: to make known the results of the adaptation of the Ukrainian version of the short Five Facet Mindfulness Questionnaire (FFMQ - 15), developed by R. Baer et al. (called in Ukrainian POM-15).

Methods. The adaptation of POM-15 was conducted as part of the adaptation of the full version of the Five Facet Mindfulness Questionnaire (FFMQ) - POM-39, whose five-factor scales were formed from the original long version of the POM-39 questionnaire and included observation, description, conscious action, non-judgment, and non-reactivity scales.

Results. All POM-15 scales showed good internal consistency (with Cronbach's alpha coefficients being from 0.71 to 0.94) while the POM-15 construct reliability and the ability to differentiate the dynamics of changes as a result of therapy and training were confirmed.

Conclusions. A small number of questions and short time needed to answer them as well as the ease of processing the results and their reliability make POM-15 convenient and effective in both clinical and non-clinical practice.

Keywords: mindfulness, awareness, five-factor mindfulness questionnaire, FFMQ, stress, anxiety, PTSD, psychotherapy.

Вступ. Підхід майдфулнес, який розуміється як цілісне усвідомлення та уважна присутність й включає повноту уваги, неосудливість та прийняття поточного досвіду (Kabat-Zinn, 2003), все більше використовується та набуває поширення як у повсякденному житті, так і в клінічній практиці. Дослідження останніх 40 років обґрунтовано вказують на перспективність цього підходу у регуляції стресу, безсоння, соматичних скарг, тривоги, депресивних проявів, професійного вигорання, в опрацюванні травматичного досвіду та профілактиці ПТСР. В Україні цей підхід як ніколи затребуваний з огляду на складність викликів та завдань, що постають перед українцями, та наслідки, до яких призводять тривалі та позамежні навантаження. І якщо сам підхід «майдфулнес» та базовані на ньому програми реабілітації вже тривалий час використовуються для зниження симптомів стресу та навчання терапевтів, то інструментів, що діагностують здатність до усвідомлення до цього часу ні розроблено, ні адаптовано українською не було. Першу адаптовану в Україні методику для вимірювання цієї здатності (ПОМ-39) було представлено нами у 2022 році (Kaplunenko & Kuchyna, 2022). У цій статті представлено результати адаптації короткої версії опитувальника Five Facet Mindfulness Questionnaire (FFMQ-15), розробленого R. Baer et al. (2006), що українською мовою має назву (ПОМ-15) – «П'ятифакторний опитувальник майдфулнес», який складається з 15 запитань.

Адаптація україномовних інструментів вимірювання рівня усвідомлення (mindfulness) та його складових, як ніколи на часі, оскільки збагачує наукову та клінічну практику інструментом дослідження ефективності терапевтичних впливів і механізмів особистісних змін. Емпіричні дослідження вказують на ефективність майдфулнес-підходу для зменшення симптомів тривоги, депресії, нав'язливих станів, стресу, залежностей, соматичних скарг, перезбудження, ПТСР; на позитивний вплив цього підходу для поліпшення якості життя та психологічного здоров'я, зменшення дистресу та інших психологічних симптомів. Вивчення англійської версії опитувальника (FFMQ-15) на широкій вибірці респондентів (студентів, клініцистів, пацієнтів з депресивними проявами) вказує, що ця методика може бути використана для вимірювання позитивного мислення, загального піднесеного настрою та суб'єктивного переживання благополуччя (Baer et al., 2006). Скорочена кількість запитань та водночас надійність результатів робить цю методику ефективним інструментом для діагностики якості терапевтичних впливів та програм розвитку усвідомлення, визначення зростання рівня уважності у повсякденному житті. ПОМ-15 може використовуватись у клінічній та неклінічній практиці для діагностики осіб, починаючи з 16 років.

Найбільшого поширення поняття майдфулнес набуло завдяки зусиллям американського вченого J. Kabat-Zinn (2003), який ввів його в науковий обіг та розумів як особливе неосудне природне зосередження уваги на поточному моменті (Kabat-Zinn, 2003). Саме це визначення покладено в основу багатьох опитувальників та шкал для вимірювання рівня усвідомлення. R. Baer (2003) з колегами, які розробили П'ятифакторний опитувальник майдфулнес (Five Facet Mindfulness Questionnaire (FFMQ)), розуміли усвідомлення як «неосудне спостереження за поточним плином зовнішніх і внутрішніх стимулів, коли вони виникають» (Baer et al., 2006). Своє бачення поняття майдфулнесу також сформулювали S.R. Bishop et al. (2004), K.W. Brown & R.M. Ryan (2003), P. Chadwick et al. (2008), G. Feldman et al. (2007) та інші дослідники, що знаходило своє відображення в конструюванні діагностичних інструментів, які вони розробляли. Підсумовуючи, можна виокремити такі основні аспекти усвідомлення (майдфулнес) – неосудне прийняття, уважність та невибіркове усвідомлення власного досвіду від моменту до моменту.

Усвідомлення, на думку багатьох дослідників, як здатність та характеристика свідомості, сприяє психологічному здоров'ю та благополуччю, позитивним психологічним та фізіологічним результатам, підвищує толерантність до неприємних емоцій та відчуттів, зменшує вплив стресових подій та скорочує час, необхідний для відновлення, слугуючи, таким чином, ознакою здатності до саморегуляції та адаптації до стресових подій (Brown & Ryan, 2003; Davidson et al., 2003; Carmody & Baer, 2008; et al.).

Підхід майдфулнес використовується для лікування тривожних та депресивних розладів, допомоги в інтеграції досвіду складних та загрозливих ситуацій (Hayes et al., 1999; Kabat-Zinn, 2013; Houry et al., 2013). Високу ефективність показало дослідження застосування

майндфулнес у поєднанні з іншими методами медикаментозної та немедикаментозної допомоги для лікування симптомів та наслідків ПТСР (Banks et al., 2015; Boyd et al., 2018; Horwood & Schutte, 2017; Khoury et al., 2013 тощо), що особливо актуально у зв'язку з деструктивними впливами останніх років.

П'ятифакторний опитувальник майндфулнес (ПОМ-15) – це шкала самооцінки, яка складається з 15 запитань й вимірює усвідомлення думок, переживань та поведінки у повсякденному житті та містить 5 субшкал:

- 1) «спостереження» за внутрішніми чи зовнішніми стимулами, такими як відчуття, почуття, думки, образи, звуки та запахи;
- 2) «вербальний опис» цих подразників;
- 3) «усвідомлена дія» на протипагу автоматизму та неухважності;
- 4) «неосудливість» щодо внутрішніх переживань, тобто утримання від оцінювання своїх відчуттів, думок та емоцій;
- 5) «нереагування» на внутрішні переживання, що дозволяє думкам і почуттям «зринати та йти» без того, щоб вони повністю захоплювали людину (Carmody & Baer, 2008; Baer, Carmody & Hunsinger, 2012).

Запитання для ПОМ-15 були видібрані з оригінальної повної версії ПОМ-39. П'ять факторних шкал продемонстрували адекватну або хорошу внутрішню узгодженість. Також було встановлено, що цей показник чутливий до змін до рівня розвитку здатності до майндфулнес, що зазначають і розробники оригінальної англійської версії (Baer et al., 2006), вказуючи, що така диференціація робить методику гарним інструментом вимірювання динаміки психотерапевтичних впливів та ефективності терапевтичних програм, базованих на майндфулнес. Ієрархічний факторний аналіз показав, що чотири із запропонованих факторів, а саме: «опис», «усвідомлена дія», «неосудливість» та «нереагування», є структурними компонентами загальної моделі майндфулнес, а також, що взаємодія різних складових усвідомлення може змінюватись, залежно від наявності досвіду медитації. Валідизація як короткої, так і повної версії ПОМ показала високу конструктну валідність усіх п'яти аспектів усвідомлення серед респондентів із певним досвідом медитації, однак дослідження серед респондентів без досвіду медитації виявили здебільшого чотирифакторну структуру, тому для оцінки якості інтервенцій субшкалу «спостереження» іноді видаляють з порівнянь загальних балів шкали/підшкал до та після навчання майндфулнес (Baer та ін., 2006; Gu та ін., 2016). Останні дослідження короткої версії методики доводять її ефективність в оцінці здатності до усвідомлення та ефективність використання в клінічній та неклінічній практиці.

Мета дослідження. Метою цієї статті є адаптація, перевірка валідності та надійності української версії короткого опитувальника FFMQ (ПОМ-15), перевірка його психометричних властивостей на вибірці українських респондентів, розробка рекомендацій щодо використання методики у практиці клінічних досліджень.

Завдання дослідження. Для реалізації цієї мети сформульовані такі завдання:

- 1) Зробити короткий огляд поняття майндфулнес та сучасних наукових досліджень цієї здатності.
- 2) Визначити психометричні властивості української версії опитувальника ПОМ-15 (внутрішню узгодженість, кореляції шкал, конструктну валідність).
- 3) Перевірити п'ятифакторну та чотирифакторну моделі опитувальника для українських респондентів.
- 4) Сформулювати рекомендації щодо використання методики в клінічній та неклінічній практиці.

Матеріали та методи. Методика ПОМ-15 являє собою скорочену версію методики ПОМ-39, обидві методики створені R. Ваєр з колегами у 2006 році англійською мовою (Baer et al., 2006) та адаптовані українською Я. Каплуненко та В. Кучиною у 2021 році. Адаптація здійснювалась з дотриманням усіх світових стандартів процедури, перекладу та статистичного аналізу даних. Вибірку склали 253 респонденти віком від 18 до 65 років (середній вік 29,3 роки), серед яких: 140 жінок та 112 чоловіків. Статистичний аналіз опитувальника ПОМ-15 виконувався з допомогою програмного забезпечення RStudio (версія 1.4.1717).

Структура опитувальника ПОМ-15. Опитувальник ПОМ-15 містить 15 запитань і 5 субшкал (див. Додаток):

- «Спостереження» (запитання № 1, 6, 11) – відображає, як ми бачимо, відчуваємо та сприймаємо внутрішній і зовнішній світ навколо нас і обираємо стимули, які вимагають нашої уваги та зосередженості;

- «Опис» (запитання № 2, 7R, 12) – відображає, як ми визначаємо свій досвід і описуємо його словами собі та іншим;

- «Усвідомлена дія» (запитання № 3R, 8R, 13R) – відображає дії, які ми обираємо після того, як звернемо увагу на наявну в поточному моменті інформацію. Визначає, чи діємо ми на основі швидких суджень та реакцій, чи виходимо з «режиму автопілоту», перш ніж реагувати на ситуацію;

- «Неосудливість до внутрішнього досвіду» (запитання № 4R, 9R, 14R) – здатність не засуджувати свій внутрішній досвід, вимірює самосприйняття та емпатію стосовно себе та інших;

- «Нереагування» (запитання № 5, 10, 15) – активна відстороненість від негативних думок і емоцій, що дозволяє сприймати їх заяви та утримуватись від реагування на них.

Варіанти відповідей із значенням балів від 1 до 5 (1 – «ніколи», 2 – «рідко», 3 – «іноді», 4 – «часто», 5 – «завжди»).

R – зворотний ключ (1 = 5, 2 = 4, 4 = 2, 5 = 1).

Результати дослідження та їх обговорення. Адаптацію методики ПОМ-15 здійснено в межах адаптації повної версії опитувальника Five Facet Mindfulness Questionnaire (FFMQ) – ПОМ-39 (Karluhenko & Kuchyna, 2022) з дотриманням усіх стандартних вимог до адаптації іншомовних діагностичних інструментів.

Дескриптивний аналіз. Дані ПОМ-15 не відповідають нормальному розподілу (критерій Шапіро-Уїлка $p = 0,0001$), середнє значення інтегрального балу 35 та медіана 35 балів (табл. 1).

Таблиця 1

Описові статистики опитувальника ПОМ-15

Вибірка	253
Асиметрія	0,05
Ексцес	- 0,98
Середнє	35
Стандартне відхилення	8,92
Похибка середнього	0,56
Медіана	35

Сильний ексцес (-0,98) свідчить про значущу здатність опитувальника ПОМ-15 диференціювати вибірку на тих, хто має досвід практики медитації, і тих, хто його не має. Отже, конструкт «майндфулнес» – це дихотомічна змінна, котра лежить в основі бімодальної конфігурації розподілу значень, що підтверджує конструктну надійність методики (Рис. 1).

Крім цього, було встановлено, що ПОМ-15 значуще диференціює осіб із досвідом і відсутністю досвіду практики медитації ($Wilcoxon = 2550$, $p = 2.2e-16$), гіпотеза перевірялася за критерієм Манна-Уїтні. Діаграма наведена на рисунку 2, де зліва – непрактикуючі, а справа – практикуючі. Це може бути використано для діагностики динаміки змін в процесі навчання майндфулнес.

Внутрішня узгодженість. Аналіз внутрішньої узгодженості опитувальника ПОМ-15 продемонстрував високу внутрішню узгодженість шкал за критеріями альфа Кронбаха, лямбда Гутмана та омега Макдональда (табл. 2).

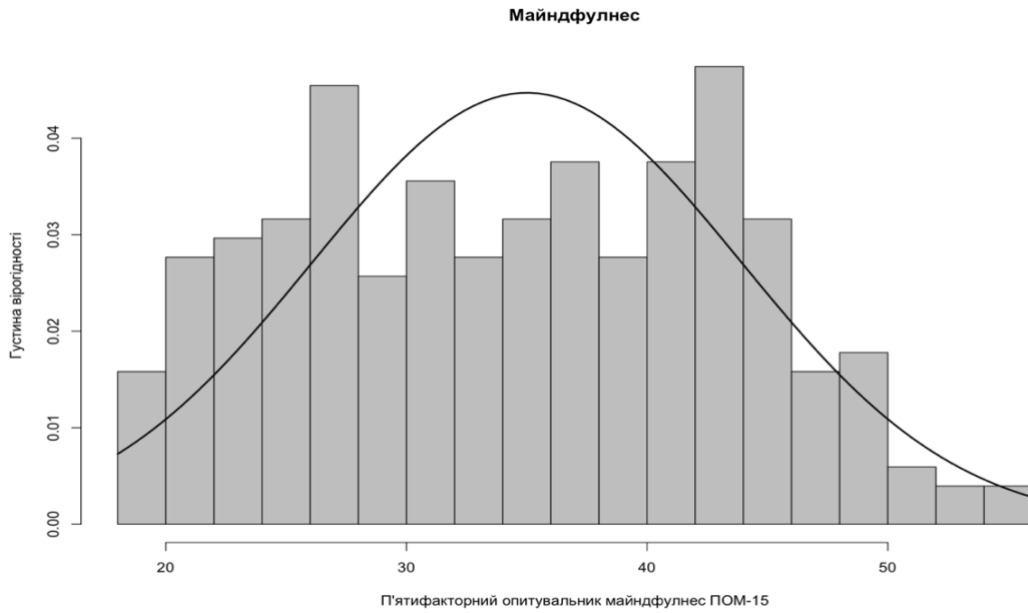

Рис. 1. Гістограма розподілу значень POM-15

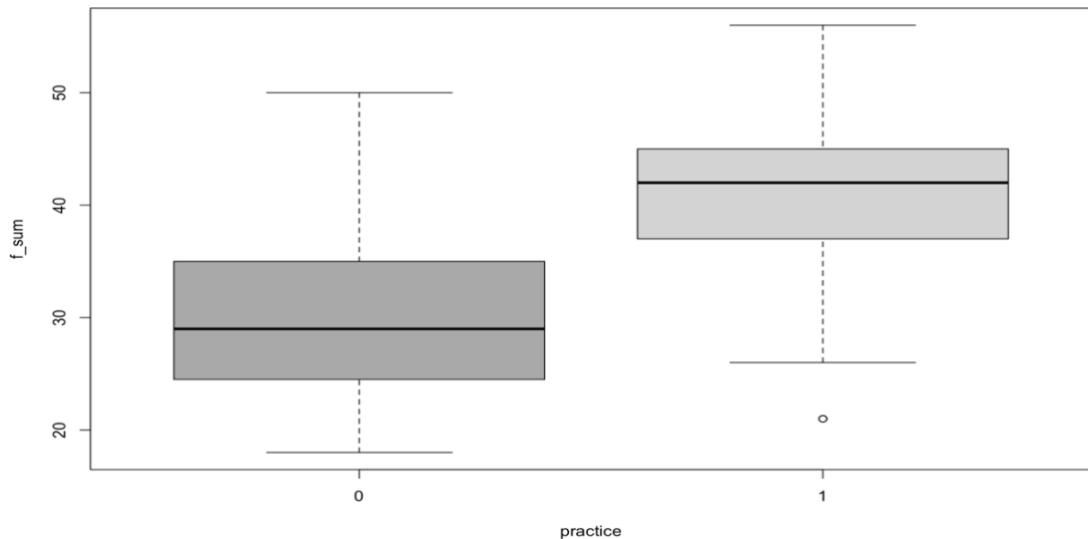

Рис. 2. Діаграма розмаху для практикуючих та непрактикуючих медитацію згідно POM-15

Таблиця 2

Внутрішня узгодженість шкал POM-15

Шкала	α Кронбаха	λ 6 Гутмана	Ω Макдональда
Спостереження	0.88	0.86	0.86
Опис	0.87	0.83	0.83
Усвідомлена дія	0.71	0.7	0.7
Неосудливість щодо внутрішнього досвіду	0.77	0.74	0.74
Нереагування	0.94	0.92	0.92
Інтегральний бал	0.88	0.92	0.86

** Значущість достовірна на рівні $p < 0,01$

Кореляційний аналіз. Кореляційний аналіз опитувальника ПОМ-15 проводився за критерієм Спірмана (табл. 3). Операційний склад компонентів конструкту майндфулнес представлено у таблиці 3 у вигляді матриці внутрішніх кореляцій. Аналіз показав найвищу кореляцію між субшкалами «Спостереження» та «Нереактивність» (на рівні 0,71), що є майже тотожними, тобто, якщо об'єкт потрапляє до поля зору або привертає увагу, можна його помічати, спостерігати, але певний час не реагувати. На другому рівні (0,52) корелюють субшкали «Спостереження» і «Усвідомлена дія». Найменший зв'язок було виявлено між субшкалами «Спостереження» та «Опис» (на рівні 0,22) та «Опис» і «Усвідомлена дія» (0,17). Тобто ці складові конструкту між собою пов'язані менше. Отже, маємо зазначити високу логічну структурованість п'ятикомпонентного конструкту «майндфулнес». Так, основними складовими майндфулнес є спостереження, нереагування та усвідомлена дія, а вербальний опис та неосудність щодо власного досвіду дозволяють це робити ефективно.

Таблиця 3

Матриця внутрішніх кореляцій ПОМ-15

	Спостереження	Опис	Усвідомлена дія	Неосудливість щодо внутрішнього досвіду	Нереактивність
Спостереження	1	0.22	0.52	0.00	0.71
Опис	0.22	1	0.17	0.12	0.18
Усвідомлена дія	0.52	0.17	1	0.08	0.6
Неосудливість щодо внутрішнього досвіду	0.00	0.12	0.08	1	- 0.008
Нереактивність	0.71	0.18	0.6	- 0.008	1

Конструктна валідність. ПОМ-15 порівнювався із двома методиками: шкалою дисоціативного досвіду (Dissociative Experiences Scale – «DES», E.M. Bernstein & F.W. Putnam (1986)) та тестом емоційного інтелекту (Emotional Intelligence «EQ», N. Hall (2007)). Конкурентна валідність ПОМ-15 оцінювалася на вибірці з 142 респондентів. У таблиці 4 наведено матриці кореляцій між усіма шкалами трьох опитувальників. Слід відмітити, що «Нереактивність» високо корелює із «Керуванням власними емоціями» (на рівні 0.62*). «Самотивація» і «Опис» корелюють на рівні 0.53* так само як «Опис» та «Розпізнавання емоцій інших людей», крім цього «Емпатія» та «Опис» корелюють на рівні 0,58*. Очікувані негативні кореляції виявлено між показниками дисоціації та здатністю до майндфулнес.

Факторна структура. Факторна структура опитувальника ПОМ-15 досліджувалася за допомогою експлораторного та конфірматорного факторного аналізу. До розгляду було прийнято дві моделі – чотирифакторну та п'ятифакторну. Спочатку R-Studio запропонував виділити чотири фактори, індекси відповідності яких виявилися досить прийнятними (див. табл. 7). Наступним кроком була перевірка п'ятифакторної моделі та навантажень на кожне запитання, шляхом експлораторного аналізу, результати якої відображені у таблиці 5. Усі запитання чітко розподілилися за своїми факторами.

Таблиця 4

Конструктна валідність ПОМ-15

	Спостереження	Опис	Усвідомлена дія	Неосудливість щодо внутрішнього досвіду	Нереактивність
Емоційна обізнаність	0.24*	0.43*	0.18*	0.28*	0.29*
Керування власними емоціями	0.27*	0.47*	0.26*	0.36*	0.62*
Самомотивація	0.24*	0.53*	0.22*	0.37*	0.37*
Емпатія	0.28*	0.58*	0.27*	0.35*	0.26*
Розпізнання емоцій інших людей	0.36*	0.53*	0.13	0.26*	0.25*
Амнезія	-0.02	-0.34*	-0.17*	-0.09	-0.25*
Деперсоналізація Дереалізація	0.08	-0.14	-0.11	-0.08	-0.18*
Абсорбція	-0.06	-0.26*	-0.24*	-0.11	-0.25*

*Значущі кореляції

Таблиця 5

Факторні навантаження на кожен пункт ПОМ-15

№ Пункту	1 Фактор	2 Фактор	3 Фактор	4 Фактор	5 Фактор
1				0.67	
2		0.72			
3					0.67
4			0.87		
5	0.58				
6				0.67	
7		0.75			
8					0.61
9			0.66		
10	0.80				
11				0.85	
12		0.86			
13					0.50
14			0.51		
15	0.97				

Примітка: 1 фактор – «Спостереження», 2 фактор – «Опис», 3 фактор – «Усвідомлена дія», 4 фактор – «Неосудливість», 5 фактор – «Нереагування»

На міжфакторній кореляційній матриці (табл. 6) можна побачити значущу кореляцію між «Спостереженням» та «Неосудливістю» на рівні 0,72, крім цього на рівні 0,59 корелюють фактори «Опису» та «Нереагування», що є досить логічним.

Таблиця 6

Матриця кореляцій між факторами ПОМ-15

	F1	F2	F3	F4	F5
F1	1.00	0.20	0.05	0.72	0.59
F2	0.20	1.00	0.44	0.20	0.12
F3	0.05	0.44	1.00	0.07	0.17
F4	0.72	0.20	0.07	1.00	0.44
F5	0.59	0.12	0.17	0.44	1.00

Далі моделі перевірялися конфірматорним факторним аналізом, результати якого наведені у таблиці 7. Залишкові кореляції та ненавантажені запитання також були перевірені перед підрахунком показників індексів якості моделей, проте вони виявилися настільки незначущими, що включати їх до моделі не було необхідності. Це вказує на чітку конструктну і понятійну логіку опитувальника ПОМ-15, що є ще одним доказом його високої якості, надійності і валідності.

Таблиця 7

Індекси якості моделей ПОМ-15

		Чотирифакторна модель	П'ятифакторна модель
<i>Індекси абсолютної відповідності</i>	RMSEA	0.089	0.071
	SRMR	0.083	0.081
	Chi-square	0.000	0.000
<i>Інкrementальні індекси</i>	CFA	0.922	0.950
	TLI	0.899	0.935

Ієрархічна модель структурних рівнянь опитувальника ПОМ-15 наведена на рис. 3.

Висновки.

1. Адаптація ПОМ-15 українською мовою була проведена згідно із усіма світовими стандартами адаптації тестів, а її результати засвідчили високу внутрішню узгодженість і конкурентну валідність опитувальника, що робить його ефективним в клінічній, науково дослідній та навчальній практиці.

2. Конструкт майндфулнес, що складається із п'яти аспектів (спостереження, опис, усвідомлена дія, нереагування та неосудливість щодо внутрішнього досвіду) структурований в опитувальнику логічно і чітко, кожне запитання має своє високе факторне навантаження і мінімальні непояснені залишкові кореляції. Спостереження, нереагування й здатність усвідомлено діяти пов'язані між собою та складають основу конструкту майндфулнес, а вербальний опис та неосудність збільшують ефективність цих проявів. Розвиток емоційного інтелекту, зокрема здатність керувати власними емоціями, знижує реактивність в поточних ситуаціях, а здатність вести внутрішній діалог та вербалізувати власний досвід позитивно впливає на самомотивацію, емпатію та розпізнавання емоцій інших людей. Очікувані негативні кореляції виявлено між дисоціативними проявами та здатністю до усвідомлення (майндфулнес).

3. Опитувальник ПОМ-15 здатен достовірно розрізняти людей із досвідом практики медитації та без нього, що може ефективно використовуватись в діагностиці ефективності психотерапевтичних інтервенцій та розвитку здатності до майндфулнес.

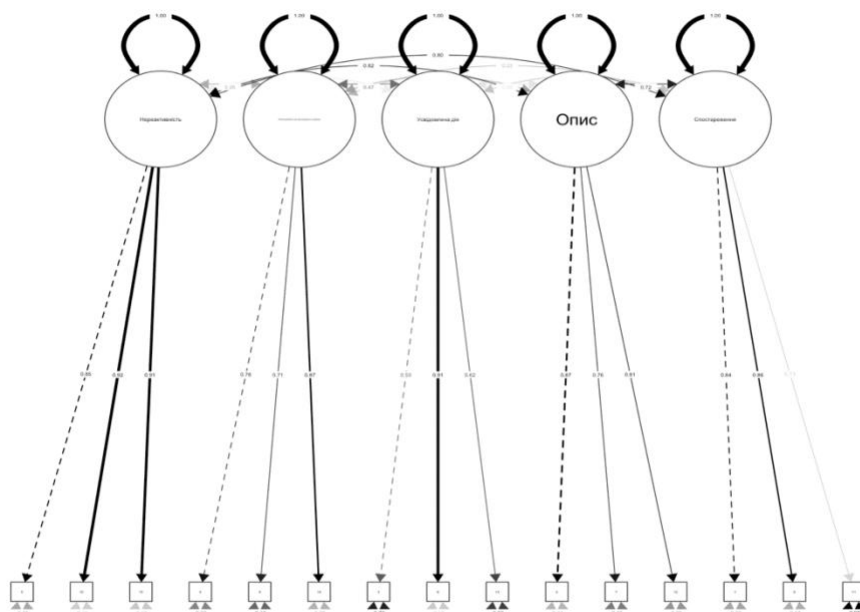

Рис. 3. Ієрархічна модель п'яти компонентів «майндфулнес»

Перспективи подальших досліджень. Адаптація ПОМ-15 була виконана в межах більш широкого дослідження адаптації повної версії опитувальника майндфулнес ПОМ-39. Крім цього, на основі зібраних даних вдалося провести ще декілька досліджень, що дали змогу проаналізувати взаємозв'язки між майндфулнес, досвідом практики медитації, дисоціацією, емоційним інтелектом та релігійними переконаннями. Результати цих досліджень готуються до публікації.

Декларація про відсутність конфлікту інтересів. Автори статті підтверджують, що не мають претензій і конфліктів щодо викладеної ними у цій статті інтелектуальної власності. Ярина Каплуненко написала теоретичну частину статті, Валерія Кучина виконала статистичний аналіз даних.

Література

1. Baer, R. A. (2003). Mindfulness training as a clinical intervention: A conceptual and empirical review. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 10, 125-143.
2. Baer, R. A., Smith, G. T., Hopkins, J., Krietemeyer, J., & Toney, L. (2006). Using self-report assessment methods to explore facets of mindfulness. *Assessment*, 13(1), 27-45. DOI: <https://doi.org/10.1177/1073191105283504>
3. Baer, R. A., Carmody, J., & Hunsinger, M. (2012). Weekly change in mindfulness and perceived stress in a mindfulness-based stress reduction program. *Journal of Clinical Psychology*, 68(7), 755-765. DOI: <https://doi.org/10.1002/jclp.21865>
4. Banks, K., Newman, E., & Saleem, J. (2015). An Overview of the Research on Mindfulness-Based Interventions for Treating Symptoms of Posttraumatic Stress Disorder: A Systematic Review. *Journal of clinical psychology*, 71(10), 935-963. DOI: <https://doi.org/10.1002/jclp.22200>
5. Bernstein, E.M., & Putnam, F.W. (1986). Development, reliability, and validity of a dissociation scale. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 174, 727-734.
6. Bishop, S.R., Lau, M., Shapiro, S., Carlson, L., Anderson, N.D., Carmody, J., Segal, Z.V., Abbey, S., Speca, M., Velting, D. & Devins, G. (2004). Mindfulness: a Proposed Operational Definition. *Clinical Psychology: Science & Practice*. 11(3). pp. 230-241. DOI: 10.1093/clipsy.bph077
7. Boyd, J. E., Lanius, R. A., & McKinnon, M. C. (2018). Mindfulness-based treatments for posttraumatic stress disorder: a review of the treatment literature and neurobiological evidence. *Journal of psychiatry & neuroscience : JPN*, 43(1), 7-25. <https://doi.org/10.1503/jpn.170021>
8. Brown, K.W., & Ryan, R.M. (2003). The Benefits of Being Present: Mindfulness and Its Role in Psychological Well-Being. *Journal of Personality and Social Psychology*. 84(4). pp. 822-848. DOI: 10.1037/0022-3514.84.4.822
9. Carmody, J., & Baer, R. A. (2008). Relationships between mindfulness practice and levels of mindfulness, medical and psychological symptoms and well-being in a mindfulnessbased stress reduction program. *Journal of Behavioral Medicine*, 31(1), 23-33. Doi 10.1007/s10865-007-9130-7

10. Chadwick, P., Hember, M., Symes, J., Peters, E., Kuipers, E., & Dagnan, D. (2008). Responding mindfully to unpleasant thoughts and images: reliability and validity of the Southampton mindfulness questionnaire (SMQ). *The British journal of clinical psychology*, 47(Pt 4), 451–455.
11. Davidson, R.J., Kabat-Zinn, J., Schumacher, J., Rosenkranz, M., Muller, D., Santorelli, F., Urbanowski, F., Harrington, A., Bonnus, K., & Sheridan, J.F. (2003). Alterations in brain and immune function produced by mindfulness meditation. *Psychosom Med*, 65, 564-570. Doi:10.1097/01.PSY.0000077505.67574.E3.
12. Feldman, G., Hayes, A., Kumar, S. et al. (2007). *J Psychopathol Behav Assess*, 29, 177. DOI: doi:10.1007/s10862-006-9035-8
13. Germer, C.K., Siegel, R.D., & Fulton, P.R. (2005). *Mindfulness and psychotherapy*. New York, NY US: Guilford Press.
14. Gu, J., Strauss, C., Crane, C., Barnhofer, T., Karl, A., Cavanagh, K., & Kuyken, W. (2016). Examining the factor structure of the 39-item and 15-item versions of the Five Facet Mindfulness Questionnaire before and after mindfulness-based cognitive therapy for people with recurrent depression. *Psychological Assessment*, 28(7), 791–802. DOI: <https://doi.org/10.1037/pas0000263>
15. Hall, N. (2007). Positive Psychology and Emotional Intelligence. *Positive Psychology News Daily*, NY.
16. Hayes, S.C., Strosahl, K.D., & Wilson, K.G. (1999). *Acceptance and commitment therapy*. New York: Guilford Press.
17. Hopwood, T. L., & Schutte, N. S. (2017). A meta-analytic investigation of the impact of mindfulness-based interventions on post traumatic stress. *Clinical psychology review*, 57, 12–20. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2017.08.002>
18. Kabat-Zinn, J. (2003). Mindfulness-Based interventions in context: Past, present, and future. *Clinical Psychology: Science & Practice*, 10(2), 144-156.
19. Kabat-Zinn, J. (2013). *Full catastrophe living: Using the wisdom of your body and mind to face stress, pain, and illness*. New York: Bantam Books Trade Paperbacks.
20. Kaplunenko, Y., & Kuchyna, V. (2022). Adaptation and validation of five factor mindfulness questionnaire. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*, 1(33).
21. Khoury, B., Lecomte, T., Fortin, G., Masse, M., Therien, P., Bouchard, V., Chapleau, M., Paquin, K., & Hofmann, S. G. (2013). Mindfulness-based therapy: A comprehensive meta-analysis. *Clinical Psychology Review*, 33(6), 763-771. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2013.05.005>

Додаток

**«П'ЯТИФАКТОРНИЙ ОПИТУВАЛЬНИК МАЙНДФУЛНЕС. ПОМ-15»
в адаптації Я. Каплуненко та В. Кучиної**

Будь ласка, оцініть кожне з наведених тверджень за допомогою запропонованої шкали:

- 1 – ніколи або дуже рідко;
- 2 – рідко;
- 3 – іноді;
- 4 – часто;
- 5 – дуже часто або завжди.

1. Коли я приймаю душ або ванну, то зазначаю відчуття води на своєму тілі.
2. У мене добре виходить добирати слова для опису своїх почуттів.
3. Я не зосереджую уваги на тому, що роблю, оскільки мрію, хвилююсь або відволікаюсь в інший спосіб.
4. Я вважаю деякі свої думки неправильними та поганими, і я не маю так (у такий спосіб) думати.
5. Коли я занепокоєний/занепокоєна думками чи образами, то стаю відособленим/відособленою) та усвідомлюю їх, але вони не захоплюють усієї моєї уваги.
6. Я зазначаю, як їжа та напої впливають на мої думки, тілесні відчуття та емоції.
7. Мені важко добирати потрібні слова, щоб висловити своє ставлення.
8. Я виконую роботу та завдання механічно, не усвідомлюючи того, що роблю.
9. Я вважаю, що деякі мої емоції погані та недоречні, і я не маю їх відчувати.
10. Коли в мене виникають тривожні думки та образи, я здатний/здатна просто зазначити їх появу, не реагуючи.
11. Я звертаю увагу на відчуття, такі як, вітер у моєму волоссі та сонце на обличчі.

12. Навіть якщо я страшенно засмучений/засмучена, можу передати свій стан словами.
13. Я зазначаю, що роблю щось, не надаючи цьому уваги.
14. Я кажу собі, що не маю почуватися так, як зараз відчуваюся.
15. Коли в мене виникають тривожні думки та образи, я просто зазначаю їх появу та відпускаю.

Підрахунок балів

«Спостереження» (Пункти № 1, 6, 11).

«Опис» (Пункти № 2, 7R, 12).

«Усвідомлена дія» (Пункти № 3R, 8R, 13R).

«Неосудливість до внутрішнього досвіду» (Пункти № 4R, 9R, 14R).

«Нереагування» (Пункти № 5, 10, 15).

R – зворотний ключ (1=5, 2=4, 4=2, 5=1).

Завантажити опитувальник ПОМ-15 можна за посиланням <https://osf.io/9eaus>

Відомості про авторів

Каплуненко Ярина Юріївна, кандидатка психологічних наук, старша наукова співробітниця Інституту психології імені Г.С. Костюка НАН України, старша викладачка кафедри психології та педагогіки Національного університету «Києво-Могилянська академія», м. Київ, Україна.

Kaplunenko, Yaryna, PhD (Psychology), senior researcher, H.S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine, senior lecturer of the Department of Psychology and Pedagogy of the National University 'Kyiv-Mohyla Academy', Kyiv, Ukraine.

E-mail: yaryna.kaplunenko@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7369-8495>

Кучина Валерія Валеріївна, магістриня, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна.

Kuchyna, Valeria, Master of Sciences, Taras Shevchenko Kyiv National University, Kyiv, Ukraine.

E-mail: valmukta@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0174-7643>

Отримано 10 березня 2023 р.
Рецензовано 22 березня 2023 р.
Прийнято 24 березня 2023 р.

<https://doi.org/10.31108/2.2023.1.28.11>

УДК 159.9.07.923-055.2:336.74

Наталія Клименко

ТИПИ ГРОШОВИХ ПЕРЕКОНАНЬ ТА ПОВЕДІНКИ ЖІНОК І ЇХ ЗВ'ЯЗОК З СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИМИ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИМИ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРОФЕСІЙНИМИ ЧИННИКАМИ

Клименко Наталія. *Типи грошових переконань та поведінки жінок і їх зв'язок з соціально-демографічними, соціально-економічними та організаційно-професійними чинниками.*

Вступ. Дослідження проблеми ставлення жінок до грошей є актуальним питанням в умовах соціальної напруженості та невизначеності нашого сьогодення. Трансформаційні процеси в суспільстві, військові дії на території України, світові соціально-політичні та економічні кризи спричиняють потужний вплив на психіку особистості, впливають на економічну поведінку жінок. Це потребує дослідження типів грошових переконань та поведінки жінок. Також актуальним є питанням їх зв'язку з соціально-демографічними, соціально-економічними та організаційно-професійними чинниками.

Мета: проаналізувати рівні вираженості типів грошових переконань та поведінки жінок і їх зв'язок з соціально-демографічними, соціально-економічними та організаційно-професійними чинниками.

Методи. Методика А. Фернема «Шкала грошовий переконань та поведінки» (MBBS) (модифікований варіант М. Сімків «Шкала грошових уявлень та поведінки» (ШГУП) (Сімків, 2012), авторська анкета-паспортника.

Результати. У статті на основі емпіричного дослідження визначено рівні вираженості типів грошових переконань та поведінки жінок (високий, середній, низький), встановлено позитивні та негативні статистично значущі зв'язки між типами грошових переконань та поведінки жінок (грошова одержимість, влада, економічність, неадекватна поведінка з грошима) і трьома групами чинників (соціально-демографічними, соціально-економічними та організаційно-професійними).

Висновки. Отримані дані свідчать про необхідність розробки спеціальних тренінгових програм з психології грошей та підвищення рівня монетарної грамотності жінок.

Ключові слова: жінки; гроші; ставлення до грошей; грошові переконання; монетарні настановлення; соціально-демографічні чинники; соціально-економічні чинники; організаційно-професійні чинники.

Klymenko, Nataliia. *Women's money beliefs and money behaviors and their relationship with socio-demographic, socio-economic and organizational-professional factors.*

Introduction. Women's attitudes to money seem to play an important role in easing social tension and, therefore, need to be studied. Social transformations and the war in Ukraine, as well as global socio-political and economic crises have a powerful effect on the mentality of the individual including the economic behavior of women, which calls for researching the types of women's money attitudes and behaviors and their relationship with socio-demographic, socio-economic and organizational-professional factors.

Aim: to analyze the levels and types of women's money beliefs and behaviors and their relationship with socio-demographic, socio-economic and organizational-professional factors.

Methods. A. Fernem Money Beliefs and Behavior Scale (MBBS) (a modified version: M. Simkiv Money Perceptions and Behavior Scale (ShGUP) (Simkiv, 2012)) and a specially developed passport questionnaire.

Results. Women's money beliefs and money behaviors were divided into four groups (money obsession, power, economy, and inappropriate money behavior) and had high, medium, and low levels. Besides, women's money beliefs and money behaviors had positive and negative statistically significant relationships with socio-demographic, socio-economic, and organizational-professional factors.

Conclusions. The obtained findings suggest the need of special psychology of money training programs to increase women's monetary literacy.

Key words: women; attitude to money; money beliefs; socio-demographic factors; socio-economic factors; organizational-professional factors.

Вступ. Дослідження психології грошей стає дедалі все більш популярним серед наукових робіт психологів. Гроші супроводжують сучасну людину протягом всього життя. Вони, як супутник життя людини, завжди обертаються навколо неї.

В. Штифурак (2019) зазначає, що психологічно гроші є винятково парадоксальним феноменом, що проявляється в багатозначності і суперечливості відображення у свідомості людей. Характер використання грошей зумовлює не лише економічний, а й психологічний тип особистості. Тому важливим поняттям в економічній психології є ставлення до грошей (Штифурак, 2019).

Зі свого боку, І. Зубіашвілі (2009) підкреслює, що, вивчаючи особливості поведінки людей, які виявляються в зв'язку зі ставленням до грошей, психологи зіставляють їх з цінностями, соціальними уявленнями, особистісними якостями людей (Зубіашвілі, 2009).

Відмітимо, що вивчення ставлення жінок до грошей є особливо важливим, адже низький рівень монетарної грамотності жінок у наш час негативно впливає на їхню адаптацію до соціально-економічних змін (Клименко, 2020).

Дослідження проблеми психології грошей знайшли відображення в роботах, присвячених вивченню різних чинників, що впливають на ставлення до грошей, сутності грошей, їх роль в економічній соціалізації особистості, психологічні особливості ставлення до грошей, ставлення до грошей різних соціальних груп, ставлення до грошей персоналу комерційних організацій, тощо. Дослідження представлені в роботах як зарубіжних (Furnham, 1984; Furnham & Murphy, 2019; Lim & Teo, 1997; Prince, 1991; Tang & Gilbert, 1993; Yamauchi & Templer, 1982), так і вітчизняних (Зубіашвілі, 2007, 2009; Карамушка & Ходакевич, 2017; Паршак, 2019; Сімків, 2011, 2014; Штифурак 2019) вчених.

Водночас недостатньо дослідженою є проблема грошових переконань та поведінки жінок. Зокрема, недостатньо вивченою є проблема рівнів вираженості типів грошових переконань та поведінки жінок і їх зв'язку з соціально-демографічними, соціально-економічними та організаційно-професійними чинниками.

М. Сімків (2014) зазначає, що дослідження грошових настановлень особистості є актуальними з огляду на те, що українське суспільство перебуває на шляху соціальних та економічних змін, що неодмінно позначається і на економічній свідомості людей (Сімків, 2014).

Мета дослідження. Проаналізувати рівні вираженості типів грошових переконань та поведінки жінок і їх зв'язок з соціально-демографічними, соціально-економічними та організаційно-професійними чинниками.

Методи дослідження. Методика А. Фернема «Шкала грошовий переконань та поведінки» (MBBS) (модифікований варіант М. Сімків «Шкала грошових уявлень та поведінки» (ШГУП) (Сімків, 2012), авторська анкета-паспортичка.

Завдання дослідження. Дослідження було спрямоване на вирішення таких завдань:

- 1) Дослідити рівні вираженості типів грошових переконань та поведінки жінок.
- 2) Вивчити зв'язок між типами грошових переконань й поведінки жінок та соціально-демографічними чинниками.
- 3) Проаналізувати зв'язок між типами грошових переконань й поведінки жінок та соціально-економічними чинниками.
- 4) Визначити зв'язок між типами грошових переконань й поведінки жінок та організаційно-професійними чинниками.

Методи та організація дослідження. Для емпіричного дослідження грошових переконань та поведінки жінок використовувалась методика А. Фернема «Шкала грошових переконань та поведінки» (MBBS) (модифікований варіант М. Сімків «Шкала грошових уявлень та поведінки» (ШГУП) (Сімків, 2012). Ця методика дає можливість дослідити чотири типи грошових переконань та поведінки: грошова одержимість; влада; економність; неадекватна поведінка з грошима. Аналіз соціально-демографічних, соціально-економічних та організаційно-професійних чинників здійснювався за допомогою спеціально розробленої авторської анкети-паспортички.

Обробка результатів здійснювалась методами математичної статистики (описові статистики, кореляційний аналіз за допомогою програми SPSS (версія 22)).

Дослідження проводилось з вересня 2021 року по вересень 2022 року під час карантину, пов'язаного з пандемією COVID-19, та в період повномасштабної війни в Україні.

Вибірка дослідження. Вибірку досліджуваних склали 221 особа з різних регіонів України.

За *соціально-демографічними* характеристиками учасники опитування були розподілені так: *за віком*: до 30 років – 13,6%, від 31 до 40 років – 31,7%, від 41 до 50 років – 36,7%, більше 50 років – 18,1%; *за статтю*: 7,2% чоловіків та 92,8% жінок; *за сімейним станом*: неодружені (незаміжні) – 24,4%, розлучені – 21,3%, одружені (заміжні) – 54,3%; *за наявністю дітей*: у 67,4% опитаних є діти, у 32,6% дітей немає; *за місцем народження*: 42,1% народилися у великому місті (мільйоннику), 43,4% у місті, 14,5% народилися в селі або селищі міського типу; *за місцем проживання*: 80,1% проживають у великому місті (мільйоннику), 13,6% проживають у місті, 6,3% проживають в селі або селищі міського типу; *за соціальним походженням*: 4,5% походять із селян, 37,1% – з робітників, із службовців – 50,2% та 8,1% походять з підприємців.

За *соціально-економічними* характеристиками учасники опитування були розподілені так: *за житловими умовами*: 54,3% живуть (самі або зі своєю сім'єю) у власній квартирі або домі, 20,4% проживають (самі або зі своєю сім'єю) з батьками у батьківській квартирі чи домі або з іншими родичами, винаймає житло – 25,3%; *за економічним статусом сім'ї*: 4,5% мають низький економічний статус сім'ї, 92,8% – середній та 2,7% мають високий економічний статус сім'ї; *за рівнем доходу*: 11,8% мають низький, 84,6% – середній, 3,6% мають високий рівень доходу.

За *організаційно-професійними* характеристиками учасники опитування були розподілені так: *за рівнем освіти*: загальну середню та середню спеціальну освіту мають – 8,1%, незакінчену вищу – 7,2%, вищу – 84,6%; *за посадою в організації*: не працюють – 3,6%, спеціалісти або працівники – 54,8%, менеджери середньої ланки – 12,7%, менеджери ТОП-рівня – 12,7%, власники компаній – 16,3%; *за загальним трудовим стажем*: ніколи не працювало 3,6%, до 5 років – 5,4%, від 5 до 10 років – 16,3%, понад 10 років – 74,7%; *за стажем роботи в організації, в якій зараз працюють*: не працює – 7,2%, до 5 років – 41,6%, від 5 до 10 років – 23,1%, понад 10 років – 28,1%.

Результати дослідження та їх обговорення.

У процесі виконання **першого завдання дослідження**, спрямованого на дослідження рівнів вираженості типів грошових переконань та поведінки жінок, було встановлено високий, середній та низький рівні вираження по кожному з типів грошових переконань та поведінки жінок (табл. 1).

Таблиця 1

Рівень вираженості грошових переконань та поведінки жінок (у % від загальної кількості опитаних)

Типи грошових переконань та поведінки	Рівень вираженості		
	високий	середній	низький
Грошова одержимість	19,0	52,0	29,0
Економність	17,2	54,8	28,1
Неадекватна поведінка з грошима	14,5	53,8	31,7
Влада	13,6	59,3	27,1

Як ми бачимо, *найбільш високий рівень вираженості має тип грошових переконань та поведінки «Грошова одержимість» (19,0%)*. На нашу думку, це може свідчити про постійне відчуття потреби у грошах та постійне хвилювання за своє фінансове становище, часті фантазії про те, *що можна придбати за гроші*. А також про переконання, що дохід менший, ніж людина заслуговує на своїй роботі, і відчуття себе нижче від тих, у кого дохід більший. Така людина думає, що гроші – це єдине, на що можна розраховувати, і вони можуть вирішити всі її проблеми. Водночас відмітимо, що 29,0% досліджуваних жінок мають низький рівень вираженості цього типу грошових переконань та поведінки, що може свідчити про знецінення

важливості грошей у їхньому житті. Така людина може вважати, що взагалі не варто постійно думати про гроші і хвилюватись за своє фінансове становище. Гроші, на її думку, це не єдине, на що можна розраховувати, і вони не вирішують усіх проблем. Така особа не відчуває себе нижче від тих людей, у кого грошей більше ніж у неї.

Виявлено *найбільш низький рівень* вираженості типу *«Неадекватна поведінка з грошима»* (31,7%). На наш погляд, тут можна говорити про те, що такі жінки вміють добре контролювати своє фінансове становище та адекватно поводитися з грошима, тобто легко приймають рішення стосовно власних покупок, купують тільки потрібні їм речі і не відчувають провини, коли витрачають гроші. Високий рівень вираженості цього типу мають 14,5% досліджуваних жінок. Отже, імовірно, людина з високим рівнем вираженості цього типу грошових переконань та поведінки може часто купувати непотрібні їй речі тільки тому, що на них є знижка чи вони є модними. Їй важко приймати рішення стосовно покупок, і вона часто залюбки витрачає гроші на інших людей, проте дуже неохоче на себе. Така особа може відчувати провини, коли витрачає гроші, проте некомфортно себе почуває, доки все не витратить. Вона може погано контролювати своє фінансове становище та вважати, що не може його змінити. Отже, високий рівень вираженості цього типу має невелика кількість осіб, на противагу від низького.

Низький рівень вираженості також виявлено у типі *«Економність»* (28,1%), що може свідчити про несхильність опитуваних до економії та накопичування грошей. Такі люди можуть не приховувати свої доходи від близьких та друзів та не завжди можуть знати точно, скільки грошей у їхньому гаманці та на рахунку в банку. Високий рівень вираженості цього типу виявлено у 17,2% опитаних жінок, що може характеризувати таких осіб як людей, які завжди намагаються економити гроші та пишаються цим умінням. Часто вони можуть обмежувати себе у покупках, намагаються купувати речі довготривалого використання, завжди думають про ціну та постійно відчувають потребу сперечатися стосовно ціни товарів, які купують. Вони можуть знати точну кількість грошей, якими володіють, вчасно сплачують рахунки задля уникнення штрафів. Такі жінки можуть вважати за потрібне не розголошувати інформацію стосовно власних доходів та вважати, що розпитувати людину про її зарплату некультурно.

Також низький рівень вираженості виявлено у типі *«Влада»* у 27,1% – такі особи не схильні відверто використовувати гроші в якості зброї з метою впливу на інших людей. Гроші для них не є предметом гордості та вони не вважають, що гроші дають їм перевагу над тими, у кого їх менше. На відміну від людей, у яких виявлено високий рівень вираженості цього типу. Наше дослідження виявило 13,6% опитуваних жінок з високим рівнем вираженості типу *«Влада»*, що може свідчити, що для цих жінок гроші – це засіб, за допомогою якого можна впливати на інших людей та досягати таким чином власних цілей. Вони можуть використовувати гроші для того, щоб керувати, залякувати та «купувати» людей власною щедрістю. Гордяться власними фінансовими успіхами та намагаються не брати гроші у борг.

Зазначимо, що характерною ознакою отриманих результатів дослідження є середній рівень вираженості всіх типів грошових переконань та поведінки: грошова одержимість – 52,0%, влада – 59,3%, економічність – 54,8%, неадекватна поведінка з грошима – 53,8%. Це свідчить про те, що у переважній кількості опитаних жінок середній рівень вираженості усіх типів грошового переконання та поведінки, що, на нашу думку, може свідчити про достатньо адекватне та свідоме ставлення до грошей.

Друге завдання дослідження було спрямовано на вивчення зв'язку між рівнями вираженості типів грошових переконань та поведінки (грошова одержимість, влада, економічність, неадекватна поведінка з грошима) та соціально-демографічними чинниками (вік, стать, сімейний стан, наявність дітей, місце народження, місце проживання, соціальне походження).

Результати кореляційного аналізу свідчать про те, що типи грошових переконань та поведінки жінок загалом пов'язані з соціально-демографічними чинниками. Встановлено, що існує як позитивний, так і негативний статистично значущий зв'язок між типами грошових переконань та поведінки і соціально-демографічними характеристиками жінок (табл. 2).

Таблиця 2

Зв'язок між типами грошових переконань та поведінки жінок з соціально-демографічними чинниками, (r)

Типи грошових переконань та поведінки	Соціально-демографічні чинники						
	Вік	Стать	Сімейний стан	Наявність дітей	Місце народження	Місце проживання	Соціальне походження
Грошова одержимість	-0,098	0,139*	0,074	-0,089	0,089	-0,019	0,074
Влада	-0,049	0,151*	0,104	0,106	0,155*	-0,055	0,093
Економність	-0,136*	0,057	-0,135*	-0,184**	0,075	-0,052	-0,057
Неадекватна поведінка з грошима	-0,009	0,106	0,054	-0,051	0,067	0,132	0,112

*p<0,05; ** p<0,01

У процесі дослідження встановлено негативний статистично значущий зв'язок типу грошового переконання та поведінки «Економність» з віком опитуваних жінок ($r=-0,136$, $p<0,05$) (табл. 2). Суть цього зв'язку проявляється в тому, що з віком з'являється зменшення економічності. Отже, більш молоді жінки – більш економні у витрачанні грошей. На наш погляд, це може бути пов'язане з тим, що більш молоді жінки знаходяться на початковому етапі формування своєї професійної кар'єри, їхня заробітна платня може бути ще не достатньо високою, вони потребують коштів на додаткове навчання для професійного зростання, або ж вони перебувають в декретній відпустці і витрачають кошти переважно на потреби дитини. Відмітимо, що з віком у жінок з'являються додаткові можливості щодо реалізації набутих навичок та вмій, що може впливати на підвищення доходу.

Встановлено позитивний статистично значущий зв'язок *статі* з такими типами грошових переконань та поведінки, як: «Грошова одержимість» ($r=0,139$, $p<0,05$) (табл. 2) та «Влада» ($r=0,151$, $p<0,05$) (табл. 2). Щодо зв'язку типу «Грошової одержимості» зі *статтю*, то його суть полягає в тому, що жінки мають більшу схильність до цього типу грошових переконань та поведінки порівняно з чоловіками. Імовірніше, це може бути пов'язано з високими вимогами до жінок у сучасному суспільстві: гарно виглядати, бути доглянутою, мати красиві речі та, поряд з цим, бути професіоналкою своєї справи, гарною господинею, чарівною дружиною та хорошою мамою. З іншого боку, на нашу думку, жінки можуть знаходитись у залежній позиції, наприклад, коли не працюють та перебувають у ролі домогосподарки або у декретній відпустці по догляду за дитиною. Такі жінки можуть не мати своїх власних грошей, а їхнє основне джерело доходу – це чоловік.

Про «Грошову одержимість» жінок порівняно з чоловіками в своєму дослідженні також говорить А. Furnham (1984). Зокрема, він зазначає, що жінки більш консервативні у фінансових питаннях та схильні вважати, що вони гірше контролюють власне фінансове становище ніж чоловіки (Furnham, 1984).

Зв'язок *статі* з типом «Влада» свідчить про те, що жінки, порівняно з чоловіками, більш схильні до надання грошам функції влади над людьми. На наш погляд, це можна пояснити більш низькою самооцінкою жінок та їхньою невірою у власні сили, здібності та вміння, порівняно з чоловіками. Тому вони можуть вважати, що лише за рахунок грошей зможуть збільшити свій вплив та досягти поставлених цілей.

Зі свого боку, дослідники монетарних установок особистості М. Prince (1991), Т. Tang & R. Gilbert (1995), V. Lim & S. Teo (1997) також виявили схильність жінок до надання грошам функції «влади». Вони відмічають, що жінки частіше використовують гроші в якості інструменту впливу на інших, тобто для досягнення влади та демонстрації власного престижу.

К. Yamauchi & D. Templer (1982), досліджуючи ставлення представників різних соціальних груп до грошей, виявили схильність жінок частіше використовувати гроші як засіб боротьби за владу (Yamauchi & Templer, 1982).

Також зазначимо, що О. Паршак (2019) у процесі свого дослідження виявив зв'язок між оцінкою працівниками комерційних організацій способів отримання грошей і такою характеристикою персоналу як «стать». Встановлено, що жінки більше орієнтовані на оцінку таких способів отримання грошей, як: «у результаті щасливого випадку (спадок, виграш в лотерею тощо)», «шляхом укладання вигідного шлюбу», в той час як чоловіки більше оцінюють інші способи отримання грошей: «шляхом індивідуальної підприємницької діяльності», «здаванням нерухомості в оренду» Тобто, на думку дослідника, чоловіки більш зорієнтовані на активні способи отримання грошей, а жінки – на пасивні (Паршак, 2019).

Встановлено негативно статистично значущий зв'язок типу грошового переконання та поведінки «Економність» з сімейним станом ($r=-0,135$, $p<0,05$) (табл. 2). Суть цього зв'язку полягає в тому, що зі зміною сімейного стану зменшується економічність, тобто одружені жінки менше економічні, ніж неодружені та розлучені. На нашу думку, зменшення економії грошей у заміжніх жінок може бути пов'язано з наявністю чоловіка, який може бути додатковим джерелом доходу сім'ї та фінансовою опорою для жінки. Водночас змінюються потреби і зростають витрати на сім'ю.

Також встановлено негативний статистично значущий зв'язок типу грошового переконання «Економність» з наявністю дітей ($r=-0,184$, $p<0,01$) (табл. 2). Суть цього зв'язку проявляється у зменшенні економічності з наявністю дітей, тобто жінки, які мають дітей, менш економні у витрачаннях грошей, ніж жінки, які не мають дітей. Імовірно, на нашу думку, такі дані підкреслюють необхідність збільшення витрат, пов'язаних з дітьми, а також бажання жінки дати своїй дитині все саме найкраще. Недарма в українській культурі ми можемо зустріти багато крилатих висловів на зразок: «все краще дітям», «жити за ради дітей» тощо.

Виявлено позитивний статистично значущий зв'язок типу грошових переконань та поведінки «Влада» з місцем народження ($r=0,155$, $p<0,05$) (табл. 2). Встановлено, що жінки, які народилися в селах, більше орієнтовані на сприймання грошей як засіб отримання влади над іншими людьми, ніж у великих містах. Також М. Сімків (2014) у своєму дослідженні молоді з'ясувала, що група осіб, що проживає у великих містах, більшою мірою наділяє гроші великою цінністю та вважає їх важливим фактором у своєму житті (Сімків, 2014).

Статистично значущих зав'язків між типами грошових переконань й поведінки та місцем проживання і соціальним походження жінок не виявлено.

Третє завдання дослідження було спрямоване на вивчення зв'язку між рівнями вираженості типів грошових переконань та поведінки (грошова одержимість, влада, економічність, неадекватна поведінка з грошима) з соціально-економічними чинниками (житлові умови, економічний статус сім'ї, рівень доходу). Результати кореляційного аналізу свідчать про те, що типи грошових переконань та поведінки жінок загалом пов'язані з соціально-економічними чинниками. Існує як позитивний, так і негативний статистичний значущий зв'язок між типами грошових переконань й поведінки та соціально-економічними характеристиками жінок (табл. 3).

Таблиця 3

Зв'язок між типами грошових переконань та поведінки жінок з соціально-економічними чинниками, (r)

Типи грошових переконань та поведінки	Соціально-економічні чинники		
	Житлові умови	Економічний статус сім'ї	Рівень доходу
Грошова одержимість	0,169*	-0,089	-0,229**
Влада	0,199**	0,144*	0,066
Економність	-0,021	-0,021	-0,136*
Неадекватна поведінка з грошима	0,032	-0,081	-0,166*

* $p<0,05$; ** $p<0,01$

З'ясовано, що *житлові умови* опитаних жінок мають позитивний статистично значущий зв'язок з типом «Грошова одержимість» ($r=0,169$, $p<0,05$) (табл. 3) та типом «Влада» ($r=0,199$, $p<0,01$). Суть зв'язку типу «Грошова одержимість» із *житловими умовами* опитаних жінок полягає в тому, що жінки, які винаймають житло, мають більшу схильність до «грошової одержимості», ніж ті, що мають своє житло. На наш погляд, це можна пояснити прагненням мати власне житло і наявністю відповідальності за орендну платню житла. Зв'язок типу «Влада» із *житловими умовами* підкреслює, що жінкам, які проживають в орендованому житлі, більш притаманне сприйняття грошей як влади, порівняно з жінками, які мають власне житло.

Виявлено позитивно значущий зв'язок типу грошових переконань та поведінки «Влада» з *економічним статусом сім'ї* ($r=0,144$, $p<0,05$) (табл. 3). Жінки, що мають нижчий економічний статус сім'ї, порівняно з тими, що мають вищий економічний статус сім'ї, сприймають гроші як інструмент впливу на інших людей та досягнення своїх цілей.

Зафіксовано, що *рівень доходу* опитаних жінок має негативний статистично значущий зв'язок з «Грошовою одержимістю» ($r=-0,229$, $p<0,01$) (табл. 3), «Економічністю» ($r=-0,136$, $p<0,05$) (табл. 3) та «Неадекватною поведінкою з грошима» ($r=-0,166$, $p<0,05$) (табл. 3).

Отже, чим *вищий рівень доходу жінок*, тим *менша їхня «грошова одержимість»*. На нашу думку, це можна пояснити наявністю більшої кількості грошей, яка здатна задовольнити більше потреб жінок, що може зменшувати рівень тривоги з приводу грошей. *Чим вищий рівень доходу жінок*, тим *менша їхня схильність до економії грошей*. На наш погляд, це пояснюється можливістю задовольнити свої потреби без економії та накопичення грошей.

Чим вищий рівень доходу жінок, тим *менша їхня «неадекватна поведінка з грошима»*. Імовірно, такі жінки вміють добре контролювати своє фінансове становище та адекватно поводитися з грошима.

Четверте завдання дослідження було спрямоване на визначення зв'язку між рівнями вираженості типів грошових переконань та поведінки (грошова одержимість, влада, економічність, неадекватна поведінка з грошима) з організаційно-професійними чинниками (рівень освіти, посада в організації, загальний трудовий стаж, стаж роботи в організації, в якій вони зараз працюють). Результати кореляційного аналізу свідчать про те, що типи грошових переконань та поведінки жінок загалом пов'язані з організаційно-професійними чинниками. Встановлено, що існує як позитивний, так і негативний статистичний значущий зв'язок між типами грошових переконань та поведінки й організаційно-професійними характеристиками жінок (табл. 4).

Таблиця 4

Зв'язок між типами грошових переконань та поведінки жінок з організаційно-професійними чинниками, (r)

Типи грошових переконань та поведінки	Організаційно-професійні чинники			
	Рівень освіти	Посада в організації	Загальний трудовий стаж	Стаж роботи в організації, в якій зараз працює
Грошова одержимість	-0,085	0,002	-0,116	-0,103
Влада	0,139*	0,096	0,033	0,094
Економічність	-0,218**	-0,118	-0,181**	-0,099
Неадекватна поведінка з грошима	-0,213**	-0,102	-0,158*	-0,084

* $p<0,05$; ** $p<0,01$

Встановлено позитивно значущий зв'язок типу грошових переконань та поведінки «Влада» з *рівнем освіти* ($r=0,139$, $p<0,05$) (табл. 4). Це проявляється в тому, що чим вище рівень освіти жінок, тим менше вони сприймають гроші як засіб влади над іншими. Можливо, це

пов'язано з тим, що з підвищенням рівня освіти жінки стають більш впевнені в своїх професійних навичках та вміннях, що може впливати на підвищення самооцінки та адекватне розуміння функцій грошей.

Певною мірою це збігається з дослідженням Л. Карамушки та О. Ходакевич (2017). Отже, досліджуючи психологічні особливості ставлення студентської молоді до грошей, дослідниці зазначають, що жінки більш позитивно, ніж чоловіки, оцінюють роль грошей у їхньому саморозвитку (отримання освіти, придбання книг, відвідування театрів, музеїв), у виконанні роботи, яка тісно пов'язана з навчальною діяльністю (написання контрольних, курсових, дипломів за гроші), роль власних переконань, принципів, цінностей, у формуванні їхнього ставлення до грошей (Карамушка & Ходакевич, 2017).

З'ясовано, що *рівень освіти* має негативно значущий зв'язок з типом «Економічність» ($r=-0,218$, $p<0,01$) (табл. 4) та типом «Неадекватна поведінка з грошима» ($r=-0,213$, $p<0,01$) (табл. 4). Отже, *чим вище рівень освіти жінок, тим менше економія грошей*. На наш погляд, такі дані можна пояснити тим, що з підвищенням рівня освіти підвищується економічна незалежність та можливість залучення жінок до різноманітних форм професійної активності.

Зазначимо, що О. Паршак (2019) у своєму дослідженні підкреслює, що прослідковується така закономірність: із підвищенням рівня освіти персоналу комерційних організацій розширюється спектр способів отримання грошей (навіть якщо вони є ризикованими, але реальними). Отже, можна говорити про те, що освіта працівників є тим чинником, який сприяє оцінці більш численних способів отримання грошей (Паршак, 2019).

Щодо зв'язку типу «Неадекватна поведінка з грошима» з *рівнем освіти*: *чим вище рівень освіти, тим менше у жінки виявів «неадекватної поведінки з грошима»*. На нашу думку, це можна пояснити тим, що з підвищенням рівня освіти підвищується і монетарна грамотність жінок.

Встановлено негативний статистично значущий зв'язок загального трудового стажу опитаних жінок з типом «Економічність» ($r=-0,181$, $p<0,01$) (табл. 4) та типом «Неадекватна поведінка з грошима» ($r=-0,158$, $p<0,05$) (табл. 4). Отже, *чим більший загальний трудовий стаж, тим менше жінки економлять гроші*. Імовірніше, це можна пояснити тим, що зі зростанням трудового стажу жінки зміцнюють свою професійну самооцінку та можуть обіймати більш високі посади, ніж на початковому етапі своєї професійної кар'єри, і відповідно мають більший рівень економічної забезпеченості.

Щодо зв'язку типу «Неадекватна поведінка з грошима» з *загальним трудовим стажем*, то тут ми спостерігаємо таку тенденцію: *чим вище рівень загального трудового стажу жінок, тим менше у жінки «неадекватної поведінки з грошима»*.

Статистично значущих зав'язків типів грошових переконань та поведінки з *посадою в організації* і *стажем роботи в організації*, в якій зараз працюють жінки, не виявлено.

Висновки:

1) Виявлено *високий і низький рівні* вираженості грошових переконань та поведінки жінок відповідно до типів грошових настановлень: грошова одержимість, влада, економічність, неадекватна поведінка з грошима.

Характерною ознакою отриманих результатів є *середній рівень* вираженості грошових переконань та поведінки жінок по всім типам грошових настановлень, що, на нашу думку, може свідчити про адекватне та свідоме ставлення більшості опитаних жінок до грошей.

2) З'ясовано зв'язок між рівнями вираженості грошових переконань та поведінки жінок з *соціально-демографічними чинниками* (вік, стать, сімейний стан, наявність дітей, місце народження, місце проживання, соціальне походження): жінки мають більшу схильність до типу «грошова одержимість» порівняно з чоловіками; жінки більш схильні до типу «влада», ніж чоловіки; жінки, які проживають в селах, більш орієнтовані на сприймання грошей як засіб отримання влади над іншими людьми, ніж жінки у великих містах; молоді жінки більш економні у витрачання грошей, ніж старші за віком; у заміжніх жінок спостерігається зменшення економії грошей порівняно з незаміжніми; з наявністю дітей зменшується схильність до економії грошей.

3) Констатовано зв'язок між рівнями вираженості грошових переконань та поведінки жінок з *соціально-економічними чинниками* (житлові умови, економічний статус сім'ї, рівень доходу): жінки, які винаймають житло, мають більшу схильність до «грошової одержимості», ніж ті, що мають своє житло; чим вище рівень доходу, тим менша «грошова одержимість» жінок; жінкам, які проживають в орендованому житлі, більш притаманне сприйняття грошей як влади, порівняно з жінками, які мають власне житло; жінки, які мають нижчий економічний статус сім'ї, більше сприймають гроші як владу порівняно з тими, хто має вищий економічний статус сім'ї; чим вище рівень доходу жінок, тим менше економія грошей; чим вище рівень доходу жінок, тим менше «неадекватна поведінка з грошима».

4) Визначено зв'язок між рівнями вираженості грошових переконань та поведінки жінок з *організаційно-професійними чинниками* (рівень освіти, посада в організації, загальний трудовий стаж, стаж в організації, в якій зараз працюють): чим вище рівень освіти жінок, тим менше вони сприймають гроші як засіб влади на іншими; чим вище рівень освіти жінок, тим менше економія грошей; чим менше загальний трудовий стаж, тим більше жінки економлять гроші; чим вище рівень освіти, тим менше у жінки «неадекватної поведінки з грошима»; чим вище рівень загального трудового стажу, тим менше у жінок «неадекватної поведінки з грошима».

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у розробці спеціальних тренінгових програм з психології грошей та підвищення рівня монетарної грамотності жінок.

Література

1. Зубіашвілі, І.К. (2009). Ставлення до грошей як фактор економічної соціалізації старшокласників. *Автореф. дис. канд. психол. наук*. Київ.
2. Карамушка, Л. М., & Ходакевич, О. Г. (2017). *Психологічні особливості ставлення студентської молоді до грошей*: монографія. Київ: КНЕУ.
3. Клименко, Н.Г. (2020). Комплекс методик для дослідження особистісно-професійних стилів поведінки як чинника ставлення жінок до грошей. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 4 (21). 60-73.
4. Сімків М. В. (2012). Модифікований варіант методики А.Фернема «Шкала грошових уявлень та поведінки». *Освіта регіону*, 2, 295–301.
5. Сімків, М.В. (2014). Соціально-демографічні чинники монетарних настановлень молоді. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України*, 10, 26, 666- 678.
6. Паршак, О.І. (2019). Вплив соціально-демографічних та організаційних характеристик персоналу комерційних організацій на його оцінку способів отримання грошей. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 1 (16), 64-73.
7. Штифурак, В. Є. (2019). Субкультурне сприйняття студентською молоддю психологічного феномену «ставлення до грошей». *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія»*. Вип 1 (9).
8. Furnham, A. (1984). Many sides to the coin: the psychology of money usage. *Personality and Individual Differences*, 5, 5, 501-509.
9. Furnham, A., & Murphy, T. (2019). Money types, money beliefs, and financial worries: An Australian study. *Australian Journal of Psychology*, 71:2, 193-199.
10. Lim, V. K., & Teo, T. S. (1997). Sex, money and financial hardship: an empirical study of attitudes towards money among undergraduates in Singapore. *Journal of Economic Psychology*, 18, 369-386.
11. Prince, M. (1995). Gender and money attitude of young adults. *Proceedings of the Conference on Gender and Consumer Behavior*, 284-291.
12. Tang, T. L., & Gilbert, P. R. Attitude toward money as related to intrinsic and extrinsic job satisfaction, stress and work-related attitudes. *Personality and Individual Differences*, 19, 3, 327-332.
13. Yamauchi, K. T. & Templer, D. I. (1982). The Development of a Money Attitude Scale. *Journal of Personality Assessment*, 46, 5, 522–528.

References

1. Zubiashvili, I. K. (2009). *Stavlennya do groshei yak faktor ekonomichnoi sotsializatsii starshoklasnykiv [Attitude towards money as a high school students' economic socialization factor]*. PhD thesis summary. Kyiv. [In Ukrainian]
2. Karamushka, L. M., & Khodakevych, O. G. (2017). *Psykhologichni osoblyvosti stavlennya studentskoi molodi do groshei [Psychological features of students attitudes towards money]*. KNEU. [In Ukrainian]
3. Klymenko, N. G. (2020). Kompleks metodyky dlya doslidzhennya osobystisno-profesiinykh styliv povedinky yak chynnyka stavlennya zhinok do groshei [A set of methods for researching personal and professional behavior styles as a factor in women's attitudes towards money]. *Organizatsiina psykholgia. Ekonomichna psykholgia*, 4(21), 60-73. [In Ukrainian]
4. Simkiv M. V. (2012). Modyfikovanyi variant metodyky A [Modified version of A method]. Fernema «Shkala groshovykh uyavlen ta povedinky». *Osvita regionu*, 2, 295–301. [In Ukrainian]
5. Simkiv, M. V. (2014). Sotsialno-demografichni chynnyky monetarnykh nastanovlen molodi [Socio-demographic factors in youth's monetary attitudes]. *Aktualni problemy psykholgii: zb. nauk. pr. Instytutu psykholgii imeni G. S. Kostyuka APN Ukrainy*, 10(26), 666-678. [In Ukrainian]
6. Parshak, O. I. (2019). Vplyv sotsialno-demografichnykh ta organizatsiinykh kharakterystyk personalu komertsiinykh organizatsii na iogo otsinku sposobiv otrymannya groshei [The impact of socio-demographic and organizational characteristics of the staff of commercial organizations on their assessment of ways of obtaining money]. *Organizatsiina psykholgia. Ekonomichna psykholgia*, 1(16), 64-73. [In Ukrainian]
7. Shtyfurak, V. Ye. (2019). Subkulturene spryinyattya studentskoyu moloddu psykholgichnogo fenomenu «stavlennya do groshei» [Subcultural perception of the psychological phenomenon of students attitude towards money]. *Naukovyi visnyk Mukachivskogo derzhavnogo universytetu. Seria «Pedagogika ta psykholgia»*. 1(9). [In Ukrainian]
8. Furnham, A. (1984) Many sides to the coin: the psychology of money usage. *Personality and Individual Differences*, 5(5), 501-509.
9. Furnham, A., & Murphy, T. (2019) Money types, money beliefs, and financial worries: An Australian study. *Australian Journal of Psychology*, 71(2), 193-199.
10. Lim, V. K., & Teo, T. S. (1997). Sex, money and financial hardship: an empirical study of attitudes towards money among undergraduates in Singapore. *Journal of Economic Psychology*, 18, 369-386.
11. Prince, M. (1995). Gender and money attitude of young adults. *Proceedings of the Conference on Gender and Consumer Behavior*, 284-291.
12. Tang, T. L., & Gilbert, P. R. Attitude toward money as related to intrinsic and extrinsic job satisfaction, stress and work-related attitudes. *Personality and Individual Differences*, 19(3), 327-332.
13. Yamauchi, K. T., & Templer, D. I. (1982). The Development of a Money Attitude Scale. *Journal of Personality Assessment*, 46(5), 522–528.

Відомості про автора

Клименко Наталія Геннадіївна, аспірантка Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, м. Київ, Україна.

Klymenko, Nataliia, graduate student of the G.S. Kostyuk Institute of psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Tel: +38050 3515913

E-mail: nk.psychol@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1897-3201>

Отримано 23 січня 2023 р.
Рецензовано 13 лютого 2023 р.
Прийнято 17 лютого 2023 р.

<https://doi.org/10.31108/2.2023.1.28.12>

УДК 159.98

Віталій Паньковець

РОЗРОБКА ЕЛЕКТРОННИХ КУРСІВ ДЛЯ НАВЧАННЯ ПРАЦІВНИКІВ У БІЗНЕС-ОРГАНІЗАЦІЯХ

Паньковець Віталій. Розробка електронних курсів для навчання працівників у бізнес-організаціях.

Вступ. Інтенсивність змін у інформаційному просторі настільки динамічна, що наявні у працівника знання і навички варто постійно оновлювати. Відповідно більшість організацій зацікавлені у підтримці знань, навичок персоналу на актуальному сучасності рівні. Створення електронного курсу передбачає повну переоцінку, декомпозицію наявної інформації, навчальних програм в організації, які були створені для навчання за особистою участю спеціалістів із навчання.

Мета. Проаналізувати процес, основні етапи та модель створення електронних курсів для працівників бізнес-організацій (з огляду на досвід впровадження таких курсів).

Результати. Створення електронного курсу (E-learning course) у бізнес-організації має проектний формат роботи. Для створення електронних курсів використовують принципи і моделі «Педагогічного дизайну» (Instructional Design, ID). Модель створення електронного курсу складається з п'яти етапів: 1. Запит; 2. Проектування; 3. Створення+пілот; 4. Впровадження; 5. Оцінка результатів навчання. Детально проаналізовано діяльність кожного спеціаліста, який залучений у процес створення електронного курсу: замовник електронного курсу; експерт з галузі знань, з якої буде створений курс (Subject Matter Experts – SME); педдизайнер (або методист); верстальник; графічний дизайнер. Підкреслено значення авторської «Матриці компетенцій» як інструменту уточнення запиту і структуризації наявних навчальних матеріалів. Розкрито роль «авторингових засобів» (Authoring Tools) у створенні курсу. Встановлено високе значення фокус-групи у пілотному запуску електронного курсу. Показана роль і значення електронних навчальних платформ (Learning Management System – LMS) для призначення й аналізу результатів навчання персоналу.

Висновки: Ця стаття презентує реальний досвід у створенні електронних курсів і може бути використана спеціалістами з навчання персоналу організації.

Ключові слова: електронне навчання, дистанційне навчання, педагогічний дизайн, педдизайнер, навчання персоналу, модель ADDIE, авторингові засоби, LMS.

Pankovets, Vitalii. Development of electronic courses for training employees in business organizations.

Introduction. Intensive changes in the information space necessitate employee's regular knowledge and skills improvement, which is promoted by most organizations. The creation of an electronic course involves a complete re-evaluation, decomposition of available information, training programs in the organization, which were created for training with the personal participation of training specialists.

Aim. Based on the author's experience in creating electronic training courses, to analyze the process, main stages and model of creating electronic training courses for business organization employees.

Results. Creation of an electronic course (E-learning course) in a business organization has a project format. The principles and models of Instructional Design, ID are used to create electronic courses. The model for creating an electronic course consists of five stages: 1. Request; 2. Designing; 3. Creation+pilot; 4. Implementation; 5. Assessment of learning outcomes. The role of each specialist involved in the electronic course creation is analyzed in detail: electronic course customer; expert in the field of knowledge which the course will be created (Subject Matter Experts - SME); instructional designer (or methodologist); typewriter; graphic designer. The author discusses the importance of the Matrix of Competences as a tool for request clarifying and educational material structuring, as well as describes in detail the Authoring Tools used in course creation. An e-course focus group and electronic education platforms (Learning Management System - LMS) were shown to play an important role in effective business organization personnel's training.

Conclusions: The author analyzes his experience in creating electronic courses, which can be used in training business organization personnel.

Key words: e-learning, distance learning, instructional design, instructional designer, staff training, ADDIE model, authoring tools, LMS.

Вступ. Навчання персоналу є одним із ключових завдань у сучасних організаціях. Інтенсивність змін у інформаційному просторі настільки динамічна, що наявні у працівника знання і навички варто постійно оновлювати. Відповідно більшість організацій зацікавлені у підтримці знань, навичок персоналу на актуальному сучасності рівні. Модель навчання, яка передбачає реальну «живу» взаємодію працівника з тренером, коучем, колегою, є досить актуальною і зараз. Водночас пандемія 2020-2021 років, широкомасштабні військові дії, що почалися у 2022 році, пришвидшили процес впровадження електронного навчання у багатьох українських організаціях. Як показала практика, публікація на навчальній платформі матеріалів, презентацій, з якими працював бізнес-тренер, не дає очікуваного навчального ефекту. Зміст і подачу матеріалу варто змінювати, так як працівник, переглядаючи отриманий матеріал, не засвоює його на належному рівні без тренера. Виникає потреба трансформувати структуру подачі і, як наслідок, для створення електронного курсу варто генерувати навчальний контент з самого початку.

Мета дослідження.

Проаналізувати процес, основні етапи та авторську модель створення електронних курсів для працівників бізнес-організацій (з огляду на досвід впровадження таких курсів).

Завдання дослідження.

1. Проаналізувати процес створення електронних курсів для працівників бізнес-організацій.
2. Представити авторську модель створення таких курсів.
3. Розкрити зміст основних етапів створення електронних курсів для працівників бізнес-організацій згідно авторської моделі.

Результати дослідження та їх обговорення.

Насамперед варто окреслити, що термін електронне навчання (e-learning) у літературі часто об'єднує як форму навчання – дистанційну, (Distance education) за допомогою електронних технологій, так і вид навчального контенту – електронний курс (E-learning course). Зазначимо, що дистанційне навчання має тривалу історію. Початком вважається використання поштового листування для навчання методу стенографії, вивчення мов тощо у XIX столітті. В кінці XX – на початку XXI століття дистанційне навчання перетворилось на самостійний напрям освіти, який використовується у різних сферах – всі рівні освітніх послуг, бізнес-середовище, самосвіта тощо (Кухаренко, 2020; Малярчук, 2010; Пилаєва, 2015).

Для розгляду **першого завдання** зазначимо, що створення електронного курсу (E-learning course) у бізнес-організації має проєктний формат роботи, в якому задіяні різні спеціалісти, які дотичні як до працівника, якого планується навчати, так і до теми, з якої буде створено такий електронний курс. Для створення електронних курсів використовують принципи і моделі «Педагогічного дизайну» (Instructional Design, ID) (Глазова, 2020; Денисенко, 2015; Кухаренко, 2016; Мокрогуз, 2012; Gumennykova & Pankovets & Liapa & Miziuk & Gramatyk & Drahiiieva, 2020;). Термін «педагогічний дизайн» використовують у кількох значеннях: як галузь знань про застосування педагогічних стратегій у навчанні; як процес аналізу потреб працівників, цілей навчання з подальшим проєктуванням навчального матеріалу і виявленям результатів проведення такого навчання (Близнюк, 2018; Журавльова & Лопіна, 2019). Загалом педагогічний дизайн як технологія дозволяє структурувати процес створення навчальних продуктів у бізнес-організаціях. Зазначимо, що існує велика кількість моделей педагогічного дизайну, які використовують у залежності від навчальних потреб і середовища, де вони можуть бути застосовані (Evans, 2023; Kurt, 2015). Найбільш вживані це: ADDIE, Backward Design, Bloom's Taxonomy, Gagné's Nine Events of Instructions, SAM Model (Близнюк, 2018; Branch & Kopcha, 2014).

У нашій роботі ми найчастіше опираємось на модель ADDIE. В її назві використана абревіатура основних етапів створення електронного курсу – «Аналіз» (Analysis), «Проєктування» (Design), «Розробка» (Development), «Впровадження» (Implementation), «Оцінка» (Evaluation). Ця модель була створена в 1970-х роках Центром освітніх технологій Університету штату Флорида для армії США (Bouchrika, 2022; Kurt, 2017).

На етапі «Аналіз» – виявляють потребу у замовника навчання у навчанні персоналу. На етапі «Проєктування» визначаються бізнес-цілі, уточнюють навчальні цілі та проєктують структуру навчального курсу. Під час «Розробки» відбувається створення електронного курсу, з використанням усіх необхідних засобів, як то: тексти, зображення, відео та інші матеріали. На етапі «Впровадження» працівники проходять створений електронний курс. На фінальному етапі «Оцінка» відбувається оцінка проходження навчання працівниками (Буковинська & Сауляк, 2019; Пономаренко & Пушкар & Андрющенко, 2017; Clark, D. 2015).

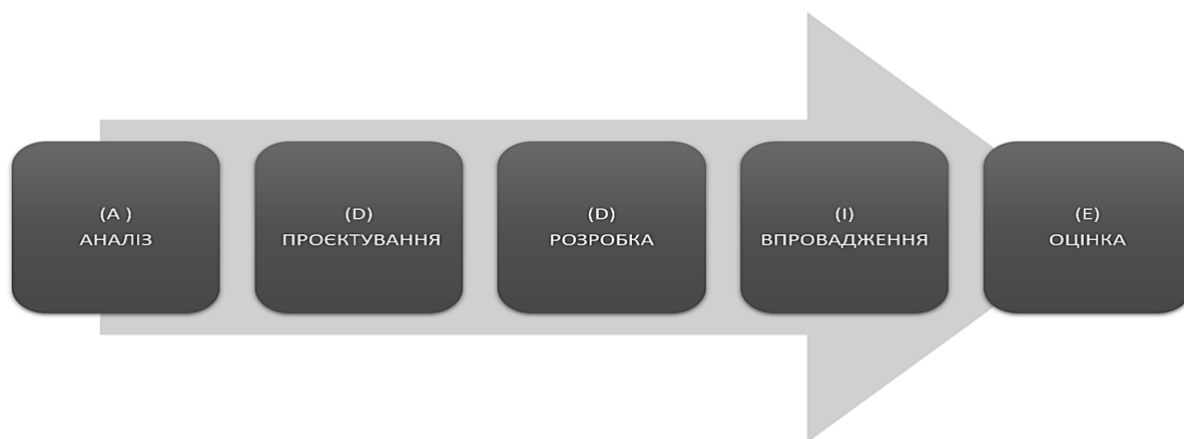

Рис 1. Модель ADDIE

Водночас, як вказує I. Bouchrika (2022), на початку 2000-х модель ADDIE переглянули, вказавши, що етап «Оцінка» не є фіналом процесу створення курсу, а «Оцінка» є центром, навколо якого відбуваються усі етапи (Bouchrika, 2022). Тобто, пройшовши той чи інший етап у створенні електронного курсу, ми проводимо оцінку такого кожного етапу. Наприклад, проаналізувавши цілі курсу (етап «Проектування»), ми оцінюємо – чи все було з’ясовано у замовника, чи всі цілі було занотовано тощо. Уточнена модель представлена на рисунку 2.

Рис 2. Модель ADDIE (уточнена)

Для вирішення **другого завдання** – побудова авторської моделі створення електронних курсів для працівників бізнес-організацій – будемо спиратись на реальну практику впровадження електронного навчання і створення електронних курсів у різних бізнес-організаціях. Досвід довів ефективність використання проектного підходу та технологій педагогічного дизайну. В якості ключових етапів нашої моделі у створенні курсу ми притримуємось підходу ADDIE. Заразом ми маємо власне бачення його застосування. Наша модель включає п’ять етапів: 1. Запит; 2. Проектування; 3. Створення+пілот; 4. Впровадження; 5. Оцінка результатів навчання. Візуально авторська модель створення електронних курсів для навчання працівників у бізнес-організаціях зображена на рис 3.

Для вирішення **третього завдання** – розкриття змісту основних етапів створення електронних курсів для працівників бізнес-організацій згідно авторської моделі – зазначимо, що робота над електронним курсом (*перший етап* «Запит») починається після отримання замовлення від підрозділу компанії, який потребує провести навчання працівників. Спеціаліст з електронного навчання відправляє методичні матеріали для оформлення такого запиту на створення курсу і організує зустріч для обговорення усіх питань. Ці матеріали містять кілька ключових документів: «Алгоритм створення курсу», «Матриця курсу», «Технічні вимоги до оформлення навчального контенту». У «Алгоритмі» відображені ключові етапи роботи над

курсом, для того щоб замовник мав розуміння, які частини роботи над курсом залежать від нього, а які від інших спеціалістів, що залучені у процес створення електронного курсу, і мав загальне уявлення про весь процес створення. «Матриця курсу» представляє собою стандартизований документ, який був створений на основі регулярної практики по роботі з проектування електронних курсів.

Рис. 3. Авторська модель створення електронних курсів для навчання працівників у бізнес-організаціях

Значна частина працівників організації при створенні запиту на навчання персоналу губиться у визначені ключових цілей навчання.

За допомогою цієї «Матриці» вдалось навчити виділяти і фіксувати ключові елементи майбутнього електронного курсу. До них відносяться – «Бізнес-цілі» курсу (яка проблема організації має бути вирішена?), – «Навчальні цілі» (які знання, навички зможуть вирішити проблему, яку має організація?).

У наступному пункті «Користувачі» фіксуються посади, ролі працівників, яким буде призначено навчання. Як правило, для кожного електронного курсу існує своя аудиторія. Це може вплинути на тип контенту і форму доставки курсу (рис. 4).

КУРС « _____ »				
Цілі курсу:				
1. _____				
2. _____				
3. _____				
Користувачі:				
_____				
Як буде відбуватися навчання (формати навчання):				
_____				
Контент курсу:				
_____				
Структура навчального матеріалу				
Підтема (пункт плану)	Що повинні ЗНАТИ? (обсяг інформації)	Форма контролю (рівень успішності)	Що повинні УМІТИ? (навички)	Форма контролю (рівень успішності)
1. Пункт	?	?	?	?
2. Пункт	?	?	?	?
3. Пункт	?	?	?	?

Рис. 4. Авторська «Матриця курсу»

У пункті «Як буде відбуватися навчання» спеціаліст по створенню електронних курсів, найчастіше – методист, педдизайнер (instructional designer) разом із замовниками уточнює, який тип навчального контенту найкраще використати і, можливо, навчальний запит можна

вирішити з допомогою інших навчальних форматів, крім електронних курсів. Наприклад, електронні презентації, інструкції на робочому місці тощо. Детальніше про педдизайнера описано у відповідному дослідженні (Пасько & Бондаренко, 2022).

У пункті «Контент курсу» фіксуються типи контенту (текст, відео, зображення), що буде в ньому використано і які додаткові матеріали буде містити такий курс у вигляді вкладень для завантаження.

Для заповнення таблиці «Структура навчального матеріалу» відбувається декомпозиція усього контенту, яким володіє замовник електронного курсу. Для цього замовник додає у команду з розробки курсу «Експерта з теми» (Subject Matter Experts – SME), який є носієм унікальних знань, що будуть використані у електронному курсі (Clark, 2010). Далі педдизайнер (методист) проводить додаткові інтерв'ю з таким експертом і вони разом виокремлюють ключові підтеми, що будуть висвітлюватись у курсі. Також визначаються ключові «Знання» і «Уміння» (learning object), що будуть лежати в основі електронного курсу (Стрюк & Стрюк, 2012). Що важливо, експерт і замовник разом із педдизайнером визначають індикатори та інструменти їх перевірки (тести, симулятори дій тощо). Успішне виконання таких завдань буде свідчити, що працівник засвоїв необхідні знання і продемонстрував навички. Як підсумок цього етапу, уся «Матриця курсу» буде заповнена і будуть передані усі навчальні матеріали спеціалістам зі створення електронних курсів.

Під час *другого етапу* – «Проектування» педдизайнер структурує весь отриманий матеріал. Допомагають у цьому спеціальні схеми, які візуалізують структуру майбутнього курсу. Ми використовуємо сервіси побудови «інтелектуальних (ментальних) карт» (mind maps). Цей тип схем дозволяє створити цілісний образ великого обсягу інформації через зв'язки з елементами у компактному вигляді (Позднякова, 2018). На цьому етапі відбувається часте спілкування між експертом і педдизайнером, ціллю якого є побудова цілісної схеми електронного курсу з прив'язкою до контенту, який був отриманий від замовника курсу та експерта. Варто зауважити, що в результаті таких зустрічей може з'ясуватись, що відсутня та чи інша ключова інформація в електронному вигляді і її варто створити. Часто експерти є носіями «неявних знань» (Рот-Сєров, 2016). Це приводить до процесу пошуку інформації і перетворення її у навчальний контент. Результатом завершення цього етапу є завершена структура курсу у вигляді слайдів (наприклад, з допомогою ПЗ Microsoft PowerPoint), на яких міститься вся необхідна інформація. Ця інформація може бути текстовою, може містити графічні (зображення, відео), звукові матеріали тощо. Цінним є те, що така інформація посідає у курсі відповідне місце з прив'язкою до послідовності викладу згідно плану, який був створений педдизайнером у взаємодії із експертом. Такий продукт може нагадувати сценарій фільму на слайдах із зазначенням усіх сюжетних ліній. Завершується етап «Проектування» затвердженням замовником структури і сценарію курсу у вигляді послідовності слайдів.

Під час *третього етапу* – «Створення» відбувається технічне оформлення курсу у кінцевий продукт, який буде розміщений на певному навчальному ресурсі. Як правило, створення такого курсу відбувається за допомогою спеціального програмного забезпечення. Такі програми отримали назву «авторингові засоби» (Authoring Tools). З їх допомогою можна об'єднувати і структурувати, за задумом розробника, різні типи контенту – текст, картинки, відео, звук у єдиний файл (Ворожбит, 2019; Khademi, Haghshenas & Kabir, 2011; Valamis, 2021). Такий структурований файл можна «запакувати» в універсальний формат SCORM (див. Petrovica & Anohina-Naumeca & Kikans, 2020) для електронних навчальних платформ (Learning management system – LMS). Процесуальна частина створення електронного курсу за допомогою авторингових засобів називається «верстка електронного курсу». Для виконання такої роботи потрібен спеціаліст, що володіє навичками роботи з такими засобами, його називають «верстальник». Існує величезне різноманіття авторингових засобів по створенню електронних курсів. Водночас є кілька лідерів ринку такого програмного забезпечення (Журавльова & Лопіна, 2019). Під час верстки електронного курсу виникає потреба гармонійного оформлення контенту на сторінках курсу. Поєднання тексту і графічних матеріалів вимагає знань по композиції, роботі з кольором тощо. Тому на цьому етапі розробники електронного курсу можуть залучати до роботи графічного дизайнера, який буде займатись оформленням кожної сторінки такого курсу, підбирати відповідні темі зображення, піктограми тощо. Якщо у компанії не вдасться залучити графічного дизайнера, то верстальник має володіти базовими

вміннями оформлення контенту в електронному курсі. Сучасні хмарні сервіси по підборі зображень, піктограм дають можливість швидко знаходити релевантний графічний контент (наприклад, Flaticon.com, Freepik.com, Unsplash.com). А на сервісі Pinterest.com можна побачити багато прикладів оформлення сторінок різноманітного контенту. Після створення першої версії курсу, яка містить усі необхідні матеріали: навчальний контент, інструменти оцінювання (тести, імітатори), вона демонструється замовнику. Як правило, такий електронний курс призначається через навчальний портал, і замовник переглядає курс як звичайний користувач. Таким чином ми імітуємо «Шлях користувача» (Customer Journey). Часто, після такого проходження курсу, замовник бачить можливість покращити готовий курс. Він оновлює запит до створення курсу, який може містити уточнюючу чи додаткову інформацію, прохання змінити або додати графічні матеріали, вдосконалити інструменти оцінки знань і умінь, які формуються курсом тощо. Бувають випадки, що поки відбувалось «Проектування» і «Створення» електронного курсу, з'явилась нова інформація, змінився процес виконання тієї чи іншої діяльності у компанії. Тому після отримання педдизайнером усіх оновлених побажань до курсу створюється друга версія курсу. Бувають випадки, коли уточнення запиту відбувається декілька разів і, відповідно, педдизайнер і верстальник створюють третю і наступні версії курсу. Така ситуація є рідкістю. Як правило, курс, який повністю відповідає запиту, відображений у другій, рідше – третій версії курсу.

Далі починається *підетап* «Пілотний запуск». Якщо замовник підтверджує, що усі побажання до курсу виконані, ми призначаємо курс «фокусній групі». Як правило, «фокусну групу» для перевірки курсу формує замовник на підставі наших рекомендацій до її створення. Вона налічує до 10 осіб і складається з працівників, які мають досвід роботи в компанії і добре володіють усіма знаннями і вміннями, які представлені у курсі. За результатами «пілотного» проходження курсу учасники фокус-групи заповнюють «Анкету зворотного зв'язку» (рис. 5).

Оцініть курс (1- зовсім не актуальна тема, 5 - тема дуже актуальна)					
1 Актуальність теми курсу	1	2	3	4	5
	☐	☐	☐	☐	☐
Оцініть курс (1- зовсім не співпадає тема, 5 - повністю співпадає)					
2 Зміст співпадає з темою	1	2	3	4	5
	☐	☐	☐	☐	☐
Оцініть курс (1- дуже не сподобалась, 5 - дуже сподобалась)					
3 Наскільки сподобалась візуальна складова курсу	1	2	3	4	5
	☐	☐	☐	☐	☐
Оцініть курс (1- зовсім не задоволений , 5 - дуже задоволений)					
4 Задоволеність курсом загалом	1	2	3	4	5
	☐	☐	☐	☐	☐
5 Вкажіть у довільній формі побажання про курс	<input type="text"/>				

Рис. 5. «Анкета зворотного зв'язку»

Педдизайнер і замовник аналізують результати анкетування. Якщо загальна оцінка має понад 4 бали, то курс вважається готовим до впровадження. Останній пункт анкети – «побажання про курс» часто має важливі доповнення, рекомендації до покращення курсу тощо. Вони аналізуються і за потреби можуть бути використані для вдосконалення електронного курсу. Отже, за результатами проведеного пілотного запуску курсу з фокус-групою педдизайнер і верстальник створюють фінальну версію курсу, яка буде використовуватись у

регулярному навчанні. Візуальний приклад готового електронного курсу (взято на сайті української LMS «Collaborator») зображено на рис. 6 (Атаманенко, 2022).

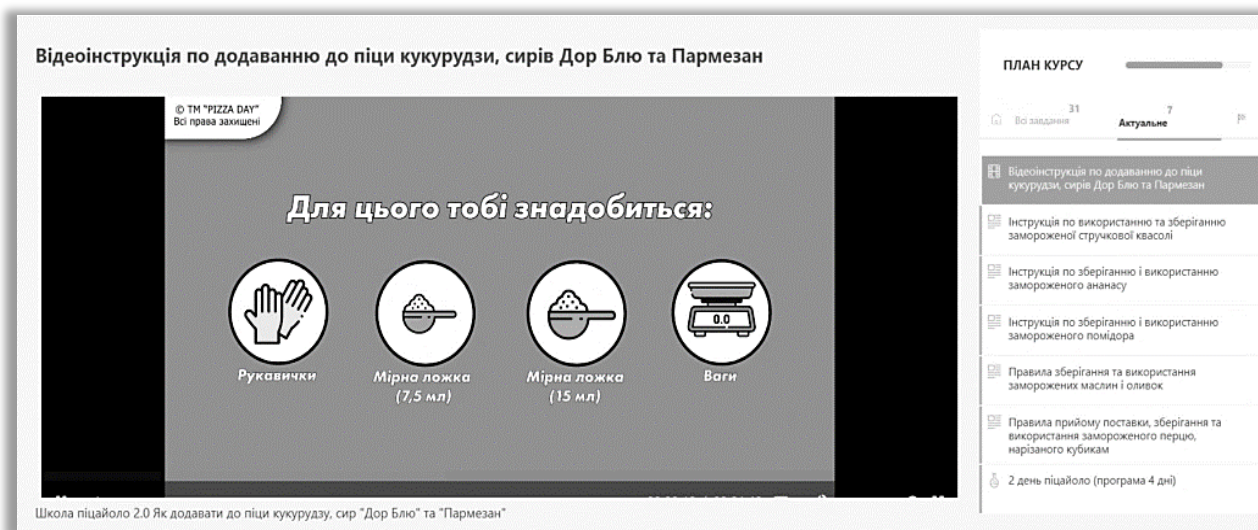

Рис. 6. Приклад електронного курсу

Четвертий етап розробки курсу «Впровадження» починається з моменту запуску електронного курсу для масового навчання працівників, які визначені замовником як цільова аудиторія такого курсу. Для цього використовують спеціальні електронні платформи, які дозволяють системно і регулярно проводити навчання персоналу. У літературі зустрічаються два терміни, які використовують для означення таких платформ – СДО (Система дистанційної освіти) та LMS (Learning management system), яку можна перекласти як Система управління знаннями (навчанням). Про основні особливості СДО як інструменту навчання персоналу йдеться у дослідженнях Ю. Борисовської & О. Козлової (2010), І. Коваленко & І. Алізаде (2021), В. Паньковця (2016), Л. Шевченка з колегами (2020) та багатьох інших (Борисовська & Козлова & Лисенко 2010; Коваленко & Алізаде, 2021; Паньковець, 2016; Шевченко & Крижановський & Кириленко & Кириленко, 2020). Досить детальний опис функціоналу сучасних LMS описаний на сайті виробника однієї із систем управління знаннями – Valamis (Valamis, 2019). Як правило, процесом призначення курсів у бізнес-компанії займається «Адміністратор навчальної платформи». Такому спеціалісту замовники навчання створюють список працівників, кому необхідно пройти електронний курс. Функціонал платформи дозволяє зробити адресні призначення таким працівникам і після остаточного погодження із замовником формальностей – дата і час призначення курсу, тривалість навчання, частота нагадування (якщо потрібно) – такий курс відображається у персональному електронному кабінеті працівника на платформі та надходить нагадування на робочу пошту. Один із прикладів використання LMS в сучасній практиці описаний К. Атаманенко (2022) на сайті українського розробника такої платформи. Візуальний приклад персонального кабінету на навчальній платформі (взято на сайті української LMS «Collaborator») зображений на рис. 7 (Атаманенко, 2022).

П'ятий фінальний етап «Оцінка результатів» навчання починається зі створення звітності про результати проходження навчання на навчальній платформі. Цю функцію може виконувати як адміністратор платформи, так і керівник підрозділу тих працівників, які проходять навчання, якщо такий функціонал налаштований на платформі. Сучасні LMS мають різні налаштування звітності, починаючи з базових опцій – результат успішності у балах в розрізі курсу, особи, групи тощо – і завершуючи можливістю завантажувати усі деталізовані показники (наприклад, тривалість роботи з тим чи іншим слайдом у курсі) проходження курсу з наступною побудовою графіків або навіть дашбордів (Dashboard). Візуальний приклад звітності результатів проходження електронних курсів на навчальній платформі (взято на сайті LMS «Collaborator») зображений на рис. 8.

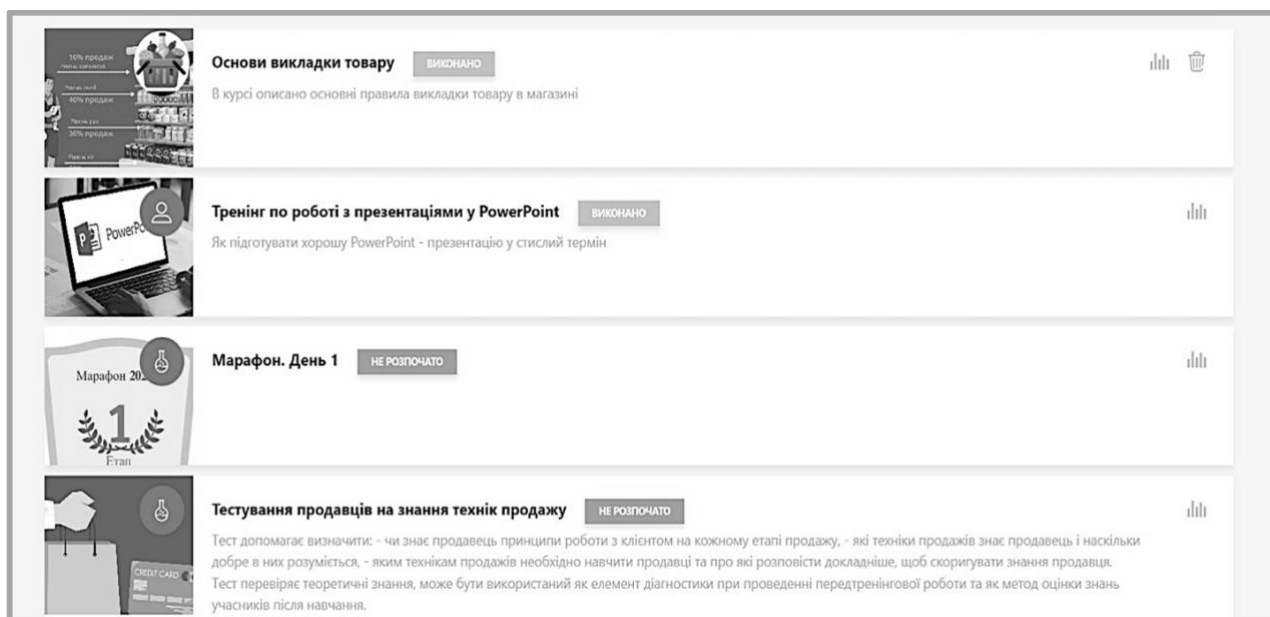

Рис. 7. Візуальний приклад персонального кабінету на навчальній платформі

Отримані результати навчання можуть використовуватись у різних цілях. Наприклад, аналіз успішності засвоєння знань і умінь у результатах курсу можна порівняти із результатами застосування таких знань і умінь у реальній роботі. Можна результати звітності використати для виявлення якості створених тестових або імітаційних завдань у курсі. Загалом відділ, який займається навчанням і розвитком персоналу (T&D; L&D; Talent), може за допомогою різноманітних типів і рівнів звітності досягати різних навчальних і бізнес-цілей.

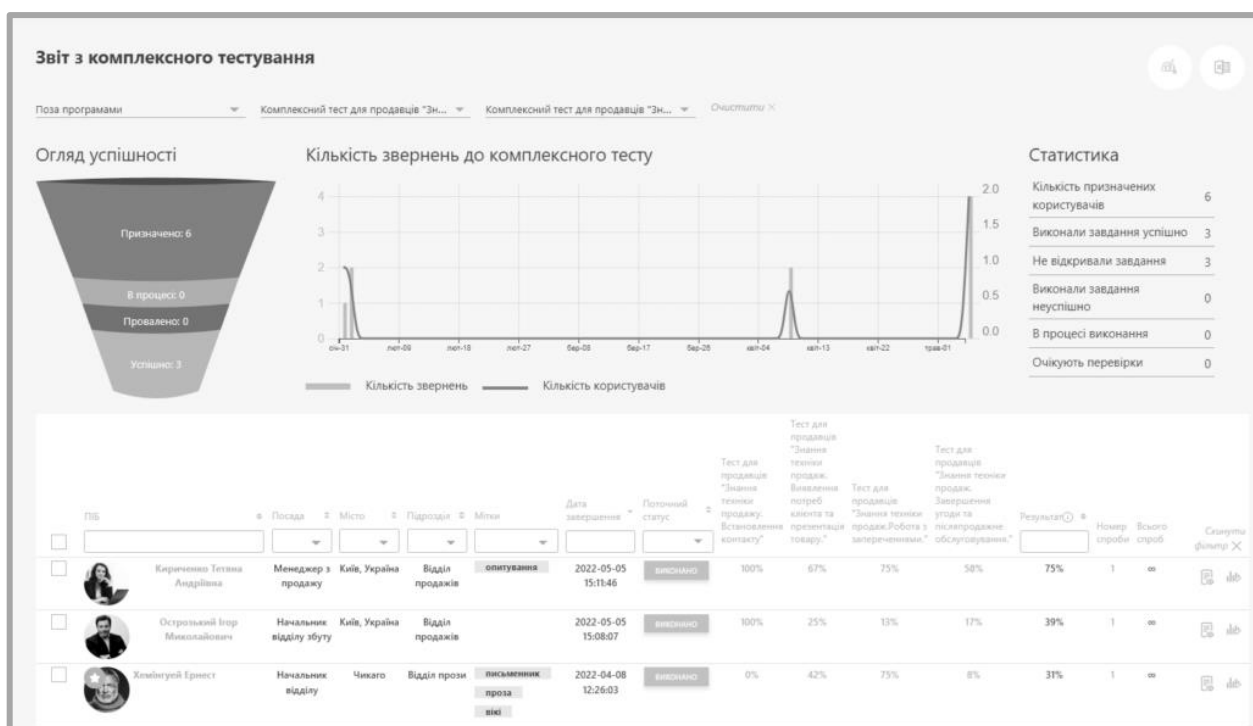

Рис. 8. Візуальний приклад звітності на навчальній платформі

Ще однією важливою частиною процесу створення електронних курсів є комунікаційне середовище для обміну інформацією, проведення зустрічей, планування роботи усіх учасників, які залучені у процес. В умовах обмеженості проведення особистих зустрічей з 2020 року, спричинених пандемією і широкомасштабним вторгненням росії в Україну, цінність комунікаційних онлайн-сервісів значно підвищилась. В одному із наших досліджень (див.

Паньковець, 2020) ми згадували цінність ПЗ Microsoft Teams для проведення зустрічей (Паньковець, 2020). За останній період можливості ПЗ Microsoft 365 вирости. Тепер, крім проведення зустрічей у Teams, можна вести облік роботи над проектом у додатку Tasks, обмінюватись матеріалами у PowerPoint, Word та Excell. Всі ці сервіси працюють у хмарі OneDrive і дозволяють синхронізувати роботу команди у будь-якому місці з доступним інтернетом.

Висновки.

1. Дослідження показало, що в основі створення електронних курсів у бізнес-організаціях лежать моделі педагогічного дизайну та проектної роботи.

2. Для побудови авторської моделі створення електронних курсів для працівників бізнес-організацій використано підхід ADDIE, який включає п'ять основних етапів: 1. Запит; 2. Проектування; 3. Створення+пілот; 4. Впровадження; 5. Оцінка результатів навчання.

3. Детально проаналізовано всі етапи і описана діяльність кожного спеціаліста, який залучений у процес створення електронного курсу: замовник електронного курсу; експерт з галузі знань, з якої буде створений; педдизайнер (або методист); верстальник; графічний дизайнер. Підкреслено значення авторської «Матриці компетенцій» як інструменту уточнення запиту і структурування наявних навчальних матеріалів. Розкрито роль «авторингових засобів» у створенні курсу. Встановлено високе значення фокус-групи у пілотному запуску електронного курсу. Показана роль і значення електронних навчальних платформ для призначення і аналізу результатів навчання персоналу.

Також з'ясовано, що в умовах віддаленої роботи велике значення має комунікаційне середовище, в якому відбувається взаємодія всіх учасників, які залучені у процес створення електронного курсу. Показано, що високу ефективність для виконання цієї роботи мають сервіси, котрі є частиною ПЗ Microsoft 365.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вдосконаленні інструментів, які використовуються для методичної роботи педдизайнера під час взаємодії із замовниками електронних курсів.

Література

1. Атаманенко, К., (2022). Адаптація персоналу за допомогою траєкторій навчання LMS Collaborator – кейс компанії PizzaDay. Відновлено з <https://collaborator.biz/blog/pizza-day-learning-path/>
2. Атаманенко, К., (2022). Як мотивувати співробітників та підвищити ефективність навчання: рішення та рецепти. Відновлено з <https://collaborator.biz/blog/how-to-motivate-employees-and-improve-training-efficiency/>
3. Близнюк, М. М., (2018). Педагогічний дизайн на основі інформаційних технологій: аналіз і принципи проектного підходу. *Науковий вісник Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка. Серія: Педагогіка*, (10), 29-40.
4. Борисовська, Ю. О., Козлова, О. С., Лисенко, О. А., (2010). Аналіз сучасних платформ дистанційного навчання. *Вісник Херсонського національного університету*, 2 (38), 491-496.
5. Бугайчук, К. Л., (2016). Змішане навчання: теоретичний аналіз та стратегія впровадження в освітній процес вищих навчальних закладів. *Інформаційні технології і засоби навчання*, 4 (54). Відновлено з <http://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/1434>
6. Буковинська, М., Сауляк, Я., (2019). Організація розвитку персоналу як фактор підвищення якості наданих послуг. *Проблеми модернізації України* : [зб. наук. пр. МАУП], 51-54. Відновлено з https://maup.com.ua/assets/files/konf/conf_democrat.pdf
7. Ворожбит, А.В., (2019). Створення мультимедійного контенту хмаро орієнтованого навчального середовища технічного ліцею. *New computer technology*, 17, 59-63.
8. Глазова, В., (2020). Педагогічний дизайн як необхідна умова ефективного дистанційного курсу. *Технології електронного навчання*, 4, 46–50. <https://doi.org/10.31865/2709-840002020222546>
9. Денисенко, С. М., (2015). Педагогічний дизайн у сучасному освітньому процесі. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*, 3 (81), 79-83.
10. Журавльова, Л.В., Лопіна, Н.А. (2019). *Практично-орієнтований кейс-метод навчання в системі безперервної медичної освіти на основі інформаційно-освітніх веб-технологій як спосіб симуляційного навчання*: Навчально-методичний посібник. Харків : ХНМУ.
11. Коваленко, І. А., & Алізаде, І. (2021). Системи дистанційного навчання: мета і завдання. *In Science, innovations and education: problems and prospects*. CPN Publishing Group. 473-475. Відновлено з <https://er.knutd.edu.ua/handle/123456789/18540>
12. Кухаренко, В.М., (2016) *Теорія та практика змішаного навчання*: Монографія. Харків: ХПІ. Відновлено з <https://repository.ldufk.edu.ua/handle/34606048/24840>

13. Кухаренко, В.М. (2020). *Екстрене дистанційне навчання в Україні*. Монографія, Харків : ХПП. Відновлено з <http://dl.khpi.edu.ua/mod/resource/view.php?id=46362>
14. Малярчук, О. В. (2010). *Дистанційне навчання в системі вищої гуманітарної освіти Сполучених Штатів Америки*: дис. канд. пед. наук : 13.00.01. Житомир. Держ. ун-т ім. І. Франка.
15. Мокрогуз, О.П. (2012). Педагогічний дизайн у контексті застосування мультимедійної презентації. *Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]. Сер. : Психолого-педагогічні науки*, 2, 103-105. Відновлено з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzsp_2012_2_28.
16. Паньковець, В. Л., (2020). Розробка електронних курсів для працівників організацій під час національного карантину. *Психологічне здоров'я персоналу організацій в умовах пандемії COVID-19: проблеми та технології забезпечення*, 44-47. Відновлено з https://www.academia.edu/download/64868669/%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B5_%D0%B7%D0%B4%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2_%D1%8F_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%83_%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B8_%D0%B2_%D1%83%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%85_%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D1%96%D1%96_Covid_19_.pdf#page=44
17. Паньковець, В.Л., (2016). СДО як інструмент формування конкурентоздатності працівника організації. *Конкурентологія та ринок праці: психологічні аспекти*, 58-60. Відновлено з http://umo.edu.ua/images/content/institutes/cipo/kaf_psiholog/konferencii/Zbirnik%20tez_Mizhnar.%20konf.pdf
18. Пасько, О., Бондаренко, Н., (2022). *Проектування навчальних систем у сучасному освітньому процесі. Актуальні питання гуманітарних наук*. 55, 2, 271-276. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/55-2-43>
19. Пилаєва, Т. В., (2015). Перше покоління розвитку дистанційної освіти в світі. *Вісник Черкаського університету*, 39 (372), 133 – 138.
20. Позднякова, Т.Є. (2018). *Візуалізація та структурування інформації за допомогою ментальних карт на уроках біології: Науково-методичний посібник*. Рівне: РОППО. Відновлено з http://umo.edu.ua/images/content/depozitar/posibnyku/navchalnyi/4_%D0%9F%D0%BE%D0%B7%D0%B4%D0%BD%D1%8F%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%92%D0%B7%D1%83%D0%B0%D0%BB%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%8F.pdf
21. Пономаренко, В.С., Пушкар, О. І., Андрущенко, Т. Ю., Бережна, О. Б., Бондар, І. О., Браткевич, В. В., Фомичева, О. В. (2017). *Педагогічний дизайн засобів електронного навчання на робочому місці*. Монографія. ХНЕУ ім. С. Кузнеця. Відновлено з <http://www.repository.hneu.edu.ua/jsui/handle/123456789/12651>
22. Рот-Серов, Є.В. (2016). Знання в сучасних організаціях: види та сутність *Проблеми та перспективи розвитку підприємництва*, 3, 250-252. Відновлено з https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/49405/3/Knowledge_in_modern_organizations.pdf;jsessionid=5A8F85E2DAFA344EE8827B7992A8AFAA
23. Стрюк, М.І., Стрюк, А.М., (2012). Навчальний об'єкт як компонент мобільного навчання. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія педагогічна*, 18, 83-86.
24. Шевченко, Л. С., Крижановський, А. І., Кириленко, Н. М., & Кириленко, В. В. (2020). Організація та особливості використання системи дистанційного навчання на базі LMS-платформи Collaborator. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*, 77, 220-224. Відновлено з <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/33352>
25. Bouchrika, I. (2022). The ADDIE Model Explained: Evolution, Steps, and Applications. Retrieved from <https://research.com/education/the-addie-model>
26. Branch, R.M., Kopcha, T.J. (2014). Instructional Design Models. In: Spector, J., Merrill, M., Elen, J., Bishop, M. (eds) *Handbook of Research on Educational Communications and Technology*. Springer, New York, NY. https://doi.org/10.1007/978-1-4614-3185-5_7
27. Clark, D. (2010). Subject Matter Experts (SME) Retrieved from <http://knowledgejump.com/hrd/sme.html>
28. Clark, D. (2015). Instructional System Design: The ADDIE Model - A Handbook for Learning Designers. Retrieved from <http://knowledgejump.com/hrd/sat.html>
29. Evans, L. (2023). 18 Influential Instructional Design Models & Theories. Retrieved from <https://onlinedegrees.sandiego.edu/instructional-design-models/>
30. Gumennykova, T., Pankovets, V., Liapa, M., Miziuk, V., Gramatyk, N., Drahiiieva, L. (2020). Applying instructional design methods to improve the effectiveness of blended-learning. *International Journal of Management*, 11(5), 31-42. Retrieved from https://iaeme.com/Home/article_id/IJM_11_05_004
31. Ilyas, M., Kadir, K.A., & Adnan, Z. (2017). Demystifying the Learning Management System (LMS): Journey from E-Learning to the Strategic Role. *European Journal of Business and Management*, 9, 12-18.
32. Khademi, M., Haghshenas, M., & Kabir, H., (2011, September). A review on authoring tools. In *Proceedings of the 5th International Conference on Distance Learning and Education, IPCSIT* (Vol. 12, pp. 40-44). Retrieved from https://www.researchgate.net/profile/Maryam-Khademi-6/publication/265811982_A_Review_On_Authoring_Tools/links/57e9099708aed0a2913010e7/A-Review-On-Authoring-Tools.pdf
33. Kurt, S., (2015). Instructional Design Models and Theories. Retrieved from <https://educationaltechnology.net/instructional-design-models-and-theories/>
34. Kurt, S. (2017). ADDIE model: Instructional design. Retrieved from <https://educationaltechnology.net/the-addie-model-instructional-design/>

35. Petrovica, S., Anohina-Naumeca, A., & Kikans, A. (2020). Definition and Validation of the Subset of SCORM Requirements for the Enhanced Reusability of Learning Content in Learning Management Systems. *Applied Computer Systems*, 25(2), 134-144. <https://doi.org/10.2478/acss-2020-0015>
36. Valamis, (2019). What is an LMS? Retrieved from <https://www.valamis.com/hub/what-is-an-lms>
37. Valamis, (2021). What is an Authoring Tool? Retrieved from <https://www.valamis.com/hub/authoring-tool>

References

1. Atamanenko, K. (2022). *Adaptatsia personalu za dopomogoyu trayektorii navchannya LMS Collaborator – keis kompanii PizzaDay [Staff adjustment using LMS Collaborator learning trajectories - a case study of PizzaDay company]*. <https://tinyurl.com/268pvn4> [In Ukrainian]
2. Atamanenko, K. (2022). *Yak motyvuvaty spivrobitykiv ta pidvyschyty efektyvnist navchannya: rishennya ta retsepty [How to motivate employees and improve training effectiveness: solutions and recipes]*. <https://tinyurl.com/y53bzhab> [In Ukrainian]
3. Blyznyuk, M. M. (2018). Pedagogichniy dyzain na osnovi informatsiinykh tekhnologii: analiz i pryntsyipy proektnogo pidkhodu [Education design based on information technologies: analysis and principles of the project approach]. *Naukovyi visnyk Kremenetskoï oblasnoi gumanitarno-pedagogichnoi akademii im. Tarasa Shevchenka. Seria: Pedagogika*, (10), 29-40. [In Ukrainian]
4. Borysovska, Yu. O., Kozlova, O. S., & Lysenko, O. A. (2010). Analiz suchasnykh platform dystantsiinogo navchannya [Analysis of modern distance learning platforms]. *Visnyk Khersonskogo natsionalnogo universytetu*, 2(38), 491-496. [In Ukrainian]
5. Bugaichuk, K. L. (2016). Zmishane navchannya: teoretychnyi analiz ta strategiya vprovadzhennya v osvitnii protses vyschykh navchalnykh zakladiv [Blended learning: theoretical analysis and implementation strategy in higher educational institutions]. *Informatsiini tekhnologii i zasoby navchannya*, 4(54). [In Ukrainian] <https://tinyurl.com/ytkw4dfs>
6. Bukovynska, M., & Saulyak, Ya. (2019). Organizatsia rozvytku personalu yak faktor pidvyschennya yakosti nadanykh poslug [Organization of personnel development as a services quality improvement factor]. *Problemy modernizatsii Ukrainy* : [zb. nauk. pr. MAUP], 51-54. <https://tinyurl.com/4ztxyrdp> [In Ukrainian]
7. Vorozhbyt, A. V., (2019). Stvorennya multymediinogo kontentu khmaro oriyentovanogo navchalnogo seredovyscha tekhnichnogo litseyu [Creation of multimedia content of a cloud-oriented educational environment of a technical lyceum]. *New Computer Technology*, 17, 59-63. [In Ukrainian]
8. Glazova, V. (2020). Pedagogichniy dyzain yak neobkhidna umova efektyvnogo dystantsiinogo kursu [Education design as a necessary condition for an effective distance course]. *Tekhnologii elektronnoho navchannya*, 4, 46-50. <https://tinyurl.com/bdfwp527> [In Ukrainian]
9. Denysenko, S. M. (2015). Pedagogichniy dyzain u suchasnomu osvitnomu protsesi [Education design in the modern educational process]. *Visnyk Zhytomirskogo derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka*, 3(81), 79-83. [In Ukrainian]
10. Zhuravlova, L. V., & Lopina, N. A. (2019). *Praktychno-oriyentovanyi keis-metod navchannya v systemi bezpererвної medychnoi osvity na osnovi informatsiino-osvitnikh veb-tekhnologii yak sposib symulyatsiinogo navchannya [Practice-oriented case-study method in the system of continuous medical education based on information and educational web technologies as a method of simulation training]*. KhNMU. [In Ukrainian]
11. Kovalenko, I. A., & Alizade, I. (2021). Systemy dystantsiinogo navchannya: meta i zavdannya [Distance learning systems: purpose and tasks]. In *Science, innovations and education: problems and prospects*. CPN Publishing Group. 473-475. <https://tinyurl.com/2fhh53wh> [In Ukrainian]
12. Kukhareno, V. M., (2016) *Teoria ta praktyka zmishanogo navchannya [Theory and practice of blended learning]*. KhPI. <https://tinyurl.com/4e6hyfrd> [In Ukrainian]
13. Kukhareno, V. M. (2020). *Ekstrene dystantsiine navchannya v Ukraini [Emergency distance learning in Ukraine]*. KhPI. <https://tinyurl.com/3hsheyxk> [In Ukrainian]
14. Malyarchuk, O. V. (2010). *Dystantsiine navchannya v systemi vyschoi gumanitarnoi osvity Spoluchenykh Shtativ Ameriky [Distance humanities learning in the system of higher education of the United States of America]*. PhD thesis, specialty 13.00.01. I. Franko State University. [In Ukrainian]
15. Mokroguz, O. P. (2012). Pedagogichniy dyzain u konteksti zastosuvannya multymediinoi prezentatsii [Education design in the context of using multimedia presentation]. *Naukovi zapysky [Mykola Gogol Nizhyn State Pedagogical University]. Ser. Psykholo-pedagogichni nauky*, 2, 103-105. <https://tinyurl.com/yrcmfa6d> [In Ukrainian]
16. Pankovets, V. L., (2020). Rozrobka elektronnykh kursiv dlya pratsivnykiv organizatsii pid chas natsionalnogo karantynu [Development of electronic courses for employees during the national quarantine]. *Psykholo-gichne zdorovya personalu organizatsii v umovakh pandemii COVID-19: problemy ta tekhnologii zabezpechennya*, 44-47. <https://tinyurl.com/mujdjmj2> [In Ukrainian]
17. Pankovets, V. L., (2016). SDO yak instrument formuvannya konkurentozdatnosti pratsivnyka organizatsii [SDO as an employees' competitiveness development tool]. *Konkurentologia ta rynek pratsi: psykholo-gichni aspekty*, 58-60. <https://tinyurl.com/ytefhpmw> [In Ukrainian]
18. Pasko, O., & Bondarenko, N., (2022). *Proektuvannya navchalnykh system u suchasnomu osvitnomu protsesi [Designing educational systems in the modern educational process]*. *Aktualni pytannya gumanitarnykh nauk*. 55, 2, 271-276. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/55-2-43> [In Ukrainian]
19. Pylayeva, T. V., (2015). Pershe pokolinnya rozvytku dystantsiinoi osvity v sviti [The world's first generation of distance education development]. *Visnyk Cherkaskogo universytetu*, 39(372), 133-138. [In Ukrainian]

20. Pozdnyakova, T. Ye. (2018). *Vizualizatsia ta strukturuvannya informatsii za dopomogoyu mentalnykh kart na urokakh biologii [Biology lesson information visualization and structuring using mental maps]*. ROIPPO. <https://tinyurl.com/3u22d93w> [In Ukrainian]
21. Ponomarenko, V. S., Pushkar, O. I., Andryuschenko, T. Yu., Berezhna, O. B., Bondar, I. O., Bratkevych, V. V., & Fomycheva, O. V. (2017). *Pedagogichniy dizain zasobiv elektronnoho navchannya na robochomu misti [Education design of e-learning tools at the workplace]*. S. Kuznets Kharkiv National Economics University, [In Ukrainian] <https://tinyurl.com/mptmyy92>
22. Rot-Syerov, Ye. V. (2016). Znannya v suchasnykh organizatsiakh: vydy ta sutnist [Knowledge in modern organizations: types and essence]. *Problemy ta perspektyvy rozvytku pidpryyemnytstva*, 3, 250-252. <https://tinyurl.com/yc3r6as3> [In Ukrainian]
23. Stryuk, M. I., & Stryuk, A. M., (2012). Navchalnyi obyekt yak komponent mobilnogo navchannya [Education agent as a component of mobile learning]. *Zbirnyk naukovykh prats Kamyanets-Podilskogo natsionalnogo universytetu imeni Ivana Ogiyenka. Seria pedagogichna*, 18, 83-86. [In Ukrainian]
24. Shevchenko, L. S., Kryzhanovskiy, A. I., Kyrylenko, N. M., & Kyrylenko, V. V. (2020). Organizatsia ta osoblyvosti vykorystannya systemy dystantsiinogo navchannya na bazi LMS-platformy Collaborator [Organization and features of distance learning system based on the Collaborator LMS platform]. *Naukovyi chasopys Natsionalnogo pedagogichnogo universytetu imeni M. P. Dragomanova*, 77, 220-224. <https://tinyurl.com/4v53kz55> [In Ukrainian]
25. Bouchrika, I. (2022). The ADDIE Model Explained: Evolution, Steps, and Applications. <https://tinyurl.com/6bjc9pc8>
26. Branch, R. M., & Kopcha, T. J. (2014). Instructional Design Models. In: Spector, J., Merrill, M., Elen, J., & Bishop, M. (Eds) *Handbook of Research on Educational Communications and Technology*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4614-3185-5_7
27. Clark, D. (2010). Subject Matter Experts (SME) <http://knowledgejump.com/hrd/sme.html>
28. Clark, D. (2015). Instructional System Design: The ADDIE Model - A Handbook for Learning Designers. <http://knowledgejump.com/hrd/sat.html>
29. Evans, L. (2023). 18 Influential Instructional Design Models & Theories. <https://tinyurl.com/2vkym9fu>
30. Gumennykova, T., Pankovets, V., Liapa, M., Miziuk, V., Gramatyk, N., & Drahiiieva, L. (2020). Applying instructional design methods to improve the effectiveness of blended-learning. *International Journal of Management*, 11(5), 31-42. <https://tinyurl.com/2939dsee>
31. Ilyas, M., Kadir, K. A., & Adnan, Z. (2017). Demystifying the Learning Management System (LMS): Journey from E-Learning to the Strategic Role. *European Journal of Business and Management*, 9, 12-18.
32. Khademi, M., Haghshenas, M., & Kabir, H., (2011, September). A review on authoring tools. In *Proceedings of the 5th International Conference on Distance Learning and Education, IPCSIT* (Vol. 12, pp. 40-44). <https://tinyurl.com/56238wat>
33. Kurt, S., (2015). Instructional Design Models and Theories. <https://tinyurl.com/mrrr52p6>
34. Kurt, S. (2017). ADDIE model: Instructional design. <https://tinyurl.com/4xfe4wea>
35. Petrovica, S., Anohina-Naumeca, A., & Kikans, A. (2020). Definition and Validation of the Subset of SCORM Requirements for the Enhanced Reusability of Learning Content in Learning Management Systems. *Applied Computer Systems*, 25(2), 134-144. <https://doi.org/10.2478/acss-2020-0015>
36. Valamis, (2019). What is an LMS? <https://www.valamis.com/hub/what-is-an-lms>
37. Valamis, (2021). What is an Authoring Tool? <https://www.valamis.com/hub/authoring-tool>

Відомості про автора

Паньковець Віталій Леонідович, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна.

Pankovets, Vitalii, PhD, Associate Professor, Social Psychology Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.

E-mail: vitaxxa@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6290-7511>

Отримано 1 березня 2023 р.
Рецензовано 16 березня 2023 р.
Прийнято 20 березня 2023 р.

<https://doi.org/10.31108/2.2023.1.28.13>

УДК 159.9

Галина Черушева

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ «SOFT SKILLS» У СУЧАСНИХ МОДЕЛЯХ УПРАВЛІНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

Черушева Галина. Концептуальні підходи до визначення «soft skills» у сучасних моделях управлінської компетентності.

Вступ. Проблема розвитку гнучких навичок «soft skills» посідає важливе місце в системі професійної підготовки майбутніх управлінців. Тому аналіз наукових поглядів щодо виникнення та розвитку «soft skills» як важливого психологічного феномену є актуальним науковим напрямом досліджень та прикладним завданням.

Мета. На основі аналізу зарубіжної та вітчизняної літератури розкрити основні підходи щодо визначення дефініції поняття «soft skills», його ключових структурних компонентів, обґрунтувати їх соціально-економічну роль для забезпечення успішної управлінської діяльності.

Методи. Теоретичний аналіз, систематизація та узагальнення наукової психологічної літератури з проблеми дослідження, контент-аналіз.

Результати. На основі аналізу сучасних зарубіжних та українських моделей «soft skills», а також різних підходів щодо їх змісту та компонентної структури визначено, що між ними немає принципових відмінностей, за винятком специфіки професійної спрямованості. Доведено, що основу всіх моделей складають емоційний, комунікативний, управлінський компоненти та особисті якості, що визначають особливості мислення (креативне, критичне, інноваційне) і які розглядаються в контексті людиноцентрованого підходу. Визначено, що управлінець сучасності, незалежно від його статусу чи то рівня організації, компанії, фірми, має бути орієнтований на людину, сприймати організацію як живий організм, життєву силу якої складають люди; володіти здатністю до прийняття нестандартних рішень й до здійснення змін; здатністю об'єднувати членів колективу на основі спільних цінностей та інтересів, сприяти їх прагненню до удосконалення.

Висновки. Формування гнучких навичок «soft skills» є необхідною та ефективною складовою в системі професійної підготовки майбутніх управлінців.

Ключові слова: гнучкі навички, «soft skills», комунікація, кооперація, креативне мислення, критичне мислення, емоційний інтелект, управлінська діяльність.

Cherushева, Galyna. Conceptual approaches to defining "soft skills" in modern models of managerial competence.

Introduction. Development of soft skills occupies an important place in future managers' professional training system. Therefore, the analysis of scientific views on the emergence and development of "soft skills" as an important psychological phenomenon is a relevant research area and an applied task.

Aim. Based on the analysis of foreign and Ukrainian scientific literature, to reveal the main approaches to defining the concept of "soft skills", to find out its key structural components as well as to determine soft skill's socio-economic role in promoting effective management activities.

Methods. Theoretical analysis, systematization and generalization of scientific psychological literature on the problem of interest, content analysis.

Results. Based on the analysis of modern foreign and Ukrainian models of "soft skills", as well as different approaches to their content and structure, it was determined that there are no critical differences between them, with the exception of their profession-relevant characteristics. All the models are based on the emotional, communicative, and managerial components as well as personal qualities that determine the type of thinking (creative, critical, innovative) and which are considered in the context of a human-centered approach. Modern managers, regardless of their status or the level of their organization, company, or firm, should be focused on staff and perceive their organizations as living organisms, whose vital power is determined by staff. Besides, managers should be able to make non-standard decisions and changes, to unite staff on the basis of common values and interests, and to promote their desire for improvement.

Conclusions. The development of flexible "soft skills" is an important aim of future managers' professional training.

Keywords: flexible skills, "soft skills", communication, cooperation, creative thinking, critical thinking, emotional intelligence, managerial activity.

Вступ. Діяльність керівних кадрів системи державного управління та соціальних інституцій різного професійного спрямування виступає ключовим чинником забезпечення соціально-економічних та соціально-культурних потреб як суспільства в цілому, так і кожної конкретної особистості.

Система вищої освіти, на яку покладена особлива місія, а саме – формування управлінського потенціалу країни для забезпечення вітчизняного ринку праці сучасними, креативними, творчими лідерами, *по-перше*, розвивається в умовах: інтеграції до європейського та світового освітнього просторів; відкритості соціально-професійного середовища; освітніх міграційних процесів та освітньої мобільності молоді. *По-друге*, освіта зіткнулася з ситуацією, коли у різних сферах професійної діяльності знання, уміння та навички швидко застарівають, що суттєво ускладнює процес трудової адаптації молодих спеціалістів. Тому головним завданням системи професійної підготовки є формування нової моделі поведінки майбутніх керівних кадрів, гармонійного розвитку в них професійних і суспільно корисних компетенцій, досвіду професійної та соціальної діяльності. *По-третє*, завдяки студентоцентрованої моделі підготовки управлінців можливе засвоєння не тільки базових вмінь, загальних і фахових компетенцій, а й створення умов для самостійного навчання впродовж усього життя через різні форми неформальної освіти, створення творчого освітнього середовища для розвитку організаційного, креативного, гнучкого мислення, що дозволяє з успіхом діяти в умовах невизначеності та формування компетенцій для вирішення нестандартних проблем та завдань тощо. *По-четверте*, стрімкий розвиток інформаційних технологій, доступність до світового інформаційного простору, збільшення варіативності способів комунікації у сфері ділових відносин й ефективне виконання професійних завдань потребують достатньо високого рівня розвитку «soft skills» у представників будь-яких професій і передусім керівних кадрів. Цифрова трансформація практично усіх сфер життя виступає впливовим фактором соціально-економічних зрушень. За таких умов гнучкі навички «soft skills», їх розвиток відіграють важливу роль у формуванні керівників-лідерів нового покоління, яким притаманні ціннісні загальнолюдські якості відповідно до сучасних викликів життєдіяльності людини, зокрема сфери її професійної діяльності. Найбільш цінним та затребуваним для нової економіки сьогодення стає фахівець, який швидко реагує на зміни і вміє пристосовуватися до нових умов, знаходити нестандартні рішення й перетворювати мрію на реальність. Успішне лідерство дозволить усім членам організацій працювати з повною віддачею і приведе колектив до бажаного успіху.

Мета дослідження. На основі аналізу зарубіжної та вітчизняної літератури розкрити основні підходи щодо визначення поняття «soft skills», його ключових структурних компонентів, обґрунтувати їх соціально-економічну роль для забезпечення успішної управлінської діяльності.

Методи дослідження: теоретичний аналіз, систематизація та узагальнення наукової психологічної літератури з проблеми дослідження, контент-аналіз.

Результати дослідження та їх обговорення. Аналіз літератури та наш практичний досвід засвідчують, що сьогодні характерною особливістю діяльності закладів вищої освіти є творчі взаємовідносини з установами, організаціями, підприємствами, які відповідно до їх спільних професійних інтересів співпрацюють в утворенні єдиного освітньо-професійного середовища й можуть задавати вектор розвитку підготовки фахівців нового типу. Роботодавці висовують вимоги перед закладами вищої освіти щодо підготовки висококваліфікованих фахівців, конкурентоздатних на ринку праці, які мають володіти не тільки «hard skills» (професійними компетенціями), що необхідні для виконання трудових функцій, але й «soft skills». Більшість експертів, роботодавців, причетних до визначення пріоритетних напрямів розвитку вищої професійної освіти, стверджують, що вже сьогодні має місце гостра потреба і необхідність формування у молодого покоління таких якостей, як: творчість, ініціативність, креативне мислення, емоційний інтелект, готовність до співпраці та розв'язання актуальних виробничих проблем. В умовах нової соціально-економічної реальності, інтеграційних освітніх процесів та модернізації системи вищої освіти професійна підготовка майбутнього управлінця стає предметом досліджень багатьох науковців. Головні питання, які хвилюють дослідників, – це підвищення вимог до майбутнього керівника як фахівця нового типу та провайдера сучасних

інноваційних послуг, забезпечення якості й осучаснення змісту та методології освітнього процесу. Викликом сьогодення є управління з високим рівнем відповідальності та професійної доброчесності, емоційного інтелекту, креативного й критичного мислення, готовими до творчої співпраці та комунікації на демократичних засадах, нестандартних підходів у вирішенні професійних завдань, зокрема у кризових ситуаціях.

Аналіз наукових праць, досвіду практичної діяльності підприємств та закладів вищої освіти свідчить, що проблема «hard skills» та «soft skills» сьогодні привертає увагу багатьох зарубіжних та вітчизняних вчених, які розглядають їх практичну значущість в контексті підготовки фахівців різної професійної спрямованості. Формування гнучких навичок в системі освіти висвітлюється з філософських, психолого-педагогічних та соціально-економічних позицій і розглядається як цілісне соціально-культурне явище.

Ретроспективний аналіз «soft skills» дозволяє зробити висновки, що виникнення цього феномену припадає на середину ХХ століття завдяки науковим розробкам американських військовослужбовців, які були спрямовані на пошук нових підходів навчання офіцерського складу. Виявилось, що наявність лише професійних навичок («hard skills») була недостатньою і вимагала доповнення професійної військової підготовки підсиленням розвитку особистісних якостей.

З середини і до кінця ХХ століття розвиток універсальних якостей («soft skills») активно впроваджується не тільки у військову сферу, а й у психологію з метою формування індивідуально-психологічних властивостей особистості. Згодом вони також актуалізуються і в бізнес-сфері. У цей період з'являється багато наукових праць зарубіжних вчених, в яких робиться спроба узагальнити характерні особливості цього феномену (Boyatzis, 1982; Goleman, 1998; Paajanen, 1992; Spencer & Spencer, 1993; Whiddett & Hollyforde, 1999), актуалізується його роль у забезпеченні ефективності виробничої сфери, враховуючи регіональні та світові тенденції на ринку праці, а також представлені різні моделі «soft skills».

Особливої уваги заслуговує наукова робота «Компетентний менеджер: модель ефективної роботи» греко-американського теоретика R.E. Boyatzis, (1982), експерта у сфері емоційного інтелекту, зміни поведінки та компетентності, професора кафедри організаційної поведінки, психології та когнітивних наук Університету Кейс Вестерн Резерв (дослідницький університет в Клівленді, штат Огайо, США). А вже у 2008 році виходить його праця «Двадцятирічний погляд на спроби розвитку емоційних, соціальних і когнітивних компетенцій інтелекту в вищій освіті менеджменту», де автор розкриває комплекс компетенцій «soft skills» для успішної діяльності менеджера (Boyatzis & Saatcioglu, 2008).

У рамках досліджуваної проблеми привертає увагу книга американського психолога, відомого наукового журналіста D. Goleman (1996) «Емоційний інтелект». Творчість дослідника присвячена проблемам лідерства, впливу емоційного інтелекту на професійне зростання, творчу та соціальну діяльність людини як важливого компоненту «soft skills». Емоційне лідерство розглядалось як мистецтво управління людьми на основі емоційного інтелекту (Goleman, Boyatzis & McKee, 2008).

Автори книги «Компетенції на роботі. Моделі максимальної ефективності праці» L. Spencer, S. Spencer (1998) стверджують, що одним із складних завдань в роботі керівника є робота з персоналом. На їхню думку, головний фактор продуктивності – це «поставити правильних людей на відповідну роботу», спираючись на їхні компетенції (Spencer & Spencer, 1993). Вони визначають практичні вимоги з адаптації моделей компетенцій для конкретних робітничих позицій в компанії, розкривають техніки проведення інтерв'ю для отримання поведінкових прикладів, а також моделі компетенцій для прогнозування успіху в продажах, в технічній сфері, у соціальному обслуговуванні на менеджерських позиціях.

Підвищений інтерес керівників, HR-менеджерів до побудови моделей компетенцій обумовлений тим, що компетенції є центральною ланкою всієї роботи з людськими ресурсами в будь-якій організації. У посібнику з компетенцій «The Competencies Handbook» (провідних працівників компанії SHL) розкриті принципи розробки моделей з метою їх використання для розвитку бізнесу (Whiddett & Hollyforde, 1999).

Особлива увага приділялась особистісним характеристикам, що лежать в основі продуктивної робочої поведінки (Paajanen, 1992), ключовим «м'яким навичкам», зокрема

навичкам спілкування, які сприяють успіху молоді в робочій силі (Lippman, Ryberg, Carney, Moore, 2017; Robles, 2012).

Досліджуючи виробничу сферу, Y.M. Catelly (2010), A. Berglund & F. Heintz (2014) піднімають питання про необхідність підвищення якості інженерної освіти завдяки розвитку у студентів комплексу «soft skills», зокрема: критичного мислення, лідерства, усвідомлення відповідальності за управління людськими ресурсами та прийняття управлінських рішень, володіння навичками підприємництва та професійної комунікації, роботи в команді (Catelly, 2010, Berglund & Heintz, 2014). Автори особливо наголошують на необхідності навчання протягом життя.

У працях вітчизняних науковців (Кушмар, Колот & Дубініна, 2020; Дроздова & Дубініна, 2020; Лугова & Серіков, 2019; Самолук, 2021) цей феномен розглядається в контексті об'єктивної ситуації в країні та тенденцій реформ в системі освіти.

Ключовими проблемами досліджень є обґрунтування концептуальних підходів до визначення «soft skills» у сучасних освітніх і професійних моделях (Дроздова & Дубініна, 2020). Більшість досліджень спрямовані на пошук сучасних підходів розвитку «м'яких» навичок та їх систематизації як універсальних навичок європейського рівня та необхідної складової в контексті різних напрямів професійної підготовки (технічних працівників, юристів, IT-фахівців, правоохоронців, спеціалістів сфери обслуговування тощо), на обґрунтування «гнучких навичок» як важливого чинника для працевлаштування молодих спеціалістів й конкурентоспроможності на ринку праці (Глазунова, Волошина & Корольчук, 2019; Длугунович, 2014; Зайцева, 2020; Коваль, 2015; Хоменко, 2021 та ін.); на використання інтерактивних методів формування емоційних та комунікативних навичок універсального характеру, які забезпечують успішність професійного й життєвого самовизначення, працездатність та підвищують ефективність взаємодії з іншими людьми та професійної комунікації (Шестакова, 2020); розширення освітніх можливостей студентської молоді через систему неформальної освіти, визначення її ролі як альтернативного напрямку та ресурсу формування «soft skills» у здобувачів ЗВО (Мачуліна, Сорокіна & Ковальова, 2021).

Широкий спектр досліджень вітчизняними вченими присвячено проблемам компетентнісних вимог та психологічної готовності управлінців (Карамушка & Москальов, 2011 та ін.). Автори підкреслюють, що сучасний процес гуманізації діяльності організації та менеджменту обумовлює необхідність розвитку теорії управління в контексті ролі особистості. Вчені характеризують цей психологічний феномен як «...складне багатоаспектне особистісне утворення, до якого входять функціонально зв'язані між собою компоненти: мотиваційний, когнітивний, операційний та особистісний...» (Карамушка & Москальов, 2011).

Зауважимо, що моделі професійної компетентності керівників навчального закладу розроблені відповідно до Національної рамки кваліфікацій та нормативних вимог ОПП, в яких виділені базові компоненти: *знання, уміння й навички, а також професійні, ділові та особистісно значущі якості; загальна культура та мотивація професійної діяльності*. Особлива увага приділена ключовим особливостям та здібностям, які необхідно розвивати для успішної роботи керівника.

Водночас аналіз наукових праць дозволяє зробити висновки, що в багатьох ЗВО ще превалює традиційна системи професійної підготовки, основу якої складає базова нормативна складова – «hard skills», а запропоновані вченими рішення не висвітлюють всю палітру сучасних проблем розвитку «soft skills» у майбутніх керівників підприємств в процесі фахової підготовки.

Актуальним виявляється аналіз проблеми розвитку рівня управлінської компетентності, ролі «soft skills» як складової управлінської культури. Особливе значення для нашого дослідження мають розробки проблеми формування управлінських компетентностей (Грушева & Пілевич, 2017; Махначова & Мідляр 2017; Равен, 2002; Дафт, 2006 та ін.).

У сучасному світі уміле керівництво компанією є одним з головних факторів її успіху та високої ефективності. Р. Дафт (2006), відомий американський спеціаліст в галузі менеджменту та управлінської діяльності, в книзі «Уроки лідерства» надає рекомендації щодо того, як розкрити та реалізувати в себе потенціал лідера, а також визначає три основні групи навичок у менеджера: концептуальні, людські й технічні (Дафт, 2006).

Вже з кінця ХХ століття просліджуються певні зміни у спрямованості освіти на «вільний розвиток особистості», на її творчу ініціативу, мобільність, конкурентоздатність та самостійність. У праці «Компетентність в сучасному суспільстві» Дж. Равен (2002) визначає якості, які мають бути притаманні керівнику будь-якої сфери професійної діяльності. Автором надається розгорнутий перелік компетентностей та особистісних якостей, серед яких виділені найбільш дієві в роботі керівника: здатність проявляти ініціативу та нести відповідальність; помічати проблеми в трудовому колективі, аналізувати нестандартні ситуації та обирати ефективні шляхи їх вирішення; самостійність, оригінальність, критичність мислення, генерування нових ідей та інновацій й готовність їх використання для досягнення мети; здатність до сумісної й безконфліктної праці в команді; здатність спонукати людей до взаємодії, слухати інших та брати до уваги індивідуальні судження членів команди (Равен, 2002).

Дж. Равен (2002) особливо наголошує на необхідності *емоційної складової* в діяльності керівника. Високий рівень емоційного інтелекту допомагає будувати успішну кар'єру, бути продуктивним, згуртувати команду та залишатися вмотивованим. Не менш важливими, на думку автора, є *навички дослідження оточуючого середовища для визначення його можливостей та ресурсів*. Саме ці зазначені компоненти найбільше висвітлюють вимоги до характеру мислення, емоційного інтелекту, комунікаційних якостей і розкривають зміст «soft skills».

Нова освітня парадигма ХХІ ст., яка базується на студентоцентрованому підході, має забезпечити посилення ролі студента як дійового суб'єкта процесу навчання. Молода людина може впливати на процес отримання компетенцій і навичок на основі власних інтересів та потреб. Особистісно орієнтований підхід базується на життєвих та професійних диспозиціях майбутнього фахівця, враховуючи його індивідуально-психологічні властивості. Саме такий підхід найбільш повно відповідає новим викликам освіти та вимогам інформаційного суспільства. Тенденцією професійної освіти у світовому просторі в останні роки є відхід від орієнтації виключно на формування базових професійних знань, умінь і навичок, намагаючись створити умови для розвитку сучасних ключових компетенцій. З огляду на це, професійна підготовка майбутніх управлінців має відбуватися на засадах вільного вибору кожної молодої людини, наданні їй можливості створювати свій власний стиль життя і водночас усвідомлювати відповідальність за те, ким вона стане. Її особистісна життєтворчість формується на підґрунті власних прагнень, зовнішніх стимулів соціального середовища і спрямована на майбутнє, тобто реалізацію стратегічних життєвих цілей, і в основі людської активності лежить фундаментальний закон людського життя – устремління до досконалості.

У сучасній професійній освіті України в якості пріоритетних завдань її розвитку визначаються набуття нею гуманістичної та інноваційної спрямованості, забезпечення реальної підготовки особистості до життя у змінному, динамічному суспільстві й сприяння утвердженню позитивних загальнолюдських цінностей. Креативні підходи щодо організації навчального процесу, з урахуванням індивідуальних особливостей кожного студента, сприятимуть розкриттю їхніх здібностей та творчого потенціалу і надалі забезпечать їхнє професійне зростання. Динамічні соціально-економічні зміни в суспільстві вимагають перегляду логіки освітньої моделі, актуалізації освітньої парадигми. Сьогодні потрібен новий підхід до визначення комплексу компетентностей майбутнього професіонала, що складатиме основу освітніх програм. Водночас цю проблему не можна вирішити, лише обмежуючись формальним доповненням новим набором професійних компетенцій або оновленням змісту навчання. Кожна освітньо-професійна програма має представляти модель компетенцій, відповідно до якої роботодавці оцінюють компетенції потенційних працівників у розв'язанні проблеми кадрової політики компанії, підприємства. Корпоративні моделі компетенцій відіграють важливу роль в системі управління персоналом, вони набувають значення ключових інструментів управління ефективністю людських ресурсів. Їх особлива роль визначається в кадровій політиці великих підприємств.

Досвід більшості лідерів у різних галузях, від менеджерів до осіб, що проходять навчання, тренування (стажування) в певному закладі чи організації (Trainee), дозволяє зробити

висновки, що для успіху в професійній діяльності будь-який фахівець повинен опанувати двома видами навичок:

- *професійними*, «жорсткими» навичками, «hard skills» (професійними компетенціями). Це навички, які безпосередньо пов'язані із виконанням професійних функцій. Особливо важливими є логічне мислення та високий рівень IQ;

- *додатковими*, «гнучкими» навичками, «soft skills» (загальними або надпрофесійними компетенціями). Характерним є високий рівень емоційного інтелекту EQ та емпатія.

Модель «soft skills» слід розглядати як набір універсальних, інваріантних компетенцій для більшості професій і спеціальностей, що спрямовані на вирішення професійних завдань, сприяють підвищенню ефективності праці та роботі в команді, досягненню стратегічних цілей підприємства (компанії). «Soft skills» мають взаємозв'язок з індивідуальними властивостями особистості й адаптуються під конкретну виробничу ситуацію.

На відміну від «hard skills» ці уміння формуються як в системі формальної освіти, так і неформальної та інформальної підготовки з опорою на власний життєвий досвід. Сьогодні в Україні є широкий спектр можливостей для безперервного професійного розвитку фахівців через систему *неформальної* (тренінги, майстер-класи, семінари, курси, корпоративні програми, майстерні, вебінари, відео-лекції тощо) та *інформальної* освіти (тематичні лекції, відеоуроки, медіаконсультації, спілкування з цікавими людьми у неформальному професійному середовищі, наставництво та коучинг, читання науково-популярної й професійної літератури тощо).

В Україні практика оцінювання «скілів» розповсюдилася не так давно, але вона успішно використовується в різних галузях при оцінюванні потенціалу претендента на певну посаду. Сьогодні популярним є громадський проєкт «Prometheus». Завдяки співпраці із Державною службою зайнятості він передбачає проведення тренінгів на безкоштовній основі, курс базової підприємницької компетентності. Цей проєкт пропонує роботу студентській молоді на громадських засадах, що сприяє формуванню навичок роботи в команді, управління проєктами, і в цілому – опануванню лідерськими та управлінськими навичками. Мотивоване навчання в системі неформальної освіти – це інвестиція в себе.

Сучасні виклики професійної освіти потребують особливої уваги до формування у майбутніх фахівців таких інноваційних компетенцій.

1) **Креативність (креативне мислення)** як здатність уявити та розробити принципово нові підходи щодо розв'язання проблем (у тому числі й професійних), відповіді на питання, що стоять перед суб'єктом, або висловлювати ідеї, застосовуючи, синтезуючи знання (Lucas, Claxton & Spencer, 2013). У психолого-педагогічній практиці для оцінювання креативності (креативного мислення) використовують модель Б. Лукаса, у якій виділено структурні компоненти креативності: допитливість – інтерес та бажання дізнатися більше про навколишній світ; самостійний пошук інформації на питання, які виникають; створення та продукування нових оригінальних ідей; розвиток запропонованих ідей (їх аналіз з різних позицій, пошук сильних та слабких сторін з метою їх покращення). (Lucas, Claxton & Spencer, 2013).

Креативне або інноваційне мислення, за думкою Р. Фасіоне (2013), «... це таке мислення, яке приводить до нових ідей, нових підходів, свіжих перспектив, абсолютно нових способів розуміння та сприйняття речей. Продуктами творчого мислення є такі очевидні речі, як: музика, поезія, танець, драматична література, винаходи та технічні інновації. Але є й менш очевидні приклади, такі, як: способи постановки питання, що розширюють горизонти можливих рішень, або способи осмислення відносин, які кидають виклик припущенням і спонукають бачити світ в уяві і по-іншому» (Fasione, 2013: 15).

2) **Критичне мислення**, за ствердженням О. Глазунової, Т. Волошиної, В. Корольчук (2019), є «... однією з необхідних навичок для ефективного управління інформацією в галузі ІТ. Майбутньому ІТ-фахівцеві необхідно вміти аналізувати, синтезувати, оцінювати дані та повідомлення, приймати рішення...». У навчальному процесі важливо, щоб будь-яка ситуація представляла когнітивний конфлікт, який стає викликом для мислення студентів (Глазунова, Волошина & Корольчук, 2019).

Зазначимо, що, незалежно від підходів у тлумаченні поняття «критичне мислення», вчені та педагоги розглядають його як послідовність розумових дій, вкладених у перевірку висловлювань з метою з'ясування їх відповідності прийнятним фактам, нормам або цінностям. В якості основних елементів критичного мислення можна виділити: вміння знаходити зв'язки між твердженнями, питаннями, аргументами; вміння оцінювати надійність тверджень, переконливість доказів; вміння аргументації; вміння формулювати гіпотези й робити висновки, виявляти невідповідність інформації. Р. Facione (2013) трактує критичне мислення як «...цілеспрямоване, саморегульоване судження, результатом якого є інтерпретація, аналіз, оцінка та висновки, а також пояснення тих фактичних, концептуальних, методологічних, критеріальних підстав чи контекстних факторів, на яких ґрунтується судження» (Facione, 2013).

3) **Комунікація** – при виконанні будь-яких дій у команді більше виявляється на зовнішньому плані. Ефективна комунікація пов'язана з розвитком у людини комунікативної компетентності – здатності виражати та інтерпретувати думки, почуття та факти в усній та письмовій формі (слухання, говоріння, читання та письмо), а також ефективно комунікувати у різних соціальних та культурних контекстах (освіта, робота, сім'я, відпочинок). У процесі навчання комунікація проявляється в умінні студента ставити запитання однокласникам й викладачеві, відповідати на запитання, висловлювати та роз'яснювати свої ідеї, міркування та пропозиції. Структуру цієї компетенції можна представити так: готовність до комунікації – відсутність страху під час вступу, ініціювання комунікації, готовність відповісти на поставлене запитання; адаптація до контексту комунікації та до партнера: у різних ситуаціях спілкування вміння вибрати різні вербальні та невербальні засоби комунікації, орієнтуючись на емоційний стан партнера; переконлива комунікація: використання вербальних (відповідно до стилістики мови) та невербальних засобів (жести, міміка, інтонація) для досягнення мети комунікації.

4) **Кооперація** чи співробітництво – в рамках різних компетентнісних моделей розуміється як ефективна співпраця та робота у різних командах. В основі кооперації лежить вміння та готовність звертатися за допомогою; вислуховувати чужу думку та погоджуватися з іншими пропозиціями; в процесі командної роботи – вбудовувати свою індивідуальну частину у спільний контекст діяльності групи, а також вміння визначати й оцінювати колективний результат. Структурними компонентами цієї компетенції є: *прийняття спільних цілей* – вміння розділяти цілі команди та ставити їх вище за власні цілі, працювати в команді, вбудовувати результат своєї роботи в колективне рішення, керувати своїми емоціями в командній роботі; *соціальна взаємодія*: участь в обговоренні, вміння домовлятися, взаємодіяти, вислуховувати та схилитися до думки інших членів команди; готовність допомогти їм; готовність взяти відповідальність за загальний результат; *виконання взятих зобов'язань*: готовність зайняти позицію, що сприятиме ефективній роботі в команді; відповідальне виконання своєї роботи, досягнення якісного результату; *самостійність та ініціативність*: здатність працювати самостійно та проявляти ініціативу в рамках поставленого завдання; вміння залучати всіх членів команди до вирішення завдання, надавати їм психологічну підтримку, мотивувати.

Сьогодні існують різні моделі інноваційних компетенцій, які складають певний професійний образ керівника. Вже з початку ХХІ століття в практичній сфері, різних освітніх системах, зокрема у дошкільні заклади та початкову школу, широко впроваджується модель «4К», концептуальну основу якої складають загальноприйняті компетенції: креативне мислення, критичне мислення, комунікація, кооперація.

Популярною на сьогодні є модель «ТОП-5 soft skills». Її змістовними складовими є: креативне мислення, управління інформацією, емоційний інтелект, уміння формувати власну думку та приймати рішення, презентаційні навички (самопрезентація, уміння ведення переговорів).

В основу моделі, розробленої Управлінням Державної служби якості освіти у Полтавській області, покладені «м'які навички», які визначені значущими у сучасній системі освіти: Life long learning (здатність навчатися протягом усього життя); критичне мислення (здатність робити неупереджені висновки на основі аналізу); креативне мислення (здатність генерувати нові ідеї для розв'язання конкретних проблем); адаптивність (здатність швидко знаходити вихід з нестандартної ситуації й бачити оптимальний варіант рішення); емоційний та соціальний інтелект (новий вид лідерства).

Модель «Soft Skills», яка запропонована «Академією навичок» (2019), включає такі гнучкі компетенції: вміння працювати в команді, критичне мислення, лідерство, креативність, вміння дотримуватися дедлайну, відповідальність та дисциплінованість.

Структура моделі «soft skills» майбутніх фахівців інформаційних технологій, яка розроблена О. Глазуною, Т. Волошиною В. Корольчук (2019), включає: «...навички комунікації, навички особистої ефективності, управлінські навички, стратегічні навички, навички управління інформацією» (Глазунова, Волошина, Корольчук, 2019: 95). Зауважимо, що кожна група представлених навичок являє собою складну структуру взаємопов'язаних компетенцій. Так, наприклад, *управлінські навички* включають компетентності щодо роботи у команді: вміння сформувати команду, систему комунікацій між їх учасниками, лідерські якості, вміння мотивувати учасників команди; *стратегічні навички* передбачають прийняття стратегічних рішень, що є дуже важливим при використанні новітніх технологій; вміння працювати в умовах ризику, планувати свою діяльність та діяльність групи розробників, вміння делегувати повноваження.

Висновки. На основі аналізу сучасних зарубіжних та українських моделей «Soft Skills», а також різних підходів щодо їх змісту та компонентної структури, визначено, що між ними немає принципових відмінностей, за винятком специфіки професійної спрямованості. Доведено, що основу всіх моделей складають емоційний, комунікативний, управлінський компоненти та особисті якості, що визначають особливості мислення (креативне, критичне, інноваційне) і які розглядаються в контексті людиноцентрованого підходу. Визначено, що управлінець сучасності, незалежно від його статусу чи то рівня організації, компанії, фірми, має бути орієнтований на людину, сприймати організацію як живий організм, життєву силу якої складають люди; володіти здатністю до прийняття нестандартних рішень й до здійснення змін; здатністю об'єднувати членів колективу на основі спільних цінностей та інтересів, сприяти їх прагненню до удосконалення. Обґрунтовано необхідність формування гнучких навичок «soft skills» в системі професійної підготовки майбутніх управлінців.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в актуалізації змісту та методів психологічної підготовки фахівців нового покоління на основі випереджального навчання.

Література

1. Гоулман, Д. (1998). *Робота з емоційним інтелектом*. Бантам: Нью-Йорк.
2. Грушева, А.А., & Пілевич, О.А. (2017). Формування управлінської компетентності майбутніх економістів у культурно-освітньому середовищі вищого навчального закладу. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти*, 16, 203-207.
3. Глазунова, О., Волошина, Т., & Корольчук, В. (2019). Розвиток «Soft Skills» у майбутніх фахівців з інформаційних технологій: методи, засоби, індикатори оцінювання. *Електронне наукове фахове видання «Відкрите освітнє Е-середовище сучасного університету»*, 2019, (с. 93-106). <https://doi.org/10.28925/2414-0325.2019s8>
4. Длугунович, Н.А. (2014). Soft skills як необхідна складова підготовки ІТ-фахівців. *Вісник Хмельницького національного університету. Технічні науки*, 6 (219), 239-242.
5. Дроздова, Ю., & Дубініна, О. (2020). Концептуальні підходи до визначення «soft skills» у сучасних освітніх і професійних моделях. *«Soft skills – невід'ємні аспекти формування конкурентоспроможності студентів у XXI столітті» - 2020: Збірник тез доповідей міжвузівського науково-методичного семінару* (м. Київ, 21 лютого 2020 року), (с. 31–34). Київ: КНТЕУ.
6. Зайцева, І. (2020). SOFT SKILLS – невід'ємні аспекти формування конкурентоспроможності студентів у XXI столітті. *«Soft skills – невід'ємні аспекти формування конкурентоспроможності студентів у XXI столітті» - 2020: Збірник тез доповідей міжвузівського науково-методичного семінару* (м. Київ, 21 лютого 2020 року), (с. 34–37). Київ: КНТЕУ.
7. Карамушка, Л.М., & Москальов, М.В. (2011). Психологічні умови підготовки майбутніх менеджерів до управління змінами в організації : монографія. Київ: «Просвіта».
8. Коваль, К.О. (2015). Розвиток «soft skills» у студентів – один з чинників для їх працевлаштування. *Вісник Вінницького політехнічного інституту*, 2, 162–167.
9. Кушмар, Л., Колот, Л., & Дубініна, О. (2020). Формування SOFT SKILLS на основі Business Partner (Пірсон). *Сучасні дослідження з іноземної філології*, 18, 309–320.
10. Лугова, В. М., & Серіков, Д. О. (2019). Модель розвитку управлінської компетентності керівників підприємства. *Сучасні проблеми управління підприємствами: теорія та практика : Тези Міжнародної науково-практичної конференції*, (м. Харків, 18-19 березня 2019 року), (с. 75–77). Харків: ФОП Панов А.М.

11. Махначова, Н., & Мідляр, А. (2017). «Soft Skills» керівника підприємства. *Глобальні та національні проблеми економіки. Електронне наукове видання. Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського*, 17, 380–383. Відновлено з <http://global-national.in.ua/archive/17-2017/80.pdf>
12. Мачуліна, І., Сорокіна, Л., & Ковальова, Д. (2021). Неформальна педагогіка як ресурс формування «м'яких» навичок у здобувачів ЗВО. *Pedagogy and Psychology in the Modern World: the art of teaching and learning: proceedings International scientific and practical conference* (Wloclawek, Republic of Poland, 2021, February 26-27). Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2021, P. 64–67.
13. Равен, Дж. (2002). Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Пер.с англ.: Когито-Центр.
14. Самолук, Н. (2021). SOFT TA HARD SKILLS на ринку праці: сутність та складові. *Вісник НУВГП*, 2, 36-40. <https://doi.org/10.31713/ve4202122>
15. Дафт, Р.Л. (2006). *Уроки лидерства*. Пер. с англ. Відновлено з http://www.library.fa.ru/files/Uroki_liderstva.pdf
16. Хоменко, О. (2021). Роль SOFT SKILLS у підготовці майбутніх правоохоронців. «Молодий вчений», 6 (94). <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-6-94-5>
17. Шестакова, С. (2020.). Використання інтерактивних методів навчання для формування soft skills у студентів юридичного профілю. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології: науковий журнал*, 2 (96), 224–233.
18. Berglund, A., & Heintz, F. (2014). Integrating Soft Skills into Engineering Education for Increased Student Throughput and more Professional Engineers. *Pedagogiska Inspirationskonferens*, 17.
19. Boyatzis, R.E. (1982). *The Competent Manager: A Model for Effective Performance*. John Wiley and Sons, Inc., New York.
20. Catelly, Y.M. (2010). Raising Stakeholders' Awareness of the Need for Soft Skills in the Tertiary Engineering Education Curriculum. *Synergy*, 6(1), 41-56.
21. Facione, P.A. (2013). *Think Critically*, Pearson Education: Englewood Cliffs. NJ.
22. Goleman, D., Boyatzis, R., & McKee, E. (2008). *Emotional leadership: the art of managing people based on emotional intelligence*. Alpina Business Books.
23. Lippman, L.H., Ryberg, R., Carney, R., & Moore, K.A. (2017). *Workforce connections: key «soft skills» that foster youth workforce success: toward a consensus across fields*. Washington, DC: Child Trends.
24. Lucas, B., Claxton, G., & Spencer, E. (2013). «Progression in Student Creativity in School: First Steps Towards New Forms of Formative Assessments». *Education Working Papers*, 86.
25. Paajanen, G. (1992). *The EI Measures the Personality Characteristics behind Productive Job Behaviour. Employment Inventory Reports, Technology Based Solutions. Personnel Decisions*. Inc. New Jersey.
26. Robles, M. (2012). Executive perceptions of the top 10 soft skills needed in today's workplace. *Business Communication Quarterly*, 75(4). 453–465.
27. Spencer, L. M., & Spencer, S. M. (1993). *Competence at Work: Models for Superior Performance*. New York: John Wiley & Sons Inc.
28. Whiddett, S., & Hollyforde, S. (1999). *The competencies handbook*. London: Institute of Personnel and Development.

References

1. Goulman, D. (1998). *Robota z emotsiinym intelektom [Working with emotional intelligence]*. Bantam. [In Ukrainian]
2. Grusheva, A. A., & Pilevych, O. A. (2017). Formuvannya upravlinskoj kompetentnosti maibutnix ekonomistiv u kulturno-osvitnomu seredovyschi vyschogo navchalnogo zakladu [Formation of future economists' managerial competence in the cultural and educational environment of a higher educational institution]. *Onovlennya zmistu, form ta metodiv navchannya i vykhovannya v zakladakh osvity*, 16, 203-207. [In Ukrainian]
3. Glazunova, O., Voloshyna, T., & Korolchuk, V. (2019). Rozvytok «Soft Skills» u maibutnix fakhivtsiv z informatsiinykh tekhnologii: metody, zasoby, indykatory otsynuvannya [Development of soft skills in future IT specialists: methods, tools, measures]. *Elektronne naukove fakhove vydannya «Vidkryte osvityne E-seredovysche suchasnogo universytetu»*, 2019, (Pp. 93-106). <https://doi.org/10.28925/2414-0325.2019s8> [In Ukrainian]
4. Dlugunovych, N. A. (2014). Soft skills yak neobkhidna skladova pidgotovky IT-fakhivtsiv [Soft skills as a necessary component of IT specialist training]. *Visnyk Khmelnytskogo natsionalnogo universytetu. Tekhnichni nauky*, 6(219), 239-242. [In Ukrainian]
5. Drozdova, Yu., & Dubinina, O. (2020). Kontseptualni pidkhody do vyznachennya «soft skills» u suchasnykh osvitnikh i profesiinykh modelyakh [Conceptual approaches to defining soft skills in modern educational and professional models]. «Soft skills – nevidyemni aspekty formuvannya konkurentospromozhnosti studentiv u XXI stolitti» - 2020: *Zbirnyk tez dopovidei mizhvuzivskogo naukovo-metodychnogo seminaru* (Kyiv, February 21, 2020), (Pp. 31-34). KNTEU. [In Ukrainian]
6. Zaitseva, I. (2020). SOFT SKILLS – nevidyemni aspekty formuvannya konkurentospromozhnosti studentiv u XXI stolittya [SOFT SKILLS as integral aspects of forming students' competitiveness in the 21st century]. «Soft skills – nevidyemni aspekty formuvannya konkurentospromozhnosti studentiv u XXI stolitti» - 2020: *Zbirnyk tez dopovidei mizhvuzivskogo naukovo-metodychnogo seminaru* (Kyiv, February 21, 2020), (Pp. 34-37). KNTEU. [In Ukrainian]
7. Karamushka, L. M., & Moskalov, M. V. (2011). Psykhologichni umovy pidgotovky maibutnix menedzheriv do upravlinnya zminamy v organizatsii : monografija [Psychological conditions for training future managers to manage changes in the organization: monograph]. «Prosvita». [In Ukrainian]

8. Koval, K. O. (2015). Rozvytok «soft skills» u studentiv – ody z chynnykiv dlya yikh pratsevlashtuvannya [Development of soft skills among students as their employment factor]. *Visnyk Vinnytskogo politekhnichnogo instytutu*, 2, 162-167. [In Ukrainian]
9. Kushmar, L., Kolot, L., & Dubinina, O. (2020). Formuvannya SOFT SKILLS na osnovi Business Partner (Pirson) [Formation of SOFT SKILLS based on a Business Partner (Pearson)]. *Suchasni doslidzhennya z inozemnoi filologii*, 18, 309-320. [In Ukrainian]
10. Lugova, V. M., & Syerikov, D. O. (2019). Model rozvytku upravlinskoï kompetentnosti kerivnykiv pidpryyemstva [Model of the development of managerial competence in enterprise managers]. *Suchasni problemy upravlinnya pidpryyemstvamy: teoria ta praktyka: Tezy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, (Kharkiv, March 18-19, 2019), (Pp. 75-77). FOP Panov A. M. [In Ukrainian]
11. Makhnachova, N., & Midlyar, A. (2017). «Soft Skills» kerivnyka pidpryyemstva [Soft skills of the CEO of the enterprise]. *Globalni ta natsionalni problemy ekonomiky. Elektronne naukovye vydannya. Mykolaivskiy natsionalnyi universytet imeni V. O. Sukhomlynskogo*, 17, 380-383. <http://global-national.in.ua/archive/17-2017/80.pdf> [In Ukrainian]
12. Machulina, I., Sorokina, L., & Kovalova, D. (2021). Neformalna pedagogika yak resurs formuvannya «myakykh» navychok u zdobuvachiv ZVO [Informal pedagogy as a resource for the formation of soft skills in students of higher education]. *Pedagogy and Psychology in the Modern World: the art of teaching and learning: proceedings International scientific and practical conference* (Wloclawek, Republic of Poland, 2021, February 26-27). Baltija Publishing, 2021, Pp. 64-67. [In Ukrainian]
13. Raven, Dzh. (2002). *Kompetentnost v sovremennom obschestve: vyavlenie, razvitie i realizatsia [Competence in modern society: identification, development and realization]*. Kogito-Tsentr. [In Russian]
14. Samolyuk, N. (2021). SOFT TA HARD SKILLS na rynku pratsi: sutnist ta skladovi [SOFT AND HARD SKILLS on the labor market: essence and components]. *Visnyk NUVGP*, 2, 36-40. <https://doi.org/10.31713/ve4202122> [In Ukrainian]
15. Daft, R. L. (2006). *Uroki liderstva [Leadership lessons]*. Translated from English. http://www.library.fa.ru/files/Uroki_liderstva.pdf [In Ukrainian]
16. Khomenko, O. (2021). Rol SOFT SKILLS u pidgotovtsi maibutnikh pravookhorontsiv [The role of SOFT SKILLS in the training of future law enforcement officers]. «*Molodyi vchenyi*», 6(94). <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-6-94-5> [In Ukrainian]
17. Shestakova, S. (2020.). Vykorystannya interaktyvnykh metodiv navchannya dlya formuvannya soft skills u studentiv yurydychnogo profilyu [The use of interactive teaching methods for the formation of law students' soft skills]. *Pedagogichni nauky: teoria, istoria, innovatsiini tekhnologii : naukovyi zhurnal*, 2(96), 224-233. [In Ukrainian]
18. Berglund, A., & Heintz, F. (2014). Integrating Soft Skills into Engineering Education for Increased Student Throughput and more Professional Engineers. *Pedagogiska Inspirationskonferens*, 17.
19. Boyatzis, R. E. (1982). *The Competent Manager: A Model for Effective Performance*. John Wiley and Sons, Inc.
20. Cately, Y. M. (2010). Raising Stakeholders' Awareness of the Need for Soft Skills in the Tertiary Engineering Education Curriculum. *Synergy*, 6(1), 41-56.
21. Facione, P.A., (2013). *Think Critically, Pearson Education: Englewood Cliffs*. NJ.
22. Goleman, D., Boyatsis, R., & McKee, E. (2008). *Emotional leadership: the art of managing people based on emotional intelligence*. Alpina Business Books.
23. Lippman, L. H., Ryberg, R., Carney, R., & Moore, K. A. (2017). *Workforce connections: key «soft skills» that foster youth workforce success: toward a consensus across fields*. Washington, DC: Child Trends.
24. Lucas, B., Claxton, G., & Spencer, E. (2013). «Progression in Student Creativity in School: First Steps Towards New Forms of Formative Assessments». *Education Working Papers*, 86.
25. Paajanen, G. (1992). *The EI Measures the Personality Characteristics behind Productive Job Behaviour. Employment Inventory Reports, Technology Based Solutions. Personnel Decisions*. Inc. New Jersey.
26. Robles, M. (2012). Executive perceptions of the top 10 soft skills needed in today's workplace. *Business Communication Quarterly*, 75(4). 453-465.
27. Spencer, L. M., & Spencer, S. M. (1993). *Competence at Work: Models for Superior Performance*. John Wiley & Sons Inc.
28. Whiddett, S., & Hollyforde, S. (1999). *The competencies handbook*. Institute of Personnel and Development.

Відомості про автора

Черушева Галина Батрбеківна, кандидатка педагогічних наук, доцентка, Національна академія статистики, обліку та аудиту, м. Київ, Україна.

Cherusheva, Galyna, PhD, Associate Professor, National Academy of Statistics, Accounting and Auditing, Kyiv, Ukraine.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9652-0913>

E-mail: gb0508@ukr.net

Отримано 1 лютого 2023 р.
Рецензовано 20 лютого 2023 р.
Прийнято 27 лютого 2023 р.

ІНСТРУКЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

До статей, що подаються до наукового журналу «Організаційна психологія. Економічна психологія», існують затверджені вимоги щодо оформлення. Прохання чітко їх дотримуватись.

Основний перелік вимог

1. До публікації в науковому журналі приймаються статті, які раніше не були опубліковані.
2. Статті авторів, підготовлені згідно вимог, проходять подвійне сліпе рецензування. Детальну процедуру рецензування див. на сайті журналу в рубриці «Процедура рецензування». Лише після двох позитивних «сліпих» рецензій стаття приймається до друку. Після цього здійснюється оплата публікації.
3. Термін подання рукописів: впродовж року. Стаття може бути прийнятою до друку у поточному або наступних номерах наукового журналу. Термін проходження статті з моменту прийняття і затвердження її редакцією до друку складає в середньому від 1 до 6 місяців.
4. Приймаються статті українською та англійською мовами. Надається перевага статтям, підготовленим англійською мовою.
5. Автори без наукового ступеня подають обов'язково рецензію на статтю наукового керівника (доктора/кандидата наук).

Загальна структура статті

- Шифр УДК
- Прізвище та ім'я автора (ів) (укр. мовою)
- Назва статті (укр. мовою)
- Анотація українською мовою
- Прізвище та ім'я автора (ів) (англ. мовою)
- Назва статті (англ. мовою)
- Анотація англійською мовою
- Основний текст статті
- Література
- References (транслітерація літератури)
- Відомості про автора (авторів) (укр. та англ. мовами)

Структура основного тексту статті

Стаття повинна містити такі **компоненти** (вирівнювання зліва):

- Вступ (актуальність проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз попередніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується запропонована стаття).
- Мета дослідження.
- Методи та організація дослідження.
- Вибірка дослідження.
- Результати дослідження та їх обговорення (викладається основний матеріал так, щоб була зрозумілою суть теоретичного та/або емпіричного дослідження; дискусії щодо висвітленої проблематики).
- Висновки (здійснюється узагальнення результатів).
- Перспективи подальших досліджень.

Обсяг *основного тексту* статті повинен становити від 0,5 др. арк./від 12 стор. чистого тексту (без анотацій та літератури). Максимальна кількість сторінок = 25 сторінок.

Технічні вимоги до оформлення статті

Поля: нижнє, верхнє – 2 см; праве – 1,5 см; ліве – 3 см. Редактор: MS Word. Гарнітура: Times New Roman, кегель (розмір) 14, інтервал – 1,5. Текст набирається без переносів.

Вимоги до анотацій

- Обсяг анотації (1000 знаків без пробілів).
- Ключові слова (5-10 слів/словосполучень).
- Обов'язково наявність у структурі анотації таких підрозділів: *вступ, мета, методи, результати, висновки*. Зазначені слова виділяються жирним.
- Речення анотацій подаються у формі висновків. Використовуються такі слова: Проаналізовано ... Досліджено ... З'ясовано ... Встановлено ... Показано ... Доведено ...
- Переклад української анотації англійською мовою здійснюється редакційною колегією.

Вимоги до оформлення відомостей про автора

Відомості про автора пишуться українською і англійською мовами. Вказується: прізвище, ім'я, по батькові; ступінь, звання, посада, місце роботи, місто, країна, ORCID, E-mail, телефон (для контактів редакції з авторами).

Вимоги до оформлення літератури, цитування та внутрішньотекстове посилання:

Література оформлюється за *міжнародним бібліографічним стандартом APA*. Звертаємо увагу на те, що список складається з двох частин: а) літератури, підготовленої кирилицею; б) літератури, підготовленої латиницею.

Звертаємо Вашу увагу на те, що **References** (транслітерація списку літератури, у тому числі, переклад на англійську мову джерел, написаних кирилицею) **робить редакційна колегія**.

Цитування та внутрішньотекстове посилання на літературні джерела здійснюються за стилем APA, наприклад (Іваненко, 2010; Іваненко & Петренко, 2016; Baron, Thompson & Hopkins, 2017); якщо зазначається сторінка джерела, то вона подається через двокрапку, наприклад (Іваненко, 2010: 56). Посилання здійснюються мовою оригіналу.

У **змісті статті при згадуванні прізвищ учених** необхідно вказувати рік (роки) праці (праць), які аналізує автор статті, й вносити відповідні джерела у список літератури. Наприклад: у дослідженні С. Новікова (2001) встановлено... (Новиков, 2001).

На всі прізвища, які вказані в тексті, повинні бути посилання в списку літератури, а на всі літературні джерела, які вказані в списку літератури, має бути посилання по тексту.

Зразки списку літератури латиницею за стандартом APA - див. за посиланням http://www-library.univer.kharkov.ua/pages/bibliography/apa_style.pdf

Зразки оформлення літератури кирилицею за стандартом APA

Статті: Яременко, О.О., & Левін, Р.Я. (2005). Ідеологія і основні принципи теорії формування здорового способу життя. *Український соціум*, 4, 61–75.

Книги: Андрушків, Б.М., & Кузьмін, О.Є. (1995). *Основи менеджменту*. Львів: Світ.

Матеріали конференції: Калмикова, Л.О. (2016). Про спонтанність і ситуативність дитячого мовлення. Л.О. Калмикова (Ред.), *Психолінгвістика в сучасному світі – 2016: Тези XI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Переяслав-Хмельницький, 20–21 жовтня 2016 року)*, (с. 49–51). Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М.

Автореферат дисертації: Левенець, А.Є. (2006). Психологічні особливості становлення життєвої перспективи в юнацькому віці. *Автореф. дис. канд. психол. наук*. Київ.

Для отримання примірника збірника автором статті:

Прізвище, ім'я, по батькові, місто, діючий моб. телефон, електронна адреса для зв'язку; **номер відділення НОВОЇ ПОШТИ та її адресу**, на яку відправлятиметься Ваш примірник збірника.
Доставку збірника оплачує отримувач (автор).

Наукове видання

**ОРГАНІЗАЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ
ЕКОНОМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ**

Науковий журнал

№ 1 (28) / 2023

**За науковою редакцією
С.Д. Максименка та Л.М. Карамушки**

Літературний редактор – Лавренко О.В.

Підп. до друку 29.03.2023. Формат 700x100/8. Ум. друк.арк. 17,5. Наклад 100 прим. Замовлення
№4/23. Віддруковано в ТОВ «ГК «Все просто»
04073, м.Київ, вул. Скляренка, 9